

**ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ**

КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
для самостійного вивчення дисципліни
за кредитно-модульною системою організації навчального процесу

для студентів спеціальності:
6.050102. “Економічна кібернетика”
6.050103. “Міжнародна економіка”
6.050104. “Фінанси”
6.050106. “Облік і аудит”
6.050105 “Банківська справа”
6.050107. “Економіка підприємства”
7.050108. “Маркетинг”

Підлягає поверненню
до університету
Примірник № _____

ПОЛТАВА-2008

В навчальному посібнику коротко висвітлені теоретико-методологічні положення та принципи регіональної економіки. Викладені питання динаміки, структури та регіональних особливостей розвитку національного господарського комплексу України.

Кожна тема містить дидактичний матеріал, питання для семінарських занять, визначення основних термінів, практичні завдання, основні інформаційні джерела.

Рекомендується студентам та викладачам вищих навчальних закладів, науковим та практичним працівникам.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
I. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ.....	7
II. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ	19
Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни.....	19
Тема 2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів.....	23
Тема 3. Економічне районування та територіальна організація господарства.	29
Тема 4. Регіон у системі територіального поділу праці.	39
Тема 5. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики.	47
Тема 6. Механізм реалізації регіональної економічної політики.....	54
Тема 7. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.....	58
Тема 8. Природний та трудовий потенціал економіки України.....	62
Тема 9. Міжгалузеві комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.	73
Тема 10. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем.....	103
Тема 11. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку.	109
Тема 12: Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури.	129
Тема 13. Фактори сталого розвитку продуктивних сил.	136
Тема 14. Наукові основи раціонального природокористування.	143
Тема 15. Екологічний моніторинг та система екологічної інформації.	148
Тема 16. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища.	155
Тема 17. Економічна та соціальна ефективність природоохоронної діяльності.	160
Тема 18: Світовий досвід і міжнародне співробітництво в області охорони навколишнього природного середовища.	164
III. ЗАВДАННЯ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ.....	171
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	185

ВСТУП

Із всієї сукупності навчальних дисциплін, що вивчаються у вищих навчальних закладах України, регіональна економіка є єдиною за змістовою і предметною сутністю, що вивчає територію (регіон) як цілісну соціально-економічну систему, утворену взаємодією природно-ресурсного, соціально-демографічного та господарського потенціалів. Саме такий підхід є виразом комплексно-територіального підходу в управлінні економікою, який донині не знайшов належного відображення та врахування в економічній політиці держави. Оволодіння методами аналізу регіональної економіки, вміння оцінювати потенціал соціально-економічного розвитку конкретного регіону є невід'ємною і обов'язковою кваліфікаційною ознакою сучасного економіста, менеджера.

Регіональна економіка є галуззю наукових знань про економіку регіонів, закономірності і особливості розвитку господарства в умовах конкретної території. Вона створює теорію і методичні основи комплексного аналізу соціально-економічного розвитку регіону для обґрунтування вирішення завдань регіональної економічної політики в Україні.

В сучасних умовах особливого значення набуває використання регіональних ресурсів і резервів соціально-економічного розвитку регіонів, що зумовлює необхідність диференційованого підходу до визначення і вирішення завдань їх розвитку на основі всебічного врахування особливостей природно-ресурсних, демографічних, екологічних, інвестиційних та інших умов.

Об'єктом вивчення регіональної економіки є національний господарський комплекс як закономірна сукупність регіональних господарських систем в умовах повноцінного входження до світового економічного простору.

Предметом регіональної економіки виступають закономірності і тенденції просторово-територіальної організації національного господарства на основі аналізу сукупного впливу економічних, соціальних, демографічних, екологічних факторів в умовах поглиблення міжнародного територіального (географічного) поділу праці. Таке визначення предмету конкретизується в наступних його складових:

- закономірності регіонального соціально-економічного розвитку та розміщення продуктивних сил;
- методологія дослідження територіальної організації життєдіяльності та територіальних пропорцій;
- обґрунтування галузево-територіальної структури господарства;

- вироблення та впровадження ефективних механізмів регіональної політики держави;
- обґрунтування моделей сталого розвитку регіонів;
- обґрунтування принципів управління еколого-економічним розвитком регіонів.

Метою дисципліни є засвоєння студентами знань з основ територіальної організації продуктивних сил України, регіонального соціально-економічного розвитку та формування екологічних знань, мислення та свідомості економістів.

Завдання навчальної дисципліни:

- вивчення закономірностей розвитку і розміщення продуктивних сил;
- засвоєння теорії регіональної економіки і регіонального розвитку, наукових засад регіональної економічної політики;
- обґрунтування практичного значення регіонального підходу до управління соціально економічним розвитком територій;
- поглиблення знань про об'єктивну необхідність раціонального і ефективного використання природних, науково-виробничих та людських ресурсів регіонів країни та охорони навколишнього середовища;
- оволодіння знаннями про територіальну і галузеву структуру господарського комплексу України і її регіонів, про роль і значення науково-технічного прогресу в розвитку і розміщенні виробництва, про роль зовнішньоекономічних зв'язків в економічному розвитку України та її регіонів;
- пізнання закономірностей взаємодії людського суспільства та геосфери, специфіки антропогенного впливу на довкілля; засвоєння принципів раціонального природокористування;
- розуміння стратегії сучасного екологічного розвитку; засвоєння понять про екологічний моніторинг, екологічні норми та стандарти;
- вивчення специфіки господарського механізму управління процесом природокористування.

Професійна спрямованість дисципліни полягає у вивченні можливостей та засобів практичного використання такого важливого резерву підвищення економічної ефективності виробництва як раціональна територіальна організація життєдіяльності людей.

Кредитно-модульна система навчання забезпечує таку організацію навчального процесу, за якої вивчення студентом навчальної дисципліни відбувається шляхом послідовного і ґрунтового опрацювання навчальних модулів, а оцінювання якості його роботи та рівня здобутих вмінь і знань здійснюється безпосередньо за рейтинговою системою.

Програмний матеріал дисципліни поділений на 2 навчальних модулів.

Самостійна робота включає час, використаний на вивчення конспектів

лекцій, підручників, підготовку до практичних і семінарських занять, конференцій, написання доповідей та рефератів на окремі питання курсу, виконання графічно-розрахункових завдань.

Самостійна підготовка до семінарського заняття містить: ознайомлення з основними питаннями теми семінарського заняття; вивчення і конспектування рекомендованої літератури; складання конспекту, тез чи розгорнутого плану виступу з кожного питання, розрахованого на 5-7 хвилин; написання рефератів та доповідей.

Особливу уваги при цьому слід приділяти опрацюванню підручників, нормативних матеріалів, монографій та статей з періодичних видань, правильному оформленню конспектів, послідовності виступу (починаючи від обґрунтування проблеми і закінчуючи висвітленням конкретних шляхів її вирішення), аргументованості висновків.

При підготовці відповідей на питання семінарського заняття, виконанні рефератів необхідно:

- правильно використовувати статистичні дані;
- наводити лише необхідні числові матеріали, не перевантажувати ними виступ;
- віддавати перевагу не абсолютним, а відносним показникам, які характеризують явища та процеси більш повно та наочно; піддавати економічній оцінці та аналізу кожний з наведених показників;

Для перевірки та оцінки знань студентів при виконанні аудиторної та позааудиторної самостійної роботи з кожного модуля дисципліни можуть бути використані такі форми як: усне опитування з питань семінарських занять, письмове опитування, контрольна робота з ключових питань курсу, перевірка робіт, виконаних самостійно за завданням викладача, перевірка рефератів і доповідей, обговорення виступів на семінарах, перевірка конспектів з самостійного вивчення матеріалів, тестовий контроль, обговорення питань для самостійного вивчення.

Чітке розмежування контрольних заходів за змістом і часом, створює багатоступеневу систему контролю особистих досягнень студентів, забезпечує переорієнтацію їхніх цілей з отримання позитивної оцінки на формування системних знань, умінь та навичок розширяє можливості для всебічного і повноцінного розкриття здібностей студентів.

Навчальний посібник містить програму дисципліни “Регіональна економіка”, з кожної теми викладено навчальний матеріал і методичні рекомендації до його вивчення, завдання до самостійної роботи, плани семінарських занять, термінологічний словник, питання до самоконтролю, рекомендовану літературу. Такий концентрований виклад навчального матеріалу має сприяти ефективному опануванню даної дисципліни в контексті сучасних вимог до змісту та якості вищої освіти.

I. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ

МОДУЛЬ 1. Регіональна економіка

Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни.

Об'єкт і предмет вивчення дисципліни. Регіон як результат територіального поділу праці. Регіональна економіка в системі економічних і регіональних наук. етапи наукових регіональних досліджень.

Методологічні принципи і наукові методи дослідження в регіональній економіці. Поняття наукового підходу. Головні наукові підходи в регіональній економіці: просторово-часовий, генетичний і етногенетичний, геосистемний, регіонально-цілісний, проблемний, геополітичний.

Мета, завдання, функції, практичне значення регіональної економіки.

Тема 2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів.

Економічні закони суспільного виробництва і закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер. Сучасні процеси глобалізації та регіоналізації і їх роль у визначенні стратегії розвитку країни та реалізації соціально-економічних пріоритетів регіонів. Регіоналізація внутрішніх і міжнародних економічних відносин. Національні і регіональні пріоритети і чинники у виробленні геостратегії розвитку. Диференціація та вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів.

Основні закономірності розміщення продуктивних сил: соціальна спрямованість, усталеність розвитку, економічна безпека, плановірність, керованість, комплексність, конкурентоспроможність, ефективність та формування економіки регіонів.

Ключові принципи і фактори розміщення продуктивних сил. Визначальна роль екологічних і соціальних критеріїв у розміщенні виробництва. Місце соціальної сфери в територіальній організації продуктивних сил. Пріоритетність розвитку соціальної сфери. Вплив науково-технічного прогресу на розміщення продуктивних сил і економіку регіонів.

Основні напрями подальшого розвитку і вдосконалення розміщення продуктивних сил України та формування економіки регіонів.

Тема 3. Економічне районування та територіальна організація господарства.

Економічне районування як науковий метод територіальної організації народного господарства. Територіальний поділ праці – основа формування економічних районів. Визначення економічного району. Головні ознаки

району. Районоутворюючі фактори. Об'єктивний характер формування району.

Принципи економічного районування. Районний господарський комплекс та його галузева структура. Форми територіальної організації виробництва економічних районів. Типи економічних районів: макро-, мезо-, мікрорайони. Сучасне економічне районування України.

Тема 4. Регіон у системі територіального поділу праці.

Наукові основи формування регіонів і регіонального відтворювального процесу. Сутність регіону. Співвідношення понять “територія” і “регіон” та взаємозв'язок між ними. Взаємовідносини “регіон-столиця”. Спеціалізація і комплексний розвиток регіонів. Господарський потенціал і рівні розвитку регіонів. Регіони в системі Європейської інтеграції. Сприяння розвитку регіонів: державна політика, пріоритети, програми, управління. Міжрегіональне економічне співробітництво. Поглиблення територіального поділу праці і оптимізація галузевої структури господарського комплексу регіонів.

Сутність продуктивних сил регіону та їх складові елементи. Територіальне розміщення і територіальна організація продуктивних сил. Вітчизняні і зарубіжні теорії розміщення продуктивних сил, регіонального розвитку і регіональної економічної політики. Сучасні теорії і моделі розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів.

Тема 5. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики.

Сутність державної регіональної економічної політики. Державна регіональна політика як складова і невід'ємна частина загальної стратегії соціально-економічних перетворень. Основні напрями державної регіональної економічної політики. Об'єкти і суб'єкти державної регіональної політики. Цілі державної регіональної економічної політики. Підвищення ефективності територіального поділу праці. Завдання державної регіональної політики у сферах економічній, соціальній, екологічній.

Тема 6. Механізм реалізації регіональної економічної політики.

Сутність механізму реалізації державної регіональної економічної політики. Складові елементи механізму реалізації державної регіональної економічної політики: законодавчо-нормативна база, бюджетно-фінансове регулювання, прогнозування і планування, спеціальні економічні зони, міжрегіональне і прикордонне співробітництво.

Державні програми розвитку регіонів як ефективний інструмент

регулювання та управління економічним, соціальним, екологічним та науково-технічним розвитком територій. Склад та структура комплексної програми соціально-економічного розвитку регіону. Основні види регіональних програм: міждержавні, державні та регіональні. Класифікація регіональних програм за складом: спеціалізовані та комплексні, за ознаками: територіальна приналежність, функціональна орієнтація, зміст проблем, що вирішуються, масштабність програмного завдання, галузева локалізація, характер виникнення проблем та ін. Територіальні прогнози (схеми) економічного і соціального розвитку регіонів.

Тема 7. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.

Економіка України як єдиний господарський комплекс. Особливості та стан формування. Місце України в світовому промисловому і сільськогосподарському виробництві. Галузева структура економіки та тенденції її розвитку. Стратегія і тактика структурної перебудови економіки.

Основні напрями удосконалення розміщення продуктивних сил. Зрушення в галузевій структурі народного господарства під впливом соціальної переорієнтації та науково-технічного прогресу.

Посилення процесів інтеграції і просторової концентрації виробництва. Підвищення ролі регіонів. Удосконалення міжрайонних економічних зв'язків. Об'єктивний характер формування міжгалузевих комплексів. Національна безпека України. Гарантування економічної, соціальної і екологічної безпеки.

Тема 8. Природний та трудовий потенціал економіки України.

Природно-ресурсний потенціал і його структура. Місце України у світових сировинних і паливно-енергетичних ресурсах та ступінь забезпеченості власних потреб.

Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов. Балансові, промислові, геологічні та прогнозні запаси сировини і палива.

Характеристика природно-ресурсного потенціалу регіонів, їх сировинних, паливних, біологічних, земельних, водних, рекреаційних та інших ресурсів.

Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу. Основні шляхи ресурсозбереження та їх практичне освоєння.

Екологічні проблеми України. Охорона довкілля. Раціональне природокористування.

Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації

народного господарства. Чисельність населення. Регіональні особливості відтворення населення. Демографічні проблеми. Просторове розміщення. Чисельність, динаміка і густота населення різних регіонів. Міграція населення та її види. Регіональні відмінності в рівні життя населення.

Національний склад населення і його територіальні особливості. Національні відносини на сучасному етапі. Проблеми і шляхи їх розв'язання.

Міське та сільське населення. Міські агломерації. Обмеження зростання великих міст. Малі міста. Мономіста. Урбанізація та проблеми довкілля. Пріоритетність розвитку малих і середніх міст.

Трудові ресурси. Структура і розподіл за видами зайнятості, сферами виробництва, галузями народного господарства і регіонами. Трудоресурсна ситуація та її регіональні особливості. Аналіз балансу трудових ресурсів. Шляхи раціоналізації використання трудових ресурсів. Ринок праці. Забезпечення ефективної зайнятості.

Тема 9. Міжгалузеві комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.

Паливно-енергетичний комплекс.

Роль паливно-енергетичного комплексу в народному господарстві та його структура. Галузі паливно-енергетичного комплексу як районоутворюючий фактор. Вплив науково-технічного прогресу на розвиток і розміщення паливно-енергетичного комплексу. Енергетична програма.

Розміщення галузей паливної промисловості. Паливний баланс та його структура. Оптимізація паливного балансу на сучасному етапі та на перспективу. Джерела надходження в Україну енергоносіїв. Зв'язки України з державами СНД та іншими країнами.

Вугільна промисловість. Місце галузі в паливному балансі країни. Економічна характеристика вугільних басейнів. Порівняльна забезпеченість вугіллям регіонів. Основні вантажопотоки вугілля. Соціально-економічні та екологічні проблеми Донбасу та Львівсько-Волинського вугільного басейну. Перспективи розвитку вугільної промисловості.

Нафтова промисловість. Місце галузі в паливному балансі країни. Потреба в нафтопродуктах і забезпеченість власною нафтою регіонів. Розміщення нафтопереробної промисловості та її потужності. Основні напрями транспортування нафти. Розвиток нафтопровідного транспорту. Проблеми та перспективи розвитку нафтової та нафтопереробної промисловості і забезпечення країни нафтопродуктами.

Газова промисловість. Місце галузі в паливному балансі. Особливості розміщення газових ресурсів і забезпеченість ними регіонів.

Основні газовидобувні райони та напрями транспортування газу. Підземні сховища. Проблеми та перспективи розвитку газової промисловості.

Електроенергетика. Роль електроенергетики в розвитку народного господарства. Умови, фактори і наукові основи розміщення об'єктів електроенергетики. Створення єдиної енергетичної системи. Енергетичні потужності. Типи електростанцій: теплові, атомні і гідравлічні, в т.ч. гідроакумуючі. Основні райони концентрації теплових, атомних і гідравлічних електростанцій. Найбільші енергетичні бази. Сучасний стан електроенергетики. Проблеми енергопостачання та шляхи їх вирішення. Можливості використання нетрадиційних джерел енергії (енергії Сонця, вітру, внутрішнього тепла Землі тощо). Проблеми та перспективи розвитку.

Охорона навколишнього середовища і здоров'я населення в центрах розміщення підприємств паливно-енергетичного комплексу.

Металургійний комплекс.

Місце металургійного комплексу в економіці України та його структура. Районоутворююча роль металургії.

Чорна металургія. Структура чорної металургії. Технологічні особливості металургійного процесу. Економічна оцінка сировинної і паливної баз. Умови, чинники і принципи розміщення підприємств чорної металургії. Металургійні райони і основні металургійні центри. Сучасний стан розвитку чорної металургії. Вплив науково-технічного прогресу на розміщення об'єктів чорної металургії. Реконструкція металургійних комбінатів. Основні проблеми та перспективи розвитку і розміщення галузі.

Кольорова металургія. Галузева структура кольорової металургії. Технологічні особливості виплавки кольорових металів і економічна оцінка сировинних і паливно-енергетичних баз. Сучасний стан кольорової металургії. Основні центри. Обсяги виробництва і забезпечення країни кольоровими металами. Основні проблеми та перспективи розвитку галузі.

Охорона навколишнього середовища і здоров'я населення в районах розміщення підприємств чорної та кольорової металургії.

Машинобудівний комплекс.

Роль машинобудівного комплексу в народному господарстві. Структура машинобудівного комплексу. Умови і чинники, що обумовлюють розвиток та розміщення підприємств машинобудування. Вплив науково-технічного прогресу на розвиток та розміщення комплексу.

Галузева структура машинобудування. Техніко-економічні показники машинобудівного виробництва (металомісткість, матеріаломісткість, енергомісткість, трудомісткість, капіталомісткість та ін.). Розміщення найважливіших галузей: верстато- і приладобудування, важке машинобудування, виробництво енергетичного устаткування, електронна та

електротехнічна промисловість, транспортне, сільськогосподарське машинобудування і тракторобудування та ін. Військово-промисловий комплекс і його місце в машинобудівному комплексі. Основні райони і центри машинобудування.

Проблеми і перспективи розвитку машинобудівного комплексу. Необхідність структурної перебудови машинобудівного комплексу. Удосконалення форм організації виробництва в машинобудівному комплексі. Екологізація виробництва.

Хімічний комплекс.

Значення галузей хімічного комплексу в народному господарстві. Структура комплексу. Галузева структура хімічної промисловості. Умови і чинники, що впливають на розміщення підприємств хімічної промисловості. Економічна оцінка сировинної бази. Необхідність комплексного використання сировини. Хімічні комбінати. Спеціалізація та концентрація виробництва. Розміщення галузей хімічної промисловості. Обсяги виробництва і рівень забезпеченості країни продукцією галузі. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення хімічної промисловості.

Охорона навколишнього середовища та здоров'я населення в районах розміщення об'єктів хімічної промисловості.

Лісопромисловий комплекс. Галузева структура. Умови і чинники розміщення підприємств комплексу. Економічна оцінка лісових ресурсів. Основні форми організації виробництва. Сучасний стан та особливості розміщення лісозаготівельної, деревообробної, целюлозно-паперової промисловості. Обсяги виробництва та рівень забезпеченості країни продукцією галузі. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення галузі.

Основні напрями екологізації виробництва.

Агропромисловий комплекс.

Значення агропромислового комплексу (АПК) в економіці України. Рівень забезпеченості продовольством і споживання його населенням за рахунок власного виробництва. Пріоритетність вирішення продовольчої проблеми. Галузева структура АПК. Форми організації виробництва в АПК. Територіальна організація АПК України: спеціалізовані та інтегральні АПК. Комплекс галузей, що виробляють засоби виробництва для АПК: сучасний стан і особливості розміщення. Виробнича і соціальна інфраструктура АПК.

Аграрний сектор. Галузева структура сільського господарства. Особливості розміщення. Сучасний стан розвитку та завдання інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Сільськогосподарські зони України. Спеціалізація і концентрація виробництва.

Землеробство. Структура земельних угідь. Розміщення галузей рослинництва. Зернове господарство і динаміка його розвитку. Формування зернопромислового комплексу в країні.

Розміщення технічних культур та формування спеціалізованих АПК: цукробурякового, льонопромислового, олійнопереробного, тютюнопромислового та ін.

Розміщення виробництва картоплі, овочів, ягід, фруктів і винограду. Особливості формування і розміщення картоплепромислового, плодоовочево-консервного та виноградарсько-виноробного комплексу.

Тваринництво. Галузева структура. Кормова база. Особливості розміщення основних та спеціалізованих АПК: молочнопромислового, м'ясопромислового і птахопромислового. Проблеми і перспективи розвитку та розміщення.

Обсяги виробництва продукції сільського господарства: сучасний стан і тенденції. Регіональні відмінності в продуктивності землеробства і тваринництва.

Харчова промисловість як основна переробна ланка АПК. Галузева структура харчової промисловості. Умови та чинники, які обумовлюють розміщення галузей харчової промисловості. Технічне переозброєння виробництва. Інтеграційні процеси. Особливості розміщення і обсяги виробництва продукції харчової промисловості.

Основні проблеми і перспективи розвитку та розміщення галузей агропромислового комплексу. Екологізація галузей АПК.

Транспортний комплекс та зв'язок.

Значення транспорту та зв'язку в народному господарстві. Вплив на розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів. Умови і чинники, що впливають на розміщення транспортної мережі, обсяги та структуру вантажообороту. Вплив науково-технічного прогресу на розвиток та розміщення галузей комплексу.

Транспортна система. Характеристика розвитку і розміщення окремих видів транспорту (залізничного, морського, річкового, автомобільного, повітряного, трубопровідного), їх взаємодія в транспортних вузлах. Техніко-економічні показники. Особливості функціонування різних видів транспорту. Структура вантажообороту та пасажирообороту. Порівняльна оцінка транспортних витрат на перевезення вантажів окремими видами транспорту. Аналіз транспортного балансу регіону щодо вивозу та ввозу продукції. Проблеми та перспективи розвитку транспортної системи. Раціоналізація транспортно-економічних зв'язків та вантажопотоків на найбільш важливих напрямках транспортної мережі.

Зв'язок як галузь народного господарства. Галузева структура.

Особливості розміщення. Інформаційні системи. Сучасний стан. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення. Взаємодія транспортного комплексу та зв'язку України з транспортними та інформаційними системами зарубіжних держав.

Основні напрями екологізації транспорту і зв'язку.

Будівельний комплекс.

Значення будівельного комплексу в народному господарстві. Структура будівельного комплексу. Вплив науково-технічного прогресу на розвиток і розміщення комплексу.

Промисловість будівельних матеріалів. Значення і структура галузі. Умови і чинники розміщення сировинної бази цементної промисловості, промисловості залізобетонних виробів і конструкцій, стінових, покрівельних та інших матеріалів. Характеристика сучасного розміщення і обсяги виробництва. Використання у виробництві будівельних матеріалів місцевої сировини та відходів виробництва. Раціоналізація перевезень будівельних матеріалів. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення.

Соціальний комплекс.

Сутність, роль і місце у суспільному розвитку України. Склад комплексу. Виробництво товарів і виробництво послуг. Соціально-культурні і матеріально-побутові послуги. Освіта. Охорона здоров'я. Культура. Торгівля. Громадське харчування. Житлове і комунальне господарство. Побутове обслуговування. Легка промисловість. Машинобудування. Місцева промисловість. Сучасний стан та особливості територіального розміщення. Забезпеченість населення регіонів промисловими товарами споживчого призначення і соціальними послугами. Проблеми і перспективи розвитку соціального комплексу України.

Тема 10. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем.

Економіка регіону – ланка єдиного народногосподарського комплексу України. Місце і спеціалізація регіонів в системі територіального поділу праці. Комплексний соціально-економічний розвиток територій в умовах ринкових відносин. Диференціація територій за рівнем розвитку продуктивних сил. Депресивні території. Збільшення внеску кожного регіону в розвиток національного господарства. Соціально-економічні і екологічні проблеми розвитку економіки регіонів та шляхи їх вирішення.

Тема 11. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку.

Схема характеристики економіки регіону: місце і роль регіону в економіці країни; економічна оцінка природно-ресурсного і виробничого потенціалу; населення, його структура, розселення та працересурсний потенціал; галузева структура та спеціалізація господарства, основні риси його розміщення; формування регіонального територіально-виробничого комплексу, головні промислові вузли і центри; територіальна структура агропромислового комплексу; транспорт; сфера послуг; міжрайонні економічні зв'язки; ключові проблеми та оцінка перспектив розвитку економіки регіону.

Характеристика розвитку великих регіонів України: Донецького, Придніпровського, Східного, Центрального, Поліського, Подільського, Карпатського, Причорноморського.

Тема 12. Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури.

Міжнародний поділ праці, його суть і значення у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків. Зовнішні економічні зв'язки як один з найважливіших засобів економії суспільної праці. Передумови розвитку міжнародних економічних зв'язків, що випливають з необхідності поглиблення міжнародного поділу праці, інтересів зміцнення незалежності України. Основні форми зовнішніх економічних зв'язків України. Загальний економічний простір. Глобалізація і регіоналізація світового господарства. Еквівалентність обміну. Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Створення спільних підприємств, міжнародних об'єднань за участю українських та іноземних організацій, фірм, управлінь. Створення спеціальних економічних зон. Розвиток і удосконалення форм зовнішніх економічних зв'язків. Регіональна економічна політика України, міждержавні та регіональні стосунки. Участь України у світових економічних об'єднаннях – Європейському Союзу, СОТ, ЄЕП та інших регіональних об'єднаннях: переваги і проблеми. Об'єктивні чинники економічного співробітництва України з країнами СНД: історичні, політичні, соціальні, демографічні, природні, екологічні, транспортні. Економічні зв'язки України з країнами світу в паливно-енергетичному, металургійному, машинобудівному, агропромислового, транспортному, військово-промислового та інших комплексах. Удосконалення зовнішньоекономічних зв'язків України в умовах ринкових відносин. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.

Сутність і значення експортного потенціалу. Структура і регіональні особливості. Місце регіонів у формуванні експортного потенціалу. Конкурентні переваги України та її регіонів у світовій господарській системі за природно-ресурсним, в т.ч. земельним, а також виробничим,

інтелектуальним, науково-технічним і рекреаційним потенціалом. Транзитні можливості України, пов'язані з її геополітичним положенням. Основні напрями використання конкурентних переваг у розвитку економіки України та формуванні її зовнішньоекономічних зв'язків. Забезпечення виробництва високотехнологічної конкурентноздатної продукції. Проблеми і перспективи зростання експортного потенціалу України та її регіонів і ефективність його використання.

Тема 13. Фактори сталого розвитку продуктивних сил.

Сталий розвиток суспільства та його екологічна, економічна та соціальна складові. Стратегія сталого розвитку України. Зростання масштабів виробництва та його вплив на навколишнє середовище. Промисловий комплекс і проблеми раціонального природокористування. Екологічні проблеми теплової, атомної та гідроенергетики, чорної та кольорової металургії, видобувної, хімічної і нафтохімічної промисловості та промисловості будівельних матеріалів.

Особливості впливу агропромислового комплексу на навколишнє середовище.

Транспортна система як джерело забруднення навколишнього середовища. Система розселення як фактор антропогенного впливу на навколишнє середовище. Урбанізація. Розвиток міст і проблеми використання відходів.

Економічна оцінка природних ресурсів. Теоретичні основи економічної оцінки природних ресурсів.

МОДУЛЬ 2. Екологія

Тема 14. Наукові засади раціонального природокористування

Екосистеми як визначальне поняття в екології. Потоки енергії та речовини в екосистемах. Види екосистем. Специфіка впливу антропогенних факторів на екосистеми. Геосфера як найбільша екосистема планети. Вчення В.І.Вернадського про біосферу, ноосферу. Самовідновлювальні властивості біосфери та їхня обмеженість. Роль живої речовини в біосфері. Специфічні особливості ролі людини в біосфері.

Поняття природокористування. Етапи природокористування в Україні. Критерії ефективності природокористування. Концепції безплатності та невичерпності природних ресурсів. Затратно-результатна концепція та її неспроможність. Диференційна рента як основний критерій економічної оцінки природних ресурсів. Специфіка нинішнього етапу природокористування в Україні. Принципи раціонального природокористування.

Тема 15. Екологічний моніторинг та система екологічної інформації.

Екологічний моніторинг і його види. Роль екологічної паспортизації підприємств у визначенні їхнього впливу на навколишнє середовище і в контролі за дотриманням природоохоронних норм і правил у процесі господарської діяльності. Зміст і структура паспорта підприємств.

Основи екологічного нормування. Нормування охорони атмосферного повітря. Нормування споживання ресурсів у галузях економіки. Ліміти споживання і відведення води. Нормування паливно-енергетичних ресурсів.

Система екологічної інформації. Статистика стану, охорони і раціонального використання надр, земельних, водних та інших ресурсів.

Тема 16. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища.

Нинішній етап розвитку цивілізації та необхідність удосконалення управління природокористуванням та охороною навколишнього середовища. Пріоритетність природоохоронних інтересів. Форми власності та особливості організації управління природокористуванням.

Управління природокористуванням як система моніторингу, планування, й госпрозрахункового механізму. Збитки від забруднення навколишнього середовища та врахування їх під час нарахування платежів за викиди забруднюючих речовин. Види збитків. Методи визначення економічних збитків. Економічні збитки від забруднення атмосфери, водних об'єктів, ґрунтів і методи їх визначення. Платежі за викиди забруднюючих речовин. Податки за забруднення компонентів навколишнього середовища. Штрафи за перевищення допустимих викидів та аварійні викиди. Плата за розміщення відходів.

Організаційна структура управління природоохоронною сферою. Завдання і функції. Природоохоронні органи на місцях. Відповідальність і завдання інших органів влади у сфері раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища.

Роль громадськості і засобів масової інформації у природоохоронній діяльності.

Правове регулювання природокористування і природоохоронної діяльності.

Законодавство України та інші нормативні акти з питань природокористування та охорони навколишнього середовища. Відповідальність за порушення природоохоронного законодавства.

Довгострокові державні програми охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів. Принципи і методи планування. Збалансованість використання природних ресурсів.

Територіальні схеми раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища. Основні етапи розроблення комплексних схем. Планування охорони земельних і водних ресурсів. Охорона повітряного басейну. Планування охорони і раціонального використання лісових ресурсів. Планування відтворення рибних запасів. Охорона надр і раціональне використання мінеральних ресурсів.

Тема 17. Економічна та соціальна ефективність природоохоронної діяльності.

Природоохоронні заходи та принципи їх економічного обґрунтування. Показники економічної і соціальної ефективності природозахисних витрат. Чистий економічний ефект природоохоронних заходів. Визначення загальної економічної ефективності затрат на охорону навколишнього середовища.

Соціальна та економічна ефективність безвідходних і маловідходних технологій.

Тема 18. Світовий досвід і міжнародне співробітництво в області охорони навколишнього природного середовища.

Організаційна структура управління раціональним природокористуванням та охороною довкілля у США, Японії, Канаді.

Екологічне регулювання в інших країнах: основні принципи й підходи. Законодавство про охорону навколишнього середовища. Структура державного управління природоохоронними програмами.

Економічні важелі управління природокористуванням. Державне фінансування охорони навколишнього середовища. Проблеми використання та відтворення відновлювальних природних ресурсів. Роль ресурсозбереження в розв'язанні проблем природокористування США, Канади, Японії та інших країн.

Міжнародна співпраця у сфері охорони навколишнього середовища. Зусилля, що спрямовуються в різних країнах на поліпшення екологічної ситуації. Міжнародні природоохоронні організації та асоціації. Екологічне виховання населення.

II. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

МОДУЛЬ 1

Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни.

Вивчення будь-якої навчальної дисципліни починається із з'ясування об'єкту та предмета дослідження. Від того наскільки правильно й конкретно визначено ці категорії, залежить результативність всієї наукової діяльності. Досить часто поняття об'єкта та предмета ототожнюють. Але це зовсім відмінні категорії.

Під **об'єктом** науки взагалі розуміють фрагмент об'єктивної реальності (матеріальні утворення, явища, категорії), що складають сферу людської діяльності та опановуються суб'єктом (людиною) пізнавально і практично. Таке визначення об'єкту науки свідчить про його відносну складність як у внутрішній будові, так і в зовнішніх зв'язках. Це зумовлює велику множину його властивостей та функцій, яку не здатна досягнути одна окрема наука самостійно, лише на основі "своїх" методів. Тому один і той же об'єкт є, як правило, спільним для цілого ряду споріднених наук. Під **предметом** науки треба розуміти певні властивості, функції, "сторони" об'єкта, що вивчаються даною наукою на основі використання притаманної їй методології. Тобто, предмет науки відображає закони будови, відношення, властивості, функції її об'єкту. Предмет вивчення науки – це певні властивості, аспекти об'єкта, які вивчаються наукою.

Таким чином, науки можуть мати один і той же об'єкт дослідження, але обов'язково відрізняються предметом вивчення.

Що ж досліджує та вивчає курс "Регіональна економіка" і що є його об'єктом та предметом вивчення? Певною мірою відповідь на ці питання закладені в назві курсу. Одним з найважливіших є питання про співвідношення категорій "об'єкт - предмет – продуктивні сили (ПС) – розміщення". В найбільш загальному вигляді це уявляється наступним чином: об'єктом є продуктивні сили, предметом – їх просторове розміщення. Під продуктивними силами розуміють сукупність засобів виробництва та людей, що користуються цими засобами. Засоби виробництва складаються з засобів праці (знаряддя праці – машини, устаткування, транспорт) та предметів праці (природні ресурси, проміжні продукти виробництва). Тобто, в сукупності продуктивних сил виділяються різні за своїм якісним змістом, відносно автономні складові частини (компоненти).

Компоненти продуктивних сил знаходяться в стані постійної взаємодії, що зумовлює їх цілісність. Така взаємодія в умовах конкретної

(цілісної в природному, адміністративно-управлінському, господарському розумінні) території приводить до утворення різного масштабу та складності територіальних соціально-економічних систем (ТСЕС), які і є найбільш загальним об'єктом даної наукової дисципліни.

Територіальна соціально-економічна система – взаємопов'язане, взаємообумовлене, певним чином організоване поєднання різноякісних об'єктів типу “природа - населення – господарство” на цілісній території. Тобто, головними компонентами (підсистемами) ТСЕС є природні, господарські та соціально-демографічні, які в процесі взаємодії між собою утворюють нову якість, що виражається у відносній стійкості, певному вияві закономірностей і функцій розвитку цієї цілісності. Кожна з цих підсистем має свою внутрішню структуру, тобто, складається з підсистем нижчого рангу, які також у відповідній мірі структурно організовані. Складність функціонування ТСЕС полягає в тому, що кожний її елемент має множинність взаємозв'язків різного характеру, спрямованості та стійкості як з елементами даної системи, так і з зовнішнім середовищем. ТСЕС – це різного рангу форми просторової організації соціально-економічного життя суспільства у вигляді промислового чи сільськогосподарського підприємства, окремого населеного пункту, промислового району, області, країни, світової співдружності країн.

ТСЕС – це складні динамічні системи, що постійно змінюються в часі. Кожна з них має як функціональну так і територіальну структуру. ТСЕС – це цілісний організм, для якого властиві якісно більш складні закономірності, ніж сума закономірностей складових частин. Цілісність системи породжує нову якість, яка не зводиться (є складнішою) до суми властивостей її елементів. Важливою ознакою цілісності є відносна стійкість системи, яка виявляється в тому, що інтенсивність взаємозв'язків між елементами (внутрішніх зв'язків) вища, ніж інтенсивність зв'язків цих елементів із зовнішнім середовищем системи.

Специфічною властивістю ТСЕС, що підкреслює її суспільно-географічну якість, є територіальність. Територія, як складова частина системи, для решти елементів слугує своєрідним базисом, вона характеризує систему з точки зору територіальної впорядкованості, густоти, рівномірності розміщення, протяжності, географічного положення. Територіальність системи виявляється в територіальних (просторових) зв'язках та відношеннях між її елементами.

Предметом вивчення курсу є вивчення закономірностей та принципів територіальної організації продуктивних сил з метою раціоналізації їх розміщення для підвищення ефективності їх використання та функціонування.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Територіальна соціально-економічна система (ТСЕС) – взаємопов’язане, взаємообумовлене, певним чином організоване поєднання різноякісних об’єктів типу “природа – населення – господарство” на цілісній території.

Розміщення ПС – це географічний (просторовий) розділ ПС по території, іншими словами приуроченість господарських об’єктів до тих чи інших джерел сировини, палива, енергії, місць концентрації трудових ресурсів та районів споживання готової продукції.

Територіальна організація ПС – це науково-обґрунтоване просторове поєднання складових ПС, що спирається на раціональне використання природних, матеріальних та трудових ресурсів, заощадження витрат на подолання диспропорцій у взаємо розміщенні джерел сировини, палива, енергії, місць виробництва, споживання продукції.

Територіальний поділ праці – за визначенням М.Баранського “Географічний поділ праці – це просторова форма суспільного поділу праці. Суспільний поділ праці – це розподіл виробничих та невиробничих обов’язків між членами суспільства.

Господарська спеціалізація – це реальне відродження територіального поділу праці. Вона може бути внутрідержавною, міждержавною, міжрегіональною і виражається спеціалізацією окремих районів країни, окремих країн чи регіонів на виробництві окремих видів продукції чи наданні певних видів послуг.

Кооперування – наслідок господарської спеціалізації в рамках ТПП і являється формою тривалих виробничих зв’язків між окремими районами та країнами, що виробляють певний вид продукції чи послуг.

Концентрація ПС (чи виробництва) – зосередження на певній території (із зростанням населення) виробничих потужностей, що дозволяє посилювати інтенсивність господарської спеціалізації та підвищувати її ефективність.

Територіальна структура – це результат стислих господарських зв’язків у просторі між елементами об’єкта. Вона відбиває розміщення ПС певними територіальними зосередженнями у вигляді промислових центрів, промислових вузлів, сільськогосподарських районів.

Форми ТО ПС – це стійкі територіально-економічні утворення, що характеризуються своєю різноманітністю, конфігурацією, складністю, ієрархічністю.

Територіальна концентрація – зростання кількості великих підприємств і населених пунктів на певній території, висока територіальна густина засобів виробництва, робочої сили, готової продукції. Рівень територіальної концентрації продуктивних сил визначається на основі

відношення вартості валової продукції, основних фондів до площі території та до кількості підприємств.

Територіальна спеціалізація – переважний розвиток на певній території найефективніших видів діяльності (у відповідності з наявними умовами та ресурсами), продукти якої йдуть переважно для міжрайонного обміну (вивозяться за межі цієї території). Для визначення територіальної спеціалізації застосовуються такі показники:

1) Індекс локалізації виробництва

$$I_{л} = \frac{P_1}{P_k} \div \frac{\sum P_1}{\sum P_k}; \text{ де}$$

$I_{л}$ – індекс локалізації; P_1 – обсяг певного виду продукції, що виробляється в конкретному районі (території); P_k – обсяг цієї ж продукції, що виробляється в країні; $\sum P_1$ – обсяг всієї продукції, що виробляється в цьому районі; $\sum P_k$ – обсяг всієї продукції, що виробляється в країні.

Якщо значення таких індексів для досліджуваної території перевищує одиницю, то виробництво (діяльність) вважається спеціалізованим, високо розвинутим.

Територіальне кооперування – організація виробничо-економічних зв'язків між підприємствами регіону для спільного виготовлення кінцевої продукції (взаємопостачання вузлів, деталей, напівфабрикатів, з яких виготовляється кінцевий продукт).

Територіальне комбінування – технологічне і організаційне поєднання на території одного підприємства (комбінату) декількох видів виробництв, різних галузей, між якими існують постійні технологічні зв'язки.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. У чому полягає сутність поняття “продуктивні сили”?
2. Яка відмінність між поняттями “розміщення продуктивних сил” і “розміщення виробництва”?
3. Чи є відмінність між поняттями “регіональна економіка” та “економіка регіонів”?
4. Розкрийте сутність територіальної соціально-економічної системи (ТСЕС).
5. Які Ви знаєте різновиди ТСЕС?
6. Що є головною і рушійною силою продуктивних сил?

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Графічно зобразити схему об'єкта курсу “Регіональна

економіка” – територіальну соціально-економічну систему.

Методичні рекомендації: Для виконання завдання необхідно скористатися визначенням ТСЕС зі словника термінів та врахувати, що будь-яка система є сукупністю взаємопов’язаних компонентів. Компоненти системи позначити кружечками, а взаємозв’язки стрілочками.

Завдання 2. На основі карт атласу визначити та дати письмову характеристику територіальній соціально-економічній системі (ТСЕС).

Методичні рекомендації: Використовуючи карти навчального атласу України, визначити географічне положення, межі та склад обраної ТСЕС (це може бути окремий населений пункт, адміністративний район, адміністративна область, промисловий район, економічний район, сільськогосподарська зона).

Завдання 3. Схематично зобразити та письмово пояснити місце “Регіональної економіки” в структурі економічних навчальних дисциплін.

Методичні рекомендації: Необхідно визначити з якими дисциплінами має спільний об’єкт дослідження та в яких сферах пересікаються їх інтереси.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Заблоцький В.Ф. Розміщення продуктивних сил України. Національна макроекономіка. – К.: Академвидав, 2003. – 353 с.
2. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (теорія, методи практика). К.: Європейський ун-т, 2001. – 216 с.
3. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 562 с.
4. Розміщення продуктивних сил України. Курс лекцій. За ред. І.М. Дудника. – Полтава: РВВ ПКІ, 2000. – 170 с.
5. Розміщення продуктивних сил. За ред. Є.П. Качана. – К.: ВД “Юридична книга”, 2004. – 532 с. – 375 с.
6. Сосько С.П., Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок і регіоналістика. – Київ: Ельга, Ніка-Центр 2002. – 380 с.
7. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
8. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.

Тема 2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів.

Починаючи вивчення теми, слід врахувати, що процес розміщення

відбувається як під впливом дії як об'єктивних законів та закономірностей так і під впливом волі суб'єкта (людини).

Чистого розмежування між законами та закономірностями не існує і досить часто в науковій літературі одні й ті ж відношення чи залежності розглядаються то як закони, то як закономірності. Навіть у визначенні закони та закономірності дуже схожі. Економічні закони – це об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини в процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ. Вони виражають найбільш істотні стійкі зв'язки між явищами економічного життя суспільства. Досліджуючи категорію “закономірності” розміщення продуктивних сил і регіональної економіки треба акцентувати, що це фактично просторовий вияв окремих економічних законів.

Різниця між законом і закономірністю тут не просто у додаванні слова “територіальний”, а саме – у проекції закону на територію. Наприклад, суспільний поділ праці може існувати в певній родині, в певному колективі, а територіальний поділ передбачає економічну диференціацію простору.

Територіальні соціально-економічні системи, незважаючи на їх велику різноманітність, в своєму розвитку виявляють досить стабільну сукупність суттєвих спільних функцій, ознак, відношень. Ця спільність знаходить вияв в законах територіальної організації продуктивних сил, під якими слід розуміти найбільш загальні, суттєві, об'єктивно немінучі внутрішні просторові відношення між елементами ТЕСС. Одне з найбільш повних формулювань таких законів зробив професор М.Д. Пістун, який виділив такі закони:

1. Закон раціональних територіальних зв'язків, який виявляється в своєрідному “еволюційному відборі” в певних (вигідних людині) пунктах взаємодіючих елементів (сировини, енергії, трудових ресурсів, споживачів, і т.п.) для нормального функціонування ТЕСС.

2. Закон територіальної спеціалізації - відносно високі масштаби та рівень розвитку певного виду діяльності (виробництва) на певній території (регіоні) у відповідності з наявністю сприятливих умов (ресурсів, факторів) для цього виду діяльності. Цей закон визначає місце даного об'єкту в географічному поділі праці.

3. Закон територіальної концентрації - тяжіння (доцентрова сила) підприємств до вигідних в технологічному та економічному розумінні пунктів (тобто, до таких, де є сприятливі умови для кооперування, комбінування) з метою підвищення продуктивності праці.

4. Закон територіальної комплексності - обумовлює формування раціональних взаємозв'язків як безпосередньо у виробництві (взаємодоповнення виробничих стадій і циклів), так і в інших сферах ТЕСС (природні ресурси, розселення, інфраструктура).

5. Закон територіальної пропорційності функціонування компонентів територіальної соціально-економічної системи, який визначає найбільш раціональний обмін речовини, енергії та інформації в кожному пункті людської діяльності.

Дія законів знаходить конкретний вияв через призму факторів, принципів та показників ефективності територіальної організації ТСЕС. **Фактори розміщення продуктивних сил (РПС)** – це сукупність матеріальних об'єктів, природних, соціально-демографічних, господарських та просторових явищ і відносин, що суттєво впливають на процеси і результати територіальної організації виробництва, а в більш широкому розумінні – на територіальну організацію ТСЕС.

Зрозуміло, що на досить складний (як за змістом, так і за формами) процес розміщення продуктивних сил впливає велика різноманітність факторів, які можна згрупувати наступним чином:

Природно-ресурсні.

Екологічні.

Техніко-технологічні.

Демографічні.

Соціальні.

Загальноекономічні.

Суспільно-географічні.

Суспільно-політичні.

Історичні.

Національно-етнічні.

Принципи розміщення продуктивних сил – це вироблені людиною (суб'єктивно) на основі вивчення законів, процесів, факторів і форм розміщення виробництва правила цілеспрямованого впливу (управління) на розміщення виробництва. При цьому визначальний вплив на характер принципів повинна мати кінцева мета управління – оптимізація територіальної соціально-економічної системи держави. Найважливішими принципами розміщення продуктивних сил є наступні:

1. Досягнення найбільшої економії суспільної праці за рахунок наближення виробництва до джерел палива і сировини, районів споживання продукції, до трудових ресурсів.

2. Першочергове освоєння найкращих (найвигідніших) природних ресурсів при умові їх комплексного та економного використання.

3. Прогнозно-планове узгодження і гармонійне поєднання спеціалізації і комплексного розвитку районів (територій).

4. Зростання господарського потенціалу всіх регіонів країни.

5. Раціоналізація (вдосконалення) територіально-виробничих зв'язків за рахунок зближення добувної промисловості з обробною.

6. Обмеження надмірної концентрації промисловості і населення у великих містах, переважне розміщення нових промислових підприємств в малих і середніх містах.

7. Нівелювання суттєвих відмінностей в рівнях соціального розвитку районів.

8. Максимальне врахування і використання в розміщенні виробництва результатів науково-технічного прогресу.

9. Екологізація виробництва, раціональне природокористування та охорона природного середовища.

10. Врахування міжнародного поділу праці та міжнародної спеціалізації господарства країни.

11. Зміцнення обороноздатності країни.

12. Принцип обмеженого централізму.

Ефективність принципів розміщення виробництва визначається сукупністю критеріїв раціональності його розміщення, головними серед яких є підвищення економічної ефективності виробництва та поліпшення умов життя людей. Ефективність виробництва визначається співвідношенням продуктивності праці та затратами праці і засобів виробництва. Для її визначення доцільно застосувати формулу:

$$E_{\phi} = \frac{E \uparrow \max}{Z \downarrow \min}, \text{ де}$$

Z – затрати,

E – ефект (прибутки).

Техніко-економічні показники аналізу територіальної організації господарства розраховують за розміром відповідних витрат на виробництво одиниці готової продукції. Витрати окремих ресурсів і випуск нової продукції доцільно визначати у вартісному і натуральному обчисленні:

1. Матеріаломісткості виробництва: $M_m = Z_m / \text{Пр}$, де Z_m – витрати матеріалів; Пр – річний випуск продукції.
2. Енергомісткості виробництва: $E_m = Z_c / \text{Пр}$, де Z_c – затрати енергії.
3. Трудомісткості виробництва: $V_m = Z_v / \text{Пр}$, де Z_v – затрати праці.
4. Водомісткості виробництва: $F_m = V_f / \text{Пр}$, де V_f – витрати води.
5. Фондомісткості виробництва: $F_m = V_f / \text{Пр}$, де V_f – вартість основних фондів.
6. Капіталомісткості виробництва: $K_m = V_{kv} / \text{Пр}$, де V_{kv} вартість капіталовкладень на спорудження об'єкта.
7. Транспортбельності продукції: $T_p = Z_{pr} / \text{Пр}$, де Z_{pr} – витрати на перевезення продукції.
8. Собівартість продукції: $C = V_c + V_m + Z_o$, де V_c і V_m – вартість сировини, матеріалів, палива, енергії та інших предметів праці й

амортизаційних відрахувань; Зо – витрати на оплату праці та реалізацію продукції.

Таким чином, при визначенні ефективності функціонування підприємства використовують систему вартісних показників: валова і товарна продукція, чисельність працівників, продуктивність праці, вартість основних виробничих фондів, матеріальні використовують економіко-статистичні методи. Найпоширенішими з них є обчислення індексів і середніх величин, кореляційний аналіз, групування та графоаналітичний метод.

Семінарське заняття

План.

1. Закономірності розміщення продуктивних сил.
2. Фактори та специфіка їх впливу на РПС.
3. Принципи раціонального розміщення галузей господарства.
4. Техніко-економічні особливості галузей господарства та їх залежність від дій факторів.
5. Методи дослідження “територіальної організації виробництва”.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Передумови – це загальні умови, обставини, явища, що визначають можливість або неможливість існування якогось виробництва хоча б не найменш ефективному рівні;

Фактори розміщення продуктивних сил – це сукупність матеріальних об’єктів, природних, соціально-демографічних, господарських та просторових явищ і відносин, що суттєво впливають на процеси і результати територіальної організації виробництва, а в більш широкому розумінні – на територіальну організацію ТСЕС.

Принципи розміщення продуктивних сил – це вироблені людиною (суб’єктивно) на основі вивчення законів, процесів, факторів і форм розміщення виробництва правила цілеспрямованого впливу (управління) на розміщення виробництва.

Закон – це необхідне, істотне, об’єктивне, стійке та повторюване відношення між явищами чи об’єктами у природі та суспільстві.

Економічні закони – це об’єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини в процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ. Вони виражають найбільш істотні стійкі зв’язки між явищами економічного життя суспільства.

Закономірність – це об’єктивно існуючий, повторюваний, істотний зв’язок явищ природи з суспільним життям.

Закономірності РПС і РЕ – це фактично просторовий вияв окремих економічних законів.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. У чому полягає сутність поняття “продуктивні сили”?
2. Перелічіть найважливіші закономірності територіального поділу праці при розміщенні виробництва та розкрийте їх дію.
3. Як принципи РПС реалізуються на практиці?
4. Яка роль природних ресурсів у розміщенні виробництва?
5. Як інфраструктура впливає на розміщення виробництва?
6. Які виробництва і чому тяжіють до джерел сировини?
7. Які виробництва і чому тяжіють до населених пунктів з кваліфікованою робочою силою?
8. Назвіть специфічні економічні властивості й ознаки інженерно-технічної інфраструктури.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. На основі аналізу техніко-економічних особливостей визначити ступінь впливу різних факторів на розміщення галузей промисловості.

Методичні рекомендації: Для пояснення ступеню впливу доцільно застосовувати наступні позначення:

+++ – вирішальний вплив	+ – незначний вплив
++ – сильний вплив	-- відсутність впливу

Результати показати в таблиці.

Завдання 2. Згрупувати галузі господарства за техніко-економічними показниками.

Методичні рекомендації: Завдання виконати на основі завдання 1. Користуючись результатами завдання 1, словником термінів та методичними порадами до вивчення теми, необхідно уявити взаємозв'язки між категоріями фактори розміщення галузі та техніко-економічних показників галузі. Результати оформити у вигляді таблиці:

Техніко-економічні показники	Галузі господарства
Матеріаломісткість	

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (теорія, методи практика). К.: Європейський ун-т, 2001. – 216 с.
2. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 562 с.

3. Розміщення продуктивних сил України. Курс лекцій. За ред. І.М. Дудника. – Полтава: РВВ ПКІ, 2000. - 170 с.
4. Розміщення продуктивних сил. За ред. Є.П. Качана. – К.: ВД “Юридична книга”, 2004. – 532 с. – 375 с.
5. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
6. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.

Тема 3. Економічне районування та територіальна організація господарства.

Відаючи належне безумовній науковій і практичній значимості категорій “економіко-географічний район”, “соціально-економічний район”, “природно-господарський район”, “еколого-економічний район”, необхідно відмітити їх істотну спільну рису – всі вони відображають певний (окремий) аспект (“зріз”, бік) загального складного процесу територіальної диференціації життя суспільства. Найбільш повно, на нашу думку, цей процес відображується у тих випадках, коли дослідник оперує складними різноякісними об’єктами, що виступають як триєдина цілісність (“природа-населення-господарство”). З позицій регіональної економіки (як міждисциплінарної навчально-наукової дисципліни) такі об’єкти доцільно ідентифікувати як “територіальні соціально-економічні системи”, а в більш широкому розумінні – як суспільно-географічні системи (комплекси). Тобто, категорія суспільно-географічної системи є найбільш повним відображенням просторово-територіального розвитку суспільства. Під суспільно-географічною системою слід розуміти цілісно-відмежовану територіальну єдність взаємопов’язаних компонентів діяльності суспільства. Таким чином, для адекватного відображення складного багатогранного процесу просторово-територіальної диференціації та інтеграції життя суспільства необхідно застосувати категорію “суспільно-географічний район”, матеріальною та змістовною основою якого є суспільно-географічна система (комплекс).

В основі утворення суспільно-географічного району лежить процес територіально-виробничого комплексоутворення – взаємообумовленого територіального поєднання підприємств та видів людської діяльності, при якому досягається відносно високий ефект (економічний, соціальний, екологічний) за рахунок підбору підприємств у відповідності з природними, економічними, демографічними, транспортними умовами території та її географічним положенням. Таким чином, основою (ядром) суспільно-географічного району є територіально-виробничі комплекси (ТВК) –

сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених компонентів суспільного виробництва, що формується в межах компактної території. Головними ознаками ТВК є високий рівень спеціалізації виробництва; диверсифікація (багатогалузевість); наявність допоміжних (доповнюючих) і обслуговуючих галузей та сфери нематеріального виробництва у відповідності до розвитку галузей спеціалізації та потреб населення; наявність всередині ТВК постійних виробничо-економічних зв'язків; відносна компактність території. ТВК розрізняють: а) за характером виробництва – промислові, агропромислові, інфраструктурні; б) за територіальними масштабами – локальні (міські, районні), регіональні (обласні, міжобласні), зональні.

В найбільш загальних рисах можна сказати, що суспільно-географічний район утворюється в результаті тісних територіальних зв'язків між природними, господарськими та соціально-демографічними компонентами певної території і його можна уявити як територіальну соціально-економічну систему відповідного рівня ієрархії. Тобто, суспільно-географічний район – це цілісна територія, яка характеризується певною спеціалізацією і комплексно-пропорційним характером діяльності суспільства.

В результаті сукупного впливу факторів суспільно-географічний район має складну структуру, основними виявами якої є функціонально-компонентний, функціонально-територіальний та функціонально-управлінський аспекти.

Функціонально-компонентна структура району – це співвідношення між галузями господарства або видами діяльності людей. За своєю роллю галузі району поділяються на головні, базові, супутні, додаткові, місцеві і обслуговуючі.

Головні галузі – це галузі спеціалізації району, що визначають його місце в системі географічного поділу праці, формують його функціональний профіль.

Базові галузі забезпечують розвиток господарства району, постачаючи сировину та паливо.

Супутні галузі формують побічні гілки головних галузей за рахунок спільного використання сировини або відходів останніх. Розвиток супутніх галузей є одним з виявів господарської комплексності району.

Додаткові (доповнюючі) галузі – це такі галузі, розвиток яких в районі є необхідним, але вони не зв'язані технологічно з головними галузями.

Місцеві (підсобні) галузі задовольняють внутрішні потреби господарства та населення району, вони не залежать від спеціалізації господарства району.

Обслуговуючі галузі представлені об'єктами виробничої (постачання

енергії, води, тепла) та соціальної (наукові, культурні, побутові, медичні послуги) інфраструктури.

Функціонально-компонентний склад господарства суспільно-географічного району визначає дві його найважливіші ознаки – спеціалізацію та комплексний розвиток.

Під спеціалізацією району розуміють переважний розвиток декількох галузей його господарства (видів діяльності) у відповідності з найсприятливішими для цих галузей передумовами, що дозволяє досягти високого рівня економічної ефективності цих галузей зокрема та всього господарства району в цілому.

Комплексний розвиток району – це доцільна технолого-економічна і соціальна збалансованість розвитку всіх галузей діяльності людини у відповідності з умовами та ресурсами району та потребами країни. Поняття комплексності передбачає збалансованість всіх сфер життєдіяльності – матеріального виробництва, сфери послуг, інфраструктури, розміщення і зайнятості населення, природно-ресурсного потенціалу.

Функціонально-територіальна структура району – це склад, співвідношення та просторове розміщення форм територіального зосередження виробництва (промислового – пункти, центри, вузли, агломерації, райони; сільськогосподарського – виробничо-територіальні типи господарств, агротериторіальні комплекси; транспорту – пункти, центри, вузли, системи; будівництва та інфраструктури – інфраструктурно-територіальні комплекси різних рівнів; сфери послуг – центри обслуговування населення, територіальні системи сфери послуг; міжгалузеві утворення – агропромислові територіальні комплекси, міжгалузеві територіально-виробничі комплекси; інтегральні утворення – суспільно-географічні підрайони різних рівнів, територіальні соціально-економічні системи). Цілеспрямоване формування раціональної територіальної структури району є головним завданням РПС.

Зараз з'явилася багато схем суспільно-географічного районування, які хоч і відрізняються між собою, але спираються на спільні критерії районування, до яких належать:

- наявність вузлової проблеми, що виникає на основі конкретно територіального поєднання господарства, населення та природно-ресурсного потенціалу;

- ефективність функціонування виробничих циклів та їх просторова обумовленість;

- наявність господарських “ядер” (господарських вузлів, центрів та їх систем);

- інтенсивність суспільно-географічних зв'язків;

- історичні особливості формування територіально-господарської

цілісності району;

- рівень життя населення та його просторова диференціація.

Аналіз викладених в літературі схем суспільно-географічного районування (А.П. Голіков, Ф.Д. Заставний, М.М. Паламарчук, М.Д. Пістун, В.А. Поповкін, Д.М. Стеченко, О.І. Шаблій) дає підстави для уявлення сучасної мережі суспільно-географічних районів України в наступному вигляді.

А. Великі суспільно-географічні райони (регіони), які істотно відрізняються між собою за такими ознаками як географічне положення; природні умови, масштаби і структура природно-ресурсного потенціалу; структура та спеціалізація господарства. Таких районів виділяють три: Північно-Західний, Східний, Південний.

Б. Основні суспільно-географічні райони (макроекономічні райони). В межах Північно-Західного району виділяють наступні макроекономічні райони (М.Д. Пістун, 1995):

1. Столичний (Київська, Чернігівська, Житомирська області) район як історичне ядро держави, “столичними” функціями, потужним господарським комплексом та високорозвинутою сферою послуг.

2. Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області) район з розвинутим багатогалузевим агропромисловим комплексом, наявним природним, трудовим ресурсним потенціалом для інтенсивного розвитку господарства.

3. Карпатський (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області) район з вигідним прикордонним положенням, різноманітними ресурсами для розвитку рекреаційної діяльності, добувної та обробної промисловості, АПК, сприятливою демографічною обстановкою.

4. Волинський (Волинська і Рівненська області) район зі сприятливими передумовами для агро- та лісопромислових комплексів, зручним прикордонним положенням, недостатнім розвитком господарського комплексу та соціальної сфери.

До Східного регіону входять:

5. Центральний (Черкаська і Кіровоградська області) район, що знаходиться в центральній частині України та має високорозвинутий продовольчий АПК.

6. Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська області) район, який має пограничне положення з Росією і є основною базою висококваліфікованого машинобудування з розвинутим хімічним, паливно-енергетичним та аграрно-промисловим комплексами.

7. Донецький (Донецька і Луганська області) район: найбільш урбанізований район унікального зосередження мінеральних ресурсів з

високим рівнем соціально-економічного розвитку за рахунок паливно-енергетичного, металургійного, машинобудівного, хімічного та будівельного комплексів.

8. Придніпровський (Дніпропетровська і Запорізька області) район з потужним природно-ресурсними потенціалом, що виступає головною умовою функціонування високорозвинутих металургійного, машинобудівного та хімічного комплексів.

Щодо поділу території Південного регіону на макрогосподарські райони серед вчених відсутня одностайність. Тут вимальовуються два підходи. Перший – виділяють Таврійський (Херсонська область), Причорноморський (Одеська, Миколаївська області) та Кримський (Республіка Крим) райони. Другий – Південний район розглядають як цілісний макрогосподарський район, приморське положення якого сприяє розвитку портово-промислового комплексу, морського транспорту та рекреаційного господарства.

В. Суспільно-географічні мезорайони – цілісні в суспільно-географічному розумінні утворення, що відповідають території адміністративної області, великої групи адміністративних районів (внутріобласні суспільно-географічні райони), великі агломерації. Прикладом таких районів можуть бути північний район Полтавської області, Київська агломерація і т.п.

Г. Суспільно-географічні мікрорайони – території декількох (або одного) адміністративних районів окремих місцевостей, вузлів. Обґрунтування районів цього рівня є важливим та відповідальним завданням, оскільки саме на основі мікрорайонів створюється вся “піраміда” суспільно-географічних районів. На цьому рівні доцільно виділяти:

– низові мікрорайони (відповідають території низового адміністративного району);

– місцеві (локальні) мікрорайони (адекватні території декількох сільськогосподарських підприємств);

– первинні мікрорайони – взаємообумовлена цілісність природних, господарських та соціально-демографічних об’єктів в межах території, співмірної з розміром сільськогосподарського підприємства.

Наведена схема суспільно-географічного районування є виявом інтегрального підходу до обґрунтування суспільно-географічних районів. Для вирішення конкретних наукових та практичних завдань досить широко застосовують міжгалузеве суспільно-географічне районування (в основі якого – взаємообумовлена територіальна цілісність декількох галузей, наприклад, агропромислові райони) та галузеве районування (промислове, транспортне, сільськогосподарське). В той же час міжгалузеве та галузеве

районування є необхідною передумовою інтегрального районування.

Для науково обгрунтованого управління територіальною організацією суспільно-географічного району необхідне глибоке всебічне вивчення його організму та суспільно-географічних процесів. Для такого дослідження району доцільно використовувати наступну схему.

1. Визначення ролі району в загальнодержавному поділі праці. Загально-економічна, соціальна та екологічна ефективність спеціалізації району.

2. Оцінка умов і факторів розвитку району.

2.1. Географічне положення.

2.2. Природні умови та ресурси.

2.3. Населення та трудові ресурси.

2.4. Екологічні умови.

3. Загальна оцінка галузевої структури, рівня розвитку, динаміки та спеціалізації господарства.

4. Розвиток та розміщення галузей господарства.

4.1. Промисловість (з виділенням підгалузей)

4.2. Сільське господарство.

4.3. Транспорт і зв'язок.

4.4. Будівництво.

4.5. Сфера послуг.

5. Форми територіальної організації господарства.

5.1. Галузеві.

5.2. Міжгалузеві

5.3. Інтегральні.

5.4. Ієрархія інтегральних внутрірайонних утворень.

6. Оцінка ефективності спеціалізації господарства та комплексного розвитку району.

Таке дослідження району дозволить обгрунтувати управлінські заходи з вдосконалення спеціалізації господарства та його територіальної структури, що є складовою частиною діяльності, спрямованої на підвищення економічної, соціально-демографічної та екологічної ефективності його функціонування.

В процесі дослідження району необхідно застосовувати конкретні кількісні показники. Серед таких показників найважливішими є наступні:

1. Рівень територіальної спеціалізації:

$$I_{л} = \frac{П_p}{П_о}$$

де $I_{л}$ – індекс локалізації;

$П_p$ – питома вага району в країні з виробництва певної продукції;

P_6 – питома вага району в країні за чисельністю населення (або за обсягом промислового виробництва, або за обсягом національного доходу).

2. Ефективність галузі спеціалізації району:

$$E_c = \frac{Z_k}{Z_p},$$

де Z_k, Z_p – затрати на виробництво одиниці продукції певної галузі відповідно у країні та у районі.

Якщо значення I_r та E_c перевищують одиницю, то досліджувані характеристики району оцінюються позитивно.

3. Рівень комплексності господарства району

$$N_k = \frac{P_p}{P_o} \div \frac{\sum C_p}{\sum C_k},$$

де P_o – валовий продукт, спожитий районом;

P_p – частка спожитого продукту, що вироблена в районі;

ΣC_p – зведений індекс собівартості одиниці продукції, виробленої в районі;

ΣC_k – зведений індекс собівартості одиниці аналогічної продукції в країні.

При $\Sigma C_p \leq \Sigma C_k$ за орієнтир комплексного розвитку доцільно обирати 100%.

4. Ефективність комплексного розвитку господарства району

$$K_\phi = \frac{E - I}{I} \cdot \frac{D_p}{D} \div \frac{\sum C_p}{\sum C_k},$$

де K_ϕ – коефіцієнт ефективності;

E – вартість продукції, вивезеної з району;

I – вартість продукції, ввезеної до району;

D_p, D – споживання продукції на душу населення відповідно в районі і країні.

За даною формулою ефективність вимірюється в процентах (якщо вище 100% – то комплексність економічно ефективна).

Практично кожна країна, що має відносно великі райони має внутрішні територіальні відмінності в структурі та потенціалі природних ресурсів, в ступені та напрямі їх господарської освоєності, в характері, тенденціях та проблемах соціально-економічного розвитку. Тому в межах країни виділяється окремі території, що за сукупністю своїх елементів та характером їх розвитку відрізняються від інших територій.

Регіональна політика – це сфера управління економічним, соціальним та політичним розвитком країни у регіональному аспекті. Науково

обґрунтована регіональна політика є особливо актуальною і для України. Країна не може бути високорозвиненою, якщо в розвитку її регіонів спостерігаються значні диспропорції. Метою регіональної політики України має бути забезпечення ефективності та дієвості функціонування господарського комплексу регіонів та забезпечення гідних умов життя населенню. Через регіональну політику переломлюється один із принципів РПС – принцип обмеженого централізму – органічне поєднання стратегічних інтересів держави та інтересів окремих регіонів.

Таким чином, процес районування території – це поділ її на частини, відносно однорідні в природному та спеціально-економічному аспектах, що й визначає їх спеціалізацію. Спеціалізація в широкому розумінні є відображення економічного профілю регіону. Регіональна спеціалізація може бути внутрірегіональною, міжрегіональною та міжнародною. Галузі спеціалізації поділяються на профільні (мають велику питому вагу в структурі господарства регіону) та непрофільні (мала питома вага в структурі господарства регіону).

Економічне районування – це науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці.

Метою економічного районування – є відображення внутрідержавних регіональних особливостей розвитку та розміщення продуктивних сил, а на основі їх врахування раціоналізації територіальної організації продуктивних сил в країні, що має забезпечити тах ефективність функціонування господарства та гідні умови життя населення.

Основними принципами економічного районування є:

1. Адміністративний – принцип узгодження межі економічних районів узгоджуються з національними та адміністративними. Визначає єдність економічного районування та територіального політико-адміністративного устрою.

2. Економічний – принцип цілісності. Кожний економічний район розглядається як цілісна спеціалізована територіальна частина народногосподарського комплексу країни з певним комплексом допоміжних та обслуговуючих галузей.

3. Природний – принцип врахування особливостей природного середовища.

Стосовно природного середовища, то воно враховується в економічному районуванні, оскільки впливає на структуру та характер розвитку продуктивних сил.

Семінарське заняття

План

1. Сутність категорії “економічний” (суспільно-географічний) район.
2. Структура економічного району та її елементи.
3. Види економічного районування.
4. Сучасна мережа економічних районів України і проблеми її

удосконалення.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Територіально-виробниче комплексотворення – взаємообумовлене територіальне поєднання підприємств та видів людської діяльності, при якому досягається відносно високий ефект (економічний, соціальний, екологічний) за рахунок підбору підприємств у відповідності з природними, економічними, демографічними, транспортними умовами території та її географічним положенням.

Територіально-виробничі комплекси (ТВК) – сукупність взаємопов’язаних і взаємообумовлених компонентів суспільного виробництва, що формується в межах компактної території.

Функціонально-територіальна структура району – це склад, співвідношення та просторове розміщення форм територіального зосередження виробництва

Район – це територія, що за сукупністю своїх елементів відрізняється від інших територій, та характеризується єдністю і взаємопов’язаністю складових і цілісністю.

Регіональна економіка – (регіоналістика) – науковий напрям, що вивчає регіональні особливості соціально-економічного розвитку країни.

Регіональна політика – це діяльність держави, спрямована на забезпечення комплексного економічного, політичного, соціального та культурного розвитку окремих територій країни; сфера управління економічним, соціальним та політичним розвитком країни у регіональному аспекті,

Районування території – це поділ її на частини, відносно однорідні в природному та соціально-економічному аспектах.

Спеціалізація – переважний розвиток декількох галузей його господарства (видів діяльності) у відповідності з найсприятливішими для цих галузей передумовами, що дозволяє досягти високого рівня економічної ефективності цих галузей зокрема та всього господарства району в цілому.

Економічне районування – це науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО

МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Що таке "економічне районування"? Які види економічного районування відомі?
2. Мета соціально-економічного районування.
3. Сучасні схеми районування території України.
4. В чому полягають основні розбіжності в підходах різних авторів щодо районування території України?
5. Екологічні аспекти економічного районування.
6. Просторове "наповнення" економічного району.
7. Фактори районоутворення.
8. Вплив суспільно-економічних відносин на формування економічних районів.
9. Які особливості галузевої структури народного господарства України? Чому гостро стоїть проблема структурної перебудови економіки?
10. Яка існує систематизація функціонального поділу галузей і виробництва у сфері матеріального виробництва?
11. Об'єктивність та суб'єктивність економічного районування.
12. Економічне районування як засіб практичного управління територією держави.
13. Чому АР Крим не розглядається як окремий район, а включається до Причорноморського району?

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. На контурній карті зобразити сучасну мережу економічних районів макрорівня.

Методичні рекомендації: Для цього необхідно скористатися географічним атласом, визначивши, які області відносяться до того чи іншого економічного району. Райони позначити різним кольором або штриховою.

Завдання 2. Визначити функціонально-територіальну структуру одного з макрогосподарських районів.

Методичні рекомендації: Для цього слід використати карту адміністративно-територіального устрою України більшого масштабу, щоб було чітко видно межі адміністративних районів. Міста-райцентри позначити одним умовним позначенням, а селища міського типу – іншим.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І. та інш. Продуктивні сили економічних районів України. – К.:ЗАТ "НІЧЛАВА", 2000. – 517 с.
2. Економічні райони України. Посібник / Горленко І.О., Тарантул Л.Л. – К., 1999. – 205 с.
3. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С. Ю.

Управління розвитком регіону. – К.: ЦУЛ, 2006. – 328 с.

4. Продуктивні сили економічних районів України / Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Горська О.В. та ін. – К.: ЗАТ „Нічлава”, 2000. – 520 с.

5. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України / С.І.Дорогунцов, Л.Г. Чернюк, П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин та ін. – К.: Нічлава, 2002. – 690 с.

Тема 4. Регіон у системі територіального поділу праці.

Оскільки територія країни неоднорідна за географічними, національними, демографічними, економічними, соціальними та іншими ознаками, уявляється природна потреба поділу території, її виділення відносно однорідних одиниць за кожною з ознак або їхнім сполученням, прийнятих за основу розподілу. При цьому для позначення міри розподілу території крім регіону вживаються різні терміни: район, зона, ареал і інші. За своїм змістом термін "район" є синонімом поняття "регіон".

У рамках Європейського економічного співтовариства розроблене загальне для всіх країн поняття регіону. Ознакою, за якою ту або іншу територію можна представити як відносно самостійну одиницю, служить її соціально-економічна єдність із усією національною економікою, тобто економічні процеси, що протікають на ній, повинні відображати певні закономірності суспільного відтворення, що формуються під впливом взаємозалежних економічних, соціальних і природних факторів. Цьому розумінню відповідає таке визначення регіону: "Під регіоном варто розуміти територіально-спеціалізовану частину народного господарства країни, що характеризується єдністю її цілісністю відтворювального процесу". Тому що регіон і територія співвідносяться як частина й ціле, можна виділити визначення територіального й регіонального управління. Територіальне управління означає регулювання процесів суспільного відтворення з метою підвищення його ефективності за рахунок удосконалювання територіального поділу праці та міжрайонних зв'язків. Територіальне управління є виключним правом уряду й покликане забезпечити реалізацію соціально-економічної стратегії суспільного відтворення з урахуванням особливостей територіального аспекту. Регіональне управління має справу з відтворювальними процесами, локалізованими на конкретній території. Отже, регіон є не тільки підсистемою соціально-економічного комплексу країни, а й відносно самостійною його частиною із закінченим циклом відтворення, особливими формами прояву стадій відтворення й специфічними особливостями соціальних і економічних процесів.

Структура регіону. Структура як сукупність стійких зв'язків об'єкта забезпечує його цілісність, тобто зберігає основні властивості при різних

зовнішніх і внутрішніх змінах. Поняття структури співвідноситься з поняттям системи й організації в такий спосіб: якщо система характеризується безліччю проявів деякого складного об'єкта (його елементи, будова, зв'язки, функції й та ін.), то структура виражає лише те, що залишається стійким, відносно незмінним при різних перетвореннях системи. Нерозривний зв'язок системи й структури пояснюється тим, що перша має потребу в структурі як "кістяку", здатному додати необхідної сили "зчеплення" всім її складовим частинам, "забезпечити міцне і стійке її буття як цілого, стабільне й ефективне її функціонування як цілого, прогресивний й ощадливий її розвиток як цілого". Основна функція структури полягає в тому, щоб забезпечити системі внутрішню міцність, стабільність, високий ступінь спряженості всіх її компонентів.

Регіон – це складна система, що включає такі структурні елементи, як природне середовище, виробничу й соціальну сфери. Центральною ланкою й найважливішою структурною складовою цієї системи є населення регіону.

Природне середовище являє собою сукупність природних умов існування суспільства.

Соціальне середовище являє собою систему життєзабезпечення, що впливає на соціально-відтворювальний процес, забезпечує умови життєдіяльності.

Господарський механізм регіону включає конкретні форми господарювання, систему виробничих відносин. У структурі організаційно – господарського механізму виділяють:

- блок управління (побудова організаційних структур управління виробництвом, менеджмент);
- блок планування, прогнозування, розробку цільових програм;
- блок регулювання (ціноутворення, фінансування, страхування, кредитування, оподаткування, матеріальне та моральне стимулювання);
- блок обліку та контролю, економічного аналізу.

Населення – найбільш динамічна складова частина природно-господарського комплексу. Найважливішою характеристикою населення є його потреби, що постійно зростають, змінюються, визначають структуру суспільного виробництва й темпи його розвитку. На суспільній свідомості потреби перетворюються в інтереси, які трансформуються в безпосередні мотиви діяльності людини.

Поняття "потреба" має два рівні. З погляду індивіда це деякі необхідні умови життя й продовження роду з урахуванням певного якісного рівня, заданого не тільки фізіологічними потребами, а й уявленням про якість життя. З погляду суспільства це суспільні відносини у зв'язку з можливостями споживання матеріальних і духовних благ. Ці відносини розширюють або звужують, а також трансформують можливості

задовольняти потреби, але не змінюють суті першого рівня розуміння потреб людей.

Розглядаючи потреби як щось єдине й нерозривне, що складається з матеріальних, енергетичних та інформаційних компонентів, що частково компенсують один одного, й виникнення наслідків, що розрізняються часом, виділяють п'ять основних груп потреб.

А. Біологічні (анатомо-фізіологічні, фізичні) потреби представлені групою потреб людини, що спричиняють його виживання й збереження фізичного здоров'я.

Б. Психологічні потреби людини (етолого-поведінкові).

В. Етнічні потреби.

Г. Соціальні потреби людини.

Д. Трудові потреби.

Е. Економічні потреби.

Остання група потреб включає не абсолютно специфічні економічні потреби, відокремлені від інших потреб людини. Економічна необхідність виникає лише тоді, коли людина прагне задовольнити якісь інші свої потреби.

Всі складові регіонального комплексу взаємозалежні. При цьому жодна із груп потреб, а отже й підсистем навколишнього середовища не може замінити одна одну або бути виведеною із загальної системи. Підсистеми здатні лише підсилувати або послабляти дії одна одної, але не знімати цих впливів, наприклад, природний кліматичний дискомфорт може бути тільки ослаблений соціальним оптимумом. Відставання у рівні розвитку окремої складової системи неминуче викличе негативні наслідки у всіх інших і втрату ефективності в цілому всього комплексу.

Теорії розміщення виробництва започаткував німецький економіст Йоган Тюнен (1783-1850) У своїй роботі “Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії”, він заклав основи теорії розміщення аграрної економіки. Вперше її було видано 1826 р. в Гамбурзі, й досі вона зберігає своє методологічне значення для вивчення проблем розміщення сільськогосподарського виробництва.

Застосовуючи метод абстракції, Й. Тюнен змоделивав гіпотетичну ізольовану державу. Вона складається з одного міста, розташованого в центрі великої, абсолютно однорідної у всіх напрямках рівнини, щоб виявити вплив саме чинника відстані на вигідність ведення сільського господарства і транспортування продукції галузі. У такій державі навколо міста утворюються концентричні пояси. У них панує своя система землеробства і виробляється чітко передбачений набір продуктів, які реалізуються на єдиному центральному ринку міста. Оскільки всі інші умови однакові, саме відстань від міського базару і зумовлені нею

транспортні витрати впливають на спеціалізацію та рівень інтенсивності господарювання.

Отже, Й. Тюнен, абстрагуючись від зміни рівня техніки, впливу зовнішнього ринку, доводив, що під впливом зниження цін на землю і робочу силу від центру держави до периферії та зростанням вартості транспортних витрат навколо міста (промислового центру Ц) концентрично розташовуються пояси спеціалізації сільського господарства – “вільного” приміського господарства, де виробляється нетранспортабельна продукція рослинництва і тваринництва (овочі, картопля, молоко). Тут значні капіталовкладення на одиницю площі, в землю вноситься багато добрив, інтенсивно використовується кожний клаптик землі під культури, що забезпечують вищий прибуток. Цей пояс має значну аналогію із сучасним приміським сільським господарством;

Засновник "теорії штандорту" А.Вебер у праці "Теорія розміщення промисловості" абстрагується від дії законів ринкової економіки, оскільки об'єктом побудови своєї теорії обирає ізольовану господарську територію. У зв'язку з цим йому закидають, що він сконструював чисту теорію, суть якої полягає в тому, що виробництво розміщується за принципами найменших витрат, а розміщення промисловості визначається трьома чинниками, або, як він їх називає, "орієнтаціями": транспортною, робочою, агломерацією.

Найдоцільнішим місцем розміщення нового промислового підприємства А. Вебер вважає те місце, де підприємство працювало б з найменшими витратами виробництва. Виходячи з елементів собівартості промислового продукту, він розрізняє **два чинники** або “орієнтації”, що впливають, на процес розміщення основного промислового виробництва країни – **транспортну орієнтацію та орієнтацію на дешеву робочу силу.**

Транспортна орієнтація передбачає, що підприємство за інших однакових умов буде збудовано там, де сукупність транспортних витрат на доставку сировини і на вивезення готового продукту споживачу є найнижчою. Водночас капіталіст може будувати промислові підприємства там, де є дешева робоча сила.

Пізніше ці чинники А. Вебер доповнив третім, який назвав **агломерацією** – зосередження в одному місці багатьох промислових підприємств, що зменшувало б витрати виробництва передусім при будівництві нових.

Далі, при відшуканні штандорту за транспортними витратами розрізняються дві умови: 1) коли матеріал при переробці остаточно без залишків входить у готовий продукт – «чисті матеріали» (бавовняне волокно, залізо) і 2) коли в процесі обробки одержуються відходи, які надалі не використовуються в основному виробництві – «ваговтрачаючі або грубі матеріали» (вугілля, залізна руда).

Ці якості сировини разом з вагою продукту, що перевозиться, та довжиною відстані, що додається, впливають на розмір транспортних витрат і зсувають штандорт промисловості (місце розміщення промислового підприємства) до пунктів мінімальних транспортних витрат. Відношення ваги локалізованих матеріалів до ваги продукту називається матеріальним індексом. Вся сукупна вага товарів, що просуваються від матеріальних складів до центрів виробництва і від нього до місць споживання (матеріали плюс готові продукти) називається штандортною вагою.

Для кожною виду продукту має бути побудована геометрична фігура, що утворена з'єднанням пунктів споживання з оптимальними матеріальними складами - «матеріальними компонентами».

Крім транспортної і робочої орієнтації Альфред Вебер вперше зробив ретельний аналіз дії закону агломерації на розміщення промисловості. Агломерація зумовлена технічною та економічною структурою виробництва і може мати прояв у вигляді орізнюваного обслуговування трудом, кредитом, ринковими зв'язками по постачанню матеріалами та збуту виробів, складами, під'їзними шляхами, допоміжними виробництвами (тими, то виділились в самостійні виробництва частинами процесу, як, наприклад, ремонт, силове обладнання, водопровід) та іншими засобами, то знижують загальні витрати виробництва.

Німецький економіст Август Льош (1906-1945) більш глибоко розкрив теоретичні проблеми розміщення капіталістичного господарства, спробував вирішити проблему оптимального розміщення уже не одного підприємства, а сукупності їх у певній галузі. Визначальним чинником при розміщенні промислових підприємств А. Льош вважав отримання максимального прибутку. Правильно вибраним місцем для окремого-підприємства в умовах вільної економіки, на його думку, є точка, що забезпечує отримання максимального чистого прибутку. Теорію найменших витрат А. Вебера А. Льош піддав критиці. Головну помилку А. Вебера він вбачав у тому, що той завжди шукав місце для розміщення підприємства, де воно могло б працювати з найменшими витратами А. Льош же правильно вважав орієнтацію на місце, що забезпечує максимальний прибуток. А. Льош, на відміну від Й. Тюнена і А. Вебера, вперше в західній економічній науці розглядав теорію не тільки промислового “штандорту”, а й сільського господарства, торгівлі, міст. Саме А. Льош підняв теорію розміщення на макроекономічний рівень дослідження. Об'єктом його дослідження було як окреме підприємство, так і територіальна структура господарства.

Будь-який товар за теорією А. Льоша, має свій максимальний радіус збуту, за межами якого реалізація його стає не вигідною.

Далі слід відзначити, що більша частина концепцій, покликаних стимулювати і регулювати розвиток господарства, вирізняються своїм

прагматичним змістом, спрямованістю на вирішення практичних питань, що стоять перед суспільством. Вимоги практики зумовили широку математизацію економічних наук. тому числі й пов'язаних з розміщенням виробництва.

У системі наукових підходів до дослідження конструктивних аспектів розміщення продуктивних сил винятково актуальне значення мають територіальні аспекти. **По-перше**, розміщення є суто територіальним. По-друге, воно неминуче пов'язане із залученням до потреб промислового та пов'язаного з ним будівництва на значних територіях.

Прийняті в практиці вихідні положення ґрунтуються на концепції, яку можна назвати **концепцією територіальних обмежень**. Сутність її зводиться до обмеження просторового пошуку для локалізації тих або інших виробництв у раніше визначених регіонах. Інші ж території ще на стадії передпроектних пошуків виключають з можливої зони розміщення.

Зазначена концепція рекомендує пошук найбільш прийнятних варіантів просторової організації продуктивних сил лише в конкретному регіоні, у межах якого рекомендується знаходити конкретну точку розміщення підприємства, яке належить спорудити. Однак, якщо регіон вибрано неправильно, то кращий у його межах просторовий варіант не буде відповідати найбільш прийнятним із важливих.

Концепція територіальних обмежень не дає змоги вибрати найбільш обґрунтований варіант просторової локалізації промислового підприємства, оскільки доцільна точка розміщення може знаходитись у регіоні, який попередньо виключається як просторова база пошуку. Незважаючи на те, що зіставляються умовні показники, неприйнятність концепції територіальних обмежень вибору місця для будівництва нового або реконструкції діючого промислового підприємства є очевидною.

Отже, концепція просторових обмежень не дає можливості ефективно вирішувати актуальні проблеми удосконалення територіальної організації продуктивних сил на сучасному етапі. Така концепція має враховувати специфіку просторової локалізації галузей як видобувної, так переробної індустрії.

В останнє десятиріччя в ряді досліджень набула поширення модифікація концепції просторових обмежень, яку умовно можна назвати **концепцією територіальних можливостей** населених пунктів, насамперед міст, в межах яких і розміщується більша частина об'єктів промислової діяльності. Сутність її полягає в тому, що наявність у межах міста вільних територій, виділених під промислове і пов'язане з ним будівництво, розглядається як важлива умова, що регулює просторову локалізацію промислового виробництва.

Концепція просторових можливостей міст у кінцевому підсумку

орієнтує на соціально доцільне та економічно виправдане використання земель для промислового і пов'язаного з ним будівництва. Значення земельних ресурсів як важливого чинника розміщення продуктивних і регіонального розвитку неухильно зростає, що зумовлено зростанням дефіцитності земель. У регіональних умовах проблема раціонального відчуження земель сільськогосподарського використання для потреб промисловості набуває винятково важливого економічного значення. Цим пояснюється посилена увага до земельних (територіальних) ресурсів при дослідженні проблем розміщення продуктивних сил і розвитку регіонального господарства України.

Семінарське заняття

План

1. Історія розвитку теорії розміщення.
2. “Штандорт промисловості” А.Вебера.
3. Модель розміщення сільського господарства І.Тюнена.
4. Теорія “центральных місць” В. Кристалера.
5. Теорії розміщення господарства у працях А.Льоша.
6. Теорія дифузії нововведень Т.Хегерстранда.
7. Географічний детермінізм” та “вільгарний географізм”.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Економічний район – це територіально цілісна частина народного господарства країни, яка має такі ознаки:

- спеціалізація відповідно географічного положення, природних, економічних та соціальних умов;
- комплексність, як взаємопов'язаність найважливіших складових функціональної та територіальної структури району.
- керованість, тобто наявність певних галузевих та територіальних структур, які є матеріальною основою зв'язків в районі, що дозволяє виділити район як цілісну систему та осередок територіального управління народного господарства.

Регион – територіально-спеціалізована частина господарства країни, що характеризується єдністю й цілісністю відтворювального процесу. Включає такі структурні елементи, як природне середовище, виробничу й соціальну сфери.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. У чому відмінність понять “територія”, “регіон”, “район”?
2. У яких випадках вживаються терміни: "територіальне управління",

"регіональне управління"?

3. Які основні структурні елементи регіону?
4. Дайте характеристику системі показників рівня життя населення.
5. Які особливості адміністративно-територіального устрою України? Назвіть недоліки цього устрою.
6. У чому полягає суть адміністративно-територіальної реформи?
8. Наведіть приклади проблемних регіонів.
9. Якими показниками визначається депресивний стан території?
10. Дайте характеристику проблемним регіонам авангардного типу.
11. Роль економіко-географічного положення підприємств малого і середнього бізнесу у їх прибутковості.
12. Накресліть модель територіальної структури сільського господарства за Й.Тюненом. в чому сутність теорії?
13. Які з положень веберівської теорії штандарту можуть бути застосовані при вивченні сучасної промисловості?
14. Для яких випадків організації людської діяльності у просторі розроблені кристалерівські моделі центральних місць? Навести сучасні приклади.
15. В чому полягає зміст теорії розміщення промисловості?
16. Розкрийте особливості теорії розміщення виробництва А.Льоша.
17. Проаналізуйте сучасні теорії розміщення виробництва.
18. назвати спільні риси, що поєднують класичні роботи з теорії розміщення.
19. У чому суть теорії територіально-виробничого комплексу?

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. За картами навчального атласу України:

1. Визначити основні галузі спеціалізації господарства економічного району.
2. Визначити та пояснити головні чинники господарської спеціалізації окремих економічних районів.
3. Виділити найбільші промислові вузли та центри господарської спеціалізації економічних районів.
4. На основі одержаного матеріалу скласти таблицю.

Методичні рекомендації: Для цього необхідно скористатися географічним атласом. Визначивши межі досліджуваного регіону, треба виявити найважливіші галузі, що мають місце у даному районі. Слід уважно роздивитися умовні позначення у легенді атласу. Знаючи фактори розміщення певних галузей пояснити їх причетність до конкретних галузей у районі.

Завдання 2. На основі аналізу техніко-економічних особливостей показати

ступінь впливу різних факторів на розміщення галузей промисловості.

Методичні рекомендації: Для цього доцільно застосувати наступні позначення:

+++ - вирішальний вплив

+ - незначний вплив

++ - сильний вплив

-- відсутність впливу

Результати показати в таблиці.

Ступінь впливу сировинних, паливно-енергетичних і трудових ресурсів і районів споживання на розміщення промисловості.

Галузі промисловості і виробництва	Сировинні ресурси	Паливно-енергетичні ресурси	Трудові ресурси	Райони споживання готової продукції

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теорія розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. Навч.посіб. – К.: “Стафед”-2”, 2001. – 144 с.
2. Економічні райони України. Посібник / Горленко І.О., Тарантул Л.Л. – К., 1999. –
3. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С. Ю. Управління розвитком регіону. – К.: ЦУЛ, 2006. – 328 с.
4. Продуктивні сили економічних районів України / Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Горська О.В. та ін. – К.: ЗАТ „Нічлава”, 2000. – 520 с.
5. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 562 с.
6. Сосько С.П., Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок і регіоналістика. – Київ: Ельга, Ніка-Центр 2002. – 380 с.
7. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України / С.І. Дорогунцов, Л.Г. Чернюк, П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин та ін. – К.: Нічлава, 2002. – 690 с.
8. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
9. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.

Тема 5. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики.

Досліджуючи дану тему треба відзначити, що розширення самостійності та повноважень органів місцевого самоврядування в умовах

переходу до ринку зумовлює потребу в розвитку регіональних досліджень з метою конструктивного підходу до наукового обґрунтування управління регіональним розвитком. Останній органічно пов'язаний з іншими не менш важливими і складними процесами: формуванням ринкових відносин, розгортанням нових форм власності, пріоритетним соціальним розвитком, а також з екологічною та демографічною ситуацією.

Політика регіонального розвитку є складовою загальнодержавної політики щодо соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень в Україні. Вона спрямована, зокрема, на підвищення ролі регіональних і місцевих органів управління у здійсненні реформ та розбудові держави.

Одним з важелів удосконалення територіальної організації суспільства стає політика регіонального розвитку, орієнтована на становлення механізмів управління формуванням господарських адміністративно-територіальних систем всіх типів та просторових рівнів. Вона покликана забезпечувати комплексно-пропорційний розвиток територій з максимальним урахуванням місцевих умов і ресурсів.

Об'єктами політики регіонального розвитку є територіальні утворення, які слід розглядати як системи певного підпорядкування, в межах яких здійснюються державне управління та місцеве самоврядування. Суб'єктами її виступають центральні, регіональні та місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які виходячи із своєї компетенції вирішують питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів.

Основна мета сучасної державної політики регіонального розвитку в Україні полягає у збереженні та зміцненні політичної стабільності, територіальної цілісності, соціальної та економічної єдності держави на основі раціонального територіального поділу праці, поєднання інтересів різних регіональних спільностей із загальнодержавними інтересами, створення відносно однакових можливостей для плідної життєдіяльності населення в усіх регіонах України.

У сучасних умовах місцевим органам влади й управління надана можливість вирішувати проблеми розвитку регіонів на основі власної фінансово-економічної бази, ефективного використання комунальної власності, територіальних ресурсів і надання законодавством повноважень. При цьому суттєво зменшується пряме управління із центру з боку державних структур, але залишається цільове фінансування окремих проектів, пільгові кредити з метою регулювання регіональних пропорцій у розвитку регіонів.

Загальнодержавна стратегія розміщення продуктивних сил має узгоджуватися з завданнями комплексного й ефективного розвитку економіки регіонів.

За центральними державними структурами мають бути закріплені питання регулювання територіальних народногосподарських пропорцій, рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, проведення соціально-демографічної, природно-ресурсної, інвестиційної та містобудівної політики, а також розробка міжрегіональних стандартів, вимог, норм і нормативів.

Визначення цілей регіонального управління в перехідний період для України належить до числа найактуальніших і найважливіших в управлінській теорії і практиці. Справа не тільки в тому, що методологія регіональних цілей до цього часу ще не сформована - проблема має більш глибокий зміст. Регіон з усією сукупністю своїх складових ніколи в постсоціалістичний період не виступав суб'єктом формування цілей управління на території (крім хіба що експерименту з раднаргоспами). В зазначеному контексті йому тільки відводилась роль засобу реалізації державних цілей, причому в умовах, коли про ціну їх досягнення ніхто особливо не турбувався.

В умовах трансформації регіонального управління відповідно до ринкових умов на засадах демократії і децентралізації надання цій підсистемі об'єктивного, науково-обгрунтованого і раціонального характеру є наріжним каменем формування оптимальної управлінської системи.

В економічній теорії цілі управління прийнято класифікувати за такими ознаками: змістом, термінами і рівнем управління.

Розглянемо більш детально сутність визначених цілей. За змістом визначають:

- економічні цілі регіону, які закріплюють систему економічних відносин;
- матеріальна основа функціонування регіональної системи;
- соціальні цілі відображують взаємозв'язок між елементами регіональної системи, стан і рівень життя людей;
- політичні цілі охоплюють комплексний, цілісний, збалансований і якісний розвиток регіону;
- ідеологічні цілі характеризують програмні вимоги тих чи інших партій і суспільних організацій, які переважають в органах регіональної влади;
- релігійні цілі несуть у собі етичні і моральні проблеми віруючої частини населення регіону.

За терміном дії визначають:

- стратегічні цілі, що включають в себе найбільш суттєві результати вищого рівня регіонального управління;
- тактичні цілі як сукупність "мішеней" або майбутнього кінцевого результату, який визначається на рівні середньої ланки регіонального управління;

- оперативні цілі реалізуються через систему рішень на нижчому рівні регіонального управління.

За важливістю цілі регіонального управління можна поділити на основні і додаткові. Основні цілі – це такі, яких необхідно обов'язково досягти, додаткові - яких бажано досягти, але не обов'язково, наприклад, поліпшення інформаційного забезпечення населення регіону тощо.

За ознакою рівня управління прийнято виділяти цілі: народно-господарські, міжгалузеві, міжрегіональні, галузеві, регіональні, а також цілі підприємств і організацій різних форм власності та їх структурних підрозділів. З цього переліку найбільшої уваги, згідно з темою дослідження, заслуговують державні й регіональні цілі.

Державні цілі стосовно регіонів мають чітко виражений матеріальний зміст, це:

- підвищення рівня самозабезпеченості регіонів за рахунок власних матеріальних, фінансових і трудових ресурсів;

- стабільність розвитку регіональних відтворювальних процесів, недопущення некерованих міграційних потоків, соціальних вибухів;

- сприяння створенню в регіонах належної ринкової інфраструктури, підприємницької активності і розвитку зовнішньоекономічних зв'язків;

- стимулювання розвитку науково-технічного прогресу за рахунок використання наявного інтелектуального потенціалу;

- однорідність розвитку усіх без винятку регіональних систем з метою досягнення середньовизначеної норми якості життя;

- участь у виконанні найважливіших державних програм регулювання економічного розвитку;

- підтримка зусиль регіону у вирішенні питань освіти, охорони здоров'я, фізкультури і спорту;

- політична стабільність;

- підтримка ефективності і повнота використання історично-культурного потенціалу на основі розвитку туризму і пропаганди культури.

Щодо регіональних цілей, то системний аналіз дозволяє виділити такі найважливіші з них:

- досягнення збалансованості економічного і соціального розвитку регіонів з урахуванням необхідності підвищення рівня і якості життя населення;

- удосконалення структури народного господарства регіону стосовно створення ефективних виробництв, збільшення внеску всіх суб'єктів господарської діяльності в розвиток економіки;

- раціоналізація розміщення продуктивних сил у системі "державо-регіон";

- налагодження вигідних зовнішньоекономічних і міжрегіональних зв'язків з обміну продукцією і послугами;
- задоволення потреб населення у найважливіших групах продовольчих і непродовольчих товарів, розширення сфери побуту і соціального забезпечення населення;
- раціональне використання місцевих мінерально-сировинних ресурсів і територій, збереження екологічної рівноваги і охорона навколишнього середовища.

Треба відзначити, що на практиці для регіональних органів влади важливо намітити загальні або глобальні цілі, які визначають напрямок розвитку регіональної економічної системи. В складі загальних цілей завжди існує генеральна ціль, яку по іншому називають місією, і декілька споріднених цілей, які розкривають і конкретизують її зміст. Сьогодні, як місія для регіонів, найчастіше може розглядатися така ціль, як підвищення якості життя населення. Звичайно, вона має якісне і кількісне вираження в залежності від горизонту місії. Відповідно, цілями нижчого порядку при цьому можуть слугувати соціальний захист населення; створення нових робочих місць, підтримка малого і середнього бізнесу; раціональне використання природних ресурсів; розвиток продовольчого ринку тощо. При цьому зміст планування в широкому розумінні можна розглядати як розподіл ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових) для реалізації цілей різних горизонтів дії.

Таким чином, одним із головних завдань розвитку регіонального управління в період становлення ринкових відносин є визначення реальних цілей розвитку, заради досягнення яких регіональна організація формується, функціонує і розвивається як цілісна система.

Основними завданнями економіки перехідного періоду є наступні:

- визначення взаємозв'язків між виробництвом та потребами соціально-економічного розвитку держави;
- рекомендації для поточного та перспективних напрямків структурної перебудови економіки регіону;
- прогнозування темпів росту виробництва;
- прогнозування відтворювальних процесів;
- моделювання єдиної територіально-галузевої системи виробничих, фінансових, цінових, природних чинників стабілізації економіки регіону;
- розробка фінансово-кредитних, податкових та бюджетних важелів стимулювання виробничих процесів.

Семінарське заняття

План

1. Сутність та зміст економіки перехідного періоду.
2. Цілі та задачі регіональної економічної політики.
3. Принципи і чинники управління регіональним розвитком.
4. Пріоритети регіонального розвитку.
5. Відносини центру і регіонів.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Державна політика регіонального розвитку – це цілісна сукупність заходів, спрямованих на стимулювання ефективності соціально-економічного розвитку регіонів, раціональне використання їхніх ресурсних потенціалів та пріоритетів, забезпечення сприятливих умов для діяльності населення, вдосконалення територіальної організації суспільства.

Регіональна економіка – це система суспільних відносин, яка історично склалась в межах областей держави, являє собою сукупність взаємопов'язаних ланок і зв'язків, які забезпечують її стійкість та цілісність на макро- та мікрорівні.

Регіон – економічний район, який виділяється спеціалізацією та структурою господарства, природно-ресурсним та демографічним потенціалами, соціально-економічними особливостями.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Концепція регіональної політики.
2. Регіональна економіка: сутність та зміст.
3. Теоретичні основи регіонального розвитку.
4. Регіональні структури – вертикальні та горизонтальні зв'язки.
5. Регіональні аспекти державної науково-технічної економіки.
6. Які причини регіональних нерівностей ?
7. Які основні напрямки регіоналізації управління економікою?
8. У чому відмінність і спільність державної регіональної політики й політики регіонів?
9. Назвіть основні складові регіональної економічної політики.
10. Яка мета регіональної соціальної політики?
11. У чому мета екологічної політики?
12. Які основні принципи регіональної політики в ЄС?
13. Дайте характеристику основним цілям у регіональній політиці ЄС.
14. У чому сутність активного і пасивного напрямків регулювання регіонального розвитку?
15. Які методи державного регулювання економіки найбільш адекватні сучасному етапу ринкових перетворень в Україні?
16. У чому сутність найбільш перспективних напрямків регулювання

регіонального розвитку в Україні?

17. Яка мета державної підтримки малого підприємництва?

18. У яких формах виступає інтеграційна підсистема підтримки малого підприємництва?

19. Яка структура мережі інститутів підтримки малого підприємництва?

20. Які фактори необхідно враховувати при визначенні пріоритетних напрямків підтримки малого підприємництва?

21. Які критерії вибору галузевих пріоритетів у розвитку малого підприємництва?

22. Які заходи характеризують фінансово-кредитне забезпечення програм розвитку малого підприємництва?

23. Яких малих підприємств стосується пряма ресурсна підтримка? У яких формах реалізується цей вид підтримки?

24. Дайте характеристику функціональному й виконавчим блокам Програми підтримки малого підприємництва. Як ці блоки взаємозалежні.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання. На контурній карті зобразити територіально-адміністративний устрій України із зазначенням макрогосподарських одиниць та міст загальнодержавного значення.

Методичні рекомендації: Треба взяти контурну карту України зобразити на ній великі економічні райони та міста Київ і Севастополь. У літературі слід знайти чому дані міста мають такий статус.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Лукінов І. Концептуальні основи регіональної економічної політики // Економіка України. – 1993. – № 1. – С. 3-8.
2. Мазур А.Г. Регіональна економіка: проблеми відтворення та управління. – Вінниця, 2000. – 263 с.
3. Мельник С.А. Управління регіональною економікою. – К.: КНЕУ, 2000. – 124 с.
4. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С. Ю. Управління розвитком регіону. – К.: ЦУЛ, 2006. – 328 с.
5. Пирожков С., Павлюк А. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: актуальні питання методології та практики // Економіка України. – 2005. – №7. – С. 4-14.
6. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 562 с.
7. Сонько С.П., Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок і регіоналістика. – Київ: Ельга, Ніка-Центр 2002. – 380 с.

8. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
9. Указ Президента України “Про концепцію державної регіональної політики” від 25 травня 2001 року № 341/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – С.22-28.
10. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.

Тема 6. Механізм реалізації регіональної економічної політики.

Розпочинаючи вивчення теми треба акцентувати увагу на тому, що Центр має засвоїти нову роль: не адміністрування та розподілення ресурсів, а створення комунікаційної стратегії і правового поля для забезпечення умов виконання місцевою владою своїх зобов'язань та повноважень.

Також слід відзначити, що механізм реалізації політики регіонального розвитку має забезпечуватися правовими та економічними важелями. До перших належать сукупність законодавчих і нормативних актів, що регулюють відносини між суб'єктами регіональної політики, форми та методи її здійснення. Серед економічних важелів найважливішим є формування фінансових ресурсів, які давали б можливість забезпечити здійснення відповідних регіональних програм.

Тобто, передумовами нової державної політики щодо регіонів мають стати:

- створення системи випереджаючого аналізу можливих наслідків уже існуючих негативних тенденцій, об'єктивації і розв'язання проблем, які можуть призвести до кризових явищ;
- забезпечення стратегічного планування регіонального розвитку для того, аби відійти від хибної практики "гасіння пожеж", яка виправдовує необмежене втручання центру;
- вирощування кадрового потенціалу як особливого інтелектуально-вольового ресурсу, спроможного вивести державу з системної кризи. Створення необхідних спеціальних структур та умов, які б генерували нове покоління управлінської еліти, використовуючи при цьому сучасні освітні технології;
- налагодження процесу ухвалення політичних рішень щодо змін у системі регіонального самоуправління, місцевого самоврядування і на рівні самих регіонів, і в центрі;
- створення єдиного інформаційного та комунікативного поля, у якому рішення щодо регіональної політики стануть частиною єдиного політичного процесу демократизації суспільства.

Першим кроком в механізмі реалізації державної політики щодо регіонів може стати аналіз переваг та недоліків реалізації вищенаведених способів розв'язання проблеми регіонального розвитку за такими критеріями:

- державна цілісність та державна безпека;
- інтеграція України до європейської спільноти;
- конкурентоспроможність регіонів та їх вихід на міжнародні ринки;
- інноваційний і технологічний розвиток промисловості;
- єдиний інформаційний простір для державних програм;
- прозорість процедур ухвалення політичних рішень;
- сприяння локальним ініціативам та проектам;
- ефективність використання ресурсів (людських, організаційних, фінансових, природних);
- випереджаюче вирішення соціальних та етнічних конфліктів;
- реформування системи підготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів для державних, центральних та місцевих органів влади і самоврядування.

Одне з головних завдань регіональної політики полягає у всебічній підтримці регіонів, які за об'єктивними критеріями і показниками поступаються аналогічним територіальним утворенням.

Державна політика сприяння розвитку депресивних і проблемних регіонів здійснюється засобами грошово-кредитного, фінансового, цінового, податкового, інвестиційного впливу на поліпшення соціально-економічного стану територій. Депресивним (проблемним) регіоном вважається компактне утворення (населений пункт чи їх сукупність), в межах якого темпи спаду виробництва у розрахунку на одного мешканця, середньомісячні доходи працюючих, рівень безробіття, забезпеченість населення соціальними послугами, ступінь дотаційності місцевого бюджету та інші соціально-економічні індикатори значно поступаються середнім загальнодержавним.

На підставі інтегральної оцінки економічного, фінансового, екологічного, соціального стану території законодавчо встановлюють її депресивний статус.

Економічно слаборозвинуті регіони визначають на основі таких показників: норма безробіття, кількість претендентів на одне вакантне місце, розмір сукупного доходу (заробітна плата плюс доходи від присадибного/дачного господарства), масштаб згорання виробництва в головних галузях промисловості, сільського та лісового господарства та їх питома вага у структурі зайнятості, щільність населення.

Головним питанням у підході до проблеми регіональної політики є те,

як ми розуміємо її зміст. Чи це є розподілення дотацій, чи підтримка розвитку?

Відповісти на це питання можна лише завдяки більш широкому контексту державної політики та її цілей. Це – економічне зростання через розвиток підприємницької ініціативи, децентралізація, інноваційний, технологічний розвиток тощо. У цьому контексті стрижнем регіональної політики має бути самостійний розвиток регіонів у рамках державної політики.

Для того, щоб самостійний розвиток не став причиною занепаду держави, потрібно змінити бачення понять "регіон" і "регіональні права та повноваження".

Регіон не може в цьому контексті (держави) сприйматися як відокремлена територіальна одиниця. Регіон повинен мати повноваження регулювати та розпоряджуватись тим, за що він може нести повну відповідальність. Те ж, за що регіональні суб'єкти не можуть нести відповідальності, є прерогативою держави (армія, магістральні інфраструктури тощо).

Основою дієспроможності регіонів є надання їм можливості розпоряджатися тими фінансами, які забезпечують виконання їхніх повноважень. Ці кошти не повинні виходити за межі регіону, вони мають працювати в ньому. Цей процес диференціації рівнів та форм повноважень є важливою складовою здійснення регіональної політики.

Регіональну політику не можна здійснювати лише завдяки адміністративній реформі. Потрібно розвивати процес визначення і узгодження інтересів та ініціатив різних суспільних груп. Щодо регуляції цього процесу, то треба передусім розробити адміністративні та правові механізми і норми, а не навпаки – спочатку закони, а потім сама собою практика дій.

Механізм реалізації регіональної політики потребує таких засобів, як проекти, програми, стратегії, спроможності та механізми їхньої розробки і реалізації. Для цього і в регіонах, і в центрі повинні працювати такі люди та інституції, які мають відповідну фахову підготовку та можуть впливати на процес проведення регіональної політики наведеними вище засобами. Очевидно, що надання такої можливості є одним із головних напрямків здійснення регіональної політики.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Економічний район – це територіально цілісна частина народного господарства країни, яка має певні ознаки.

Державна політика регіонального розвитку – це цілісна сукупність заходів, спрямованих на стимулювання ефективності соціально-

економічного розвитку регіонів, раціональне використання їхніх ресурсних потенціалів та пріоритетів, забезпечення сприятливих умов для діяльності населення, вдосконалення територіальної організації суспільства.

Регіональна економіка – це система суспільних відносин, яка історично склалась в межах областей держави, являє собою сукупність взаємопов'язаних ланок і зв'язків, які забезпечують її стійкість та цілісність на макро- та мікрорівні.

Територіальне планування – органічна складова частина планування економічного й соціального розвитку країни, що відображає специфічний просторовий аспект процесів відтворення матеріальних благ, робочої сили, виробничих відносин і вирішення проблем соціального й екологічного характеру.

Прогноз – це система аргументованих наукових подань про майбутній стан досліджуваного об'єкта, що носять імовірнісний, але досить достовірний характер.

Регіональний прогноз – це дослідження перспектив розвитку регіону, що носить попередній характер і містить гіпотези про напрямки розвитку й майбутній стан регіону в цілому й окремих його складових.

Економічна безпека регіону – це сукупність дії комплексу тих умов і факторів, при яких зберігається можливість підтримки адекватного стану економічного потенціалу.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Формування регіонального господарського механізму.
2. Спеціальні (вільні) економічні зони як напрям регіонального розвитку.
3. Місцеві бюджети як фінансова основа соціально-економічного розвитку регіонів.
4. Регіональна система розселення як об'єкт територіального управління.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Розкрити зміст регіональної економічної політики та її особливості.

Методичні рекомендації: Щоб справитися із цим завданням треба ретельно опрацювати вказану літературу. Звернути особливу увагу на поняття “депресивні території” та “території пріоритетного розвитку”. Пов'язати з історією формування і господарського освоєння окремих територій України.

Завдання 2. Визначити об'єкти, суб'єкти та завдання державної

регіональної політики у економічній, соціальній, екологічній, демографічній сферах.

Методичні рекомендації: Для цього варто згадати категорії “об’єкт”, “суб’єкт”, “сфера господарства”, “регіональна політика”. Наголосити на взаємозалежності даних категорій. Доцільно ознайомитися та законспектувати основні положення проекту Закону України “Про адміністративно-територіальний устрій”.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Лукінов І. Концептуальні основи регіональної економічної політики / І.Лукінов // Економіка України. – 1993. – № 1. – С. 3-8.
2. Мельник С.А. Управління регіональною економікою. – К.: КНЕУ, 2000. – 124 с.
3. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С. Ю. Управління розвитком регіону. – К.: ЦУЛ, 2006. – 328 с.
4. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 562 с.
5. Сонько С.П., Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок і регіоналістика. – Київ: Ельга, Ніка-Центр 2002. – 380 с.
6. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
7. Указ Президента України “Про концепцію державної регіональної політики” від 25 травня 2001 року № 341/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. - № 22. – С.22-28.
1. Пирожков С., Павлюк А. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: актуальні питання методології та практики // Економіка України. – 2005. – №7. – С. 4-14.
8. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.

Тема 7. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.

На початку вивчення теми слід відзначити, що напрям, динаміка, склад і структура господарства України зумовлювались значною мірою її політичним статусом. Він характеризувався тим, що Україна в основному не мала своєї повноцінної державності. Динаміка господарства України в минулому була синхронним відображенням розвитку господарських структур тих країн, до складу яких входила її територія. Окремі злети в господарському розвитку радянської України пояснюються тим, що її

активно залучали до розв'язання всесоюзних програм - продовольчої, енергетичної, мілітарної. Саме цим можна пояснити створення тут всеімперської житниці, першої вугільно-металургійної бази і великої бази важкого машинобудування. Особливостями України було те, що негативні явища в колишньому СРСР проявлялися тут глибшим руйнуванням продуктивних сил.

Господарство розвивалося в основному екстенсивним шляхом. Промислове виробництво нарощувалося за рахунок експлуатації нових родовищ корисних копалин (вугільних Західного Донбасу, нафтогазових Дніпровсько-Донецького басейну, рудних Подніпров'я, сірчаних Прикарпаття). Більше половини капіталовкладень йшло не на модернізацію виробництва, а на нове будівництво і розширення існуючого. Надмірно розвивалися галузі військово-промислового комплексу (ВПК), кошти на який відривалися від потреб інших галузей виробничої і соціальної сфер.

Економічна неефективність господарства виявлялась, по-перше, у перевазі екстенсивного шляху розвитку над інтенсивним, по-друге, у постійному зниженні віддачі капіталовкладень: чим більше господарство насичувалося основними виробничими засобами – машинами, устаткуванням, тим помітніше зменшувався вихід продукції на одиницю вартості капіталовкладень; по-третє, у порівняно низькому рівні фондоозброєності праці, що не сприяло підвищенню її продуктивності; по-четверте, у високій сировинно-, матеріало- і енергомісткості виробництва.

Екологічна неефективність господарства виявлялася в реалізації масштабних, але не обґрунтованих науково меліораційних програм і проектів - осушення Полісся і обводнення Степу, що істотно порушило природну рівновагу у цих природних комплексах; створення низки гниючих "рукотворних морів" на Дніпрі; забруднення підземних, поверхневих вод і ґрунтів мінеральними добривами і отрутохімікатами; надмірна концентрація підприємств металургії, хімії, електроенергетики та інших забруднювачів навколишнього середовища; надзвичайно низька екологізація техніки і технології виробництва.

В 1991 р. Україна посідала в Європі перше місце за видобутком залізної руди, виробництвом сталі, тракторів, цукру, мінеральних добрив, третє місце – за видобутком вугілля, виробництвом металорізальних верстатів, цементу, але за життєвим рівнем – лише 85-е місце у світі, а в Європі – передостаннє (гірше жили тільки в Румунії та Албанії). За 1992-1999 рр. стан економіки країни і рівень життя погіршувались. Економічний спад майже в усіх галузях народного господарства України почався ще в 1990 р., в 1994 р. досяг максимуму, в другій половині 90-х років темпи спаду значно знизилися, і спостерігався він не в усіх галузях економіки. За період 1991-1999 рр. виробництво валового внутрішнього продукту і

промислової продукції скоротилося більш як удвічі. Лише у другому півріччі 1999 р. подолано падіння ВВП, а обсяг промислового виробництва за 1999 р. зріс на 4,3%.

Нинішня економіка України не є незалежною національною цільністю: вона є уламком економіки колишнього Союзу, що знаходиться на території республіки. Її структура характеризується занедбаністю галузей, які мають працювати на людину (легка і харчова індустрія, соціальна інфраструктура), та розірваністю технологічних ланцюгів випуску навіть простої готової продукції. Тому існує велика залежність української економіки від імпорту навіть найпростіших товарів.

При переважанні ресурсо-, матеріало-, енерго-, трудо- і капіталомістких галузей майже не розвивались електротехніка, електроніка, радіотехніка і комп'ютерна галузь промисловості, сільськогосподарське, технологічне, середнє, точне і медичне машинобудування, а також легка і харчова промисловості.

У структурі господарства України провідне місце належить у групі галузей матеріального виробництва (разом з вантажним транспортом, зв'язком і торгівлею та їх підсобними господарствами). На ці галузі припадає 70% всіх працюючих і стільки ж основних виробничих фондів.

За останні роки здійснено важливі практичні кроки для формування ринкової економіки як функціонально-цілісної системи і стратегічної мети курсу, що проводиться. Набуває розвитку недержавний сектор економіки: у промисловості найбільш поширеними стали підприємства з колективною власністю, в сільському господарстві - колективні та приватні підприємства. Оптимізується структура зовнішньоекономічних зв'язків. Завершується становлення банківської системи. Розроблені і вже реалізуються багато загальнодержавних і галузевих програм. Вони спрямовані на вирішення важливих народногосподарських завдань, це – перш за все – енергозбереження, ракето-, літако- і суднобудування, виробництво вітчизняних електровозів, трамваїв, тролейбусів та автобусів.

Першочерговим завданням подальших економічних реформ в Україні повинно бути повне реформування системи управління і значне скорочення адміністративно-управлінського персоналу. Процес демонтажу бюрократичної системи повинен відбуватися поетапно. На першому етапі уряд і відомчі структури повинні нести повну відповідальність за ефективність роботи підприємств і господарств, за їх прибутки і збитки. Паралельно мають формуватися ринкові структури і органи управління ринковою економікою, які повинні вирішувати питання стратегічного і поточного розвитку виробництва. Необхідна підготовка висококваліфікованого кадрового потенціалу, який би опанував знання основ ринкової економіки, маркетингу, сучасного менеджменту, аудиту.

Держава повинна забезпечити економічну і правову основу як для державних органів управління, так і для діяльності виробників і споживачів.

Народногосподарський комплекс України охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу та обліку на своїй території. Для економіки України характерною є диференційована та диверсифікована структура, для якої характерно висока вага важкої індустрії, недостатній розвиток галузей та виробництв товарів народного споживання, наявність галузей забезпечення НТП, розширення та поглиблення внутрішньогалузевих та міжгалузевих виробничих зв'язків. На галузеву структуру значно впливають економічні та природні фактори (рівень розвитку продуктивних сил, елементи зростання виробництва, рівень забезпечення сировинною та паливо – енергетичними ресурсами).

Удосконалення народногосподарського комплексу пов'язане з раціональним використанням природних, матеріальних та трудових ресурсів, інтенсивним розвитком економіки, охороною навколишнього природного середовища.

Структура засобів виробництва складається з співвідношення видобувних та обробних галузей. До видобувних належать видобуток мінерального палива, виробництво електроенергії, видобуток руд чорних та кольорових металів, гірничо-хімічна та мінерально-будівельна сировина, лісозаготівлі, вилов риби та морських продуктів.

Слід відмітити, що потрібні пропорції можна забезпечити на основі удосконалення інвестиційної політики, управління, економії сировини та енергії.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Географічне положення (ГП) країни характеризує розміщення її території в межах земної поверхні відносно певних географічних об'єктів.

Економічна безпека – це сукупність дії комплексу тих умов і факторів, при яких зберігається можливість підтримки адекватного стану економічного потенціалу.

Сировина – це частина природних ресурсів, що використовуються у виробництві.

Тип виробничої структури – це стійке поєднання певних (характерних для даної території) галузей сільськогосподарського виробництва у відповідності з природно-економічними умовами конкретного господарства (території).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Форми суспільної організації виробництва.

2. Територіальна структура як об'єктивне матеріально-речовинне наповнення будь-якої території.
3. Окремі елементи і типи територіальної структури.
4. Територіальна організація господарства.
5. Роль форм територіальної організації промисловості в формуванні осередків господарського розвитку.
6. Розвиток інфраструктури як передумова економічного розвитку України.
7. Аналіз залежності економічного розвитку країни від рівня розвитку інфраструктури.
8. Чому вибір транспортних зв'язків і розташування підприємств слід розглядати як одну проблему?

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Побудувати схему „Галузева структура господарства”.

Методичні рекомендації: Для цього необхідно скористатися “Статистичним щорічником України за 2006 рік” (або вартість основних виробничих фондів по галузях, або вартість виробленої продукції, або зайнятість населення за галузями виробництва). Показник України взяти за 100% і поррахувати питому вагу інших галузей. На основі отриманих результатів побудувати секторну діаграму.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Заблоцький В.Ф. Розміщення продуктивних сил України. Національна макроекономіка. – К.: Академвидав, 2003. – 353 с.
2. Мельник С.А. Управління регіональною економікою. – К.: КНЕУ, 2000. – 124 с.
3. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С. Ю. Управління розвитком регіону. – К.: ЦУЛ, 2006. – 328 с.
4. Підгрудний Г.П. Особливості, тенденції та перспективні напрями розвитку промисловості України та її регіонів // Український географічний журнал. – 2000. – №2. – С.20-25.
5. Регіони України: економіко-статистичні порівняння. – Л., ІРД НАН України. – 2002. – №1.
6. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 562 с.

Тема 8. Природний та трудовресурсний потенціал економіки України.

Розкриття даної теми треба почати із характеристики географічного положення України. Зазначити, що територія будь-якої суверенної держави включає: 1) сушу (материкову та острівну) з розташованими в її надрах

корисними копалинами; 2) внутрішні та територіальні води; 3) відповідний повітряний простір. Виходячи із цього, площа державної території України складає 603,7 тис.км², що відповідає 40-му місцю в світі. Загальна протяжність державного кордону – 7569 км; сухопутний кордон – 6516 км, морський кордон в межах територіальних вод - 1053 км. Територія України розташована в межах Східно-Європейської рівнини, Українських Карпат і Кримських гір. Крайні точки: на Заході – с.Соломоново (біля м. Чоп, 22⁰ 08' сх.д.), на Сході - с.Червона Зірка (Луганська область, 40⁰ 05' сх.д.), на Півночі - с.Мурав'ї (Чернігівська область, 52⁰ 18' пн.ш.), на Півдні – мис Сарич (АР Крим, 44⁰ 22' пн.ш.). Географічний центр України знаходиться біля смт. Добровеличківка (Кіровоградська область), а за іншими даними біля м. Ватутіне (Черкаська область).

Важливим якісним показником, що характеризує територію, є її конфігурація, для визначення якої використовується індекс Бойса (I) (він змінюється в межах: $0 < I < 200$). Якщо цей індекс тяжіє до нуля, конфігурація наближається до кола. Для України цей показник становить 31,24, що характеризує її територію, як достатньо компакту зі слабо звивистим державним кордоном. Кращий показник конфігурації в Європі мають лише Франція, Іспанія, Польща, Беларусь та Угорщина. Отже, в Україні відносні витрати, що зумовлені транспортно-економічними зв'язками, облаштуванням державного кордону об'єктивно нижчі, ніж в більшості країн Європи.

В той же час, протяжність території України із заходу на схід (1316 км) майже в півтора рази перевищує це значення в меридіональному напрямі (893 км).

Визначальною рисою глобального ГП України є те, що її територія розташована в зоні активної політичної діяльності та високого рівня соціально-економічного розвитку, тобто в помірному поясі північної півкулі. Саме в цій широтній зоні і в прилеглому субтропічному поясі сьогодні виділяють такі найважливіші центри світової системи, як США, Західна Європа, Росія, Китай, Японія.

Серед безпосередніх сусідів України особливо виділяється Росія, на яку припадає 45% українського зовнішнього торгового обороту і 38% сухопутного кордону країни. Україна зберігає багаті традиційні зв'язки із усіма країнами СНД. Через територію Польщі, Угорщини і Словаччини розширюється співробітництво з високо розвинутими країнами Європейського Союзу. Вигідність ГП України багато в чому зумовлена можливістю розвитку торговельно-економічних відносин з країнами Чорноморської зони економічного співробітництва (ЧЗЕС), до складу якого, поряд з Україною, входять всі країни Причорномор'я, а також

Албанія, Азербайджан і Греція.

Природні умови та природні ресурси істотно впливають на особливості та засади територіальної організації господарства. Наявність сприятливих природних умов (рельєф, клімат, геологічна будова), різноманітних природних ресурсів може правити за стимул, поштовх для розвитку економіки країни, слід лише розумно використати це багатство.

Принципова відмінність природних умов та ресурсів полягає в тому, що перші розглядаються не як окремі матеріальні тіла чи об'єкти, а через призму їх властивостей, які можуть відчутно полегшувати або стримувати розвиток виробництва, безпосередньо в ньому не використовуючись, тоді як природні ресурси приймають безпосередню участь у виробництві.

Існує кілька класифікацій природних ресурсів.

За *природною ознакою*, за *ознакою вичерпності*, за *напрямком господарського використання*.

За визначенням В.П.Руденка *природно-ресурсний потенціал* - це сукупна продуктивність природних ресурсів як засобів виробництва та предметів споживання, виражена в їхній суспільній споживчій вартості.

Нарощування промислового виробництва без належного еколого-економічного обґрунтування призвело до посилення ресурсної напруженості, виникнення цілого ряду екологічних проблем і прогресуючого зростання факторів "екологічного ризику". Серед них – забруднення атмосферного повітря.

Важливою проблемою є розробка принципово нової екологічної стратегії соціально-економічного розвитку країни, визначення пріоритетів у сфері екології на державному, регіональному, місцевому рівні.

Тобто, виникає необхідність створення єдиної системи регіонально-економічного регулювання і контролю за дотриманням екологічних стандартів, забезпечення якості навколишнього середовища. Слід створити єдиний орган, який ефективно і цілеспрямовано регулюватиме та контролюватиме процеси природокористування, відтворення, збереження, охорони й примноження природних ресурсів, навколишнього середовища загалом, а також реалізацію заходів екологічного призначення у відповідності до чинного законодавства.

За чисельністю населення Україна займає 6 місце в Європі, поступаючись Росії, Німеччині, Великобританії, Франції, Італії. На 1.01.2006 року на її території проживало 46.9 млн. чол. Порівнюючи з попередніми роками населення зменшилось. Наголосимо, що за існуючими оцінками (Ф. Заставний, 1994), без військових, великодержавницьких та тоталітаристських втрат (лише протягом ХХ ст.), загальна чисельність населення була б принаймні вдвічі більшою від сучасної, сягаючи щонайменше 100 млн. чол.

За абсолютною найбільшою кількістю жителів виділяються Донецька (4,67 млн. чол.), Дніпропетровська (3,47 млн. чол.), Харківська (2,85 млн. чол.), Львівська (2,6 млн. чол.) та Луганська область (2,44 млн. жит.). Найменша кількість населення проживає у Чернівецькій області – 911 тис. чол.

Природне відтворення населення характеризується такими показниками як:

1. Народжуваність – це загальна кількість народжених на певній території за певний проміжок часу. Коефіцієнт народжуваності – це кількість народжених за певний проміжок часу на певній території з розрахунку на 1000 жителів:

$$K_n = \frac{H}{N} \cdot 1000, \text{ де}$$

H – загальна кількість народжених;

N – загальна кількість жителів країни.

2. Смертність – це загальна кількість померлих на певній території за певний проміжок часу. Коефіцієнт смертності – це кількість померлих за певний проміжок часу на певній території з розрахунку на 1000 жителів:

$$K_c = \frac{C}{N} \cdot 1000, \text{ де}$$

C – загальна кількість померлих.

Продовжує залишатись високою дитяча смертність – 12,6‰. Це один з найгірших показників у Європі, хоч за останні три роки він зменшився і приблизно дорівнює показнику початку 90-х років.

3. Природний приріст – збільшення чисельності жителів певної території за певний проміжок часу. Такий приріст називають загальним і визначають у абсолютних та відносних показниках. Абсолютний показник приросту визначається як різниця між кількістю населення певної території на кінець і початок досліджуваного періоду. Відносний показник приросту населення може визначатися у темпах приросту (відношення абсолютної величини приросту до загальної кількості населення на початку досліджуваного періоду і вимірюється у відсотках) або показується через різні коефіцієнти.

$$K_{nn} = \frac{H - C}{N} \cdot 1000$$

Природний приріст населення визначається алгебраїчною різницею між чисельністю народжених і померлих на певній території за певний проміжок часу.

Починаючи з 1991 року показники природного приросту перейшли

нульову відмітку і стали від'ємними, тобто щороку в країні помирає більше людей, ніж народжується.

Територіальні відмінності в показниках природного приросту пояснюються історичними, соціально-економічними факторами розвитку окремих регіонів країни. В майбутньому показник природного приросту буде знижуватись за рахунок збільшення коефіцієнтів смертності (раніше це відбувалось за рахунок зниження народжуваності).

Описані тенденції про перебіг народжуваності, смертності, природного приросту доводять про існування демографічної кризи в Україні, яку поглиблює і доповнює погіршення якості життя населення (скорочення тривалості життя, якість харчування, здоров'я і т.д.). Так, очікувана тривалість життя в Україні скоротилася з 71 року (66 у чоловіків і 74 у жінок) в 1985-1986 роках до 67 років (62 у чоловіків та 73 у жінок) в 1997-1998 роках.

В Україні існують досить значні внутрішні територіальні відмінності в показниках природного відтворення населення. Серед причин, що зумовлюють такі відмінності доцільно назвати рівень соціально-економічного розвитку регіону, вікову структуру його населення, рівень урбанізації, територіально-етнічні традиції, рівень розвитку сфери послуг. Для виявлення та вивчення територіальних відмінностей в процесах природного руху населення, встановлення нових тенденцій та залежностей доцільно застосовувати методіку аналізу територіальної диференціації цих процесів. Застосування такої методіки з використанням статистичних даних на 1.01.2005 року дало наступні результати.

Загалом, в західних регіонах співпадають високі показники народжуваності з низькими показниками смертності, в центральних та північно-східних регіонах низькі показники народжуваності “накладаються” на високі показники смертності населення. Такі особливості зумовлюють ще більші територіальні відмінності в показниках *природного приросту* населення (K_c), особливістю якого є те, що для переважної більшості областей він має від'ємне значення. Це означає, що населення в результаті природного руху зменшується.

Зміни, що проходять у природному русі населення України, негативно відображаються на сучасній віковій структурі її жителів. Відбувається “старіння” нації: середній вік населення України – 36,7 років. Відбувається процес зменшення молодих вікових груп та збільшення питомої ваги людей похилого віку.

Працездатне населення складає 56,1% від загальної кількості населення в Україні, молодше працездатного – 23,2%. Існує різниця в цих показниках між міським та сільським населенням. У віці молодше

працевдатного вона незначна (20,2% в міському населенні і 21,6% в сільському). Міського населення в працевдатному віці 59,5%, сільського – 49,1%. Питома вага осіб старше працевдатного віку в сільському населенні більша ніж в міському і складає відповідно 29,3% і 20,3%.

Згідно шкали Е. Россета, можна відмітити, що Україна знаходиться в стадії демографічної старості. Як правило, молоде покоління з більшою питомою вагою в працевдатному віці проживає в урбанізованих, індустріальних розвинутих областях.

У віковій структурі населення особливо неблагополучна ситуація склалась у сільській місцевості, де частка осіб у працевдатному віці майже на 10% нижче, ніж у міській. В деяких областях питома вага населення пенсійного віку в селах перевищує 30% і навіть 50% (Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська).

Тенденція збільшення у віковій структурі населення абсолютної чисельності і питомої ваги осіб похилого віку є наслідком зміни режиму відтворення населення, зокрема в результаті зниження народжуваності.

Статеву структуру є важливою демографічною характеристикою населення. Від відношення чоловіків і жінок по різних вікових групах залежить можливість вступу до шлюбу, і як наслідок – рівень народжуваності. Диспропорція статей в Україні поступово скорочується.

В 1989 році на 1000 жінок припадало 860 чоловіків, в 2001 році – 872 чоловіків. Спостерігаються певні територіальні відмінності і співвідношенні жінок і чоловіків.

Українці переважають скрізь, за виключенням Криму, де переважає російське населення (67%). В Криму, в результаті міграції, проживає 83% кримських татар.

Все це є наслідком історичного формування території України та особливостями її економічного розвитку. В результаті особливостей історичного розвитку склались етнографічні групи: гуцули, лемки, бойки, поліщуки.

Внаслідок постійного міграційного притоку (в першу чергу з “гарячих точок”) в Україні збільшилась чисельність населення некорінних національностей: азербайджанців, вірмен, грузинів, казахів, курдів, чеченців.

Значна частина українців – понад 10 млн. чоловік проживає за межами України. Найбільше їх в країнах близького зарубіжжя – в Росії (3,5 млн. чол.), в Казахстані (близько 1 млн. чол.), в Молдові (біля 500 тис. чол.). В США та Канаді понад 2 млн. українців. Ще біля 2 млн. проживає в Австралії та країнах Південної Америки (Аргентині, Бразилії та ін.).

Підкреслимо, що розселення населення є досить динамічним

процесом, що характеризується територіальним поширенням та концентрацією населення, утворенням форм територіального зосередження проживання людей та взаємодію цих форм, співвідношенням видів та типів поселень, функціонуванням територіальних систем розселення. Вивчення розселення населення має важливе значення в контексті розміщення продуктивних сил, бо саме розселення є одним з головних факторів, який у великій мірі визначає характер та ефективність розміщення матеріального виробництва; є визначальним фактором розміщення сфери послуг; є похідним від характеру розміщення природно-ресурсного потенціалу; є своєрідним індикатором рівня соціально-економічного розвитку та структури господарства країни (території). Основними характеристиками процесу розселення є територіальна густина населення, урбанізація, ефективність територіальних систем розселення.

Густина (щільність) населення визначається за допомогою відповідного показника:

$$P_N = \frac{N}{S} \cdot 1000, \text{ де}$$

P_N – показник густоти населення;

N - чисельність постійних жителів певної території;

S - площа території, для якої розраховується показник.

Внутрішні територіальні відмінності показника урбанізації в Україні зумовлені, насамперед, рівнем розвитку і структурою промислового виробництва, а також структурою природно-ресурсного потенціалу та національно-історичними особливостями регіонів. Високим рівнем урбанізації виділяються регіони з потужним промисловим виробництвом, як правило на чолі з містами-мільонерами. Найбільший показник урбанізації має Донецька область (90,3%), найменший – Закарпатська область (37,0%).

Характерною ознакою урбанізації є утворення міських *агломерацій* (від лат. *agglomerare* – приєднувати) – скупчення в багатьох випадках – злиття міських населень, територіально наближених, що об'єднується в одне ціле в результаті інтенсивних господарських, трудових, культурно-побутових зв'язків. Однією з визначальних рис агломерацій є маятникові міграції (насамперед, трудові) людей. Найбільшими міськими агломераціями в Україні є Київська, Харківська, Одеська, Львівська (моноцентричні), Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Горлівсько-Єнакієвська та ін.

Зазначимо, що в залежності від причин виникнення та функцій Ф. Заставний виділяє в Україні чотири основних типи міст:

1. Міста, що виникли на інтенсивних транспортних шляхах та їх перетинах: річкових (Київ, Дніпропетровська, Черкаси, Запоріжжя та ін.);

морських (Одеса, Миколаїв, Севастополь, Маріуполь та ін.), сухопутних (Рівне, Ужгород, Чернівці, Конотоп, Бахмач, Лозова, Житомир, Ніжин та ін.).

2. Міста, що виникли як центри добувної промисловості (Донецьк, Кривий Ріг, Марганець, Калуш та ін.).

3. Міста-курорти (Ялта, Феодосія, Трускавець, Миргород).

4. Міста-центри оборонного значення (Севастополь, Керч та ін.).

Досить динамічно змінюється *сільське розселення* України, що зумовлено, насамперед, зменшенням чисельності сільського населення. Панівною тенденцією є зменшення загальної кількості сільських поселень. Найбільш виявився цей процес в областях північного та центрального Лівобережжя, Донбасу та Півдня України. В той же час в західних та центрально-західних регіонах таке скорочення було незначним. Ці відмінності пояснюються різкою інтенсивністю відтоку сільського населення в міста, різницею в середній людності поселень та етнічними традиціями. В динаміці сільського розселення виявляються наступні тенденції (Ф.Заставний, 1994р.): по-перше, зменшується людність абсолютної більшості сіл як за рахунок міграцій, так і за рахунок природного зменшення; по-друге, існують значні територіальні (між областями) відмінності у величині сіл – в центрально-східному Лівобережжі переважають дрібноселені форми, в Правобережжі крупноселенні форми; по-третє, спостерігаються територіальні відмінності в густоті сільського населення – порівняно висока його густота в Карпатському регіоні, найнижча – в Донбасі, центрально-південних областях та в північно-поліських районах.

Однією з головних форм територіального зосередження населення є територіальні *системи розселення* – сукупність взаємозв'язаних (в результаті виробничо-господарських, адміністративно-управлінських, соціально-обслуговуючих зв'язків) поселень в межах відносно цілісної території. В системі розселення виділяється своїми функціями та людністю “центральне” поселення до якого тяжіють підпорядковані йому поселення. Достатньо сформованими в Україні є регіональні (міжобласні) системи розселення – Центральна (Київ), Західна (Львів), Північно-Східна (Харків), Південна (Одеса), Подільська (Вінниця); обласні системи на чолі з адміністративними центрами областей; локальні (міжрайонні); низові на чолі з адміністративними центрами низових районів; місцеві та елементарні.

До *трудоових ресурсів* певної території (країни, регіону) відносять ту частину населення, яка має необхідний для трудової діяльності освітній, професійно-кваліфікаційний рівень, фізичний розвиток і стан здоров'я. Одним з основних критеріїв визначення трудоресурсного потенціалу виступає віковий ценз, за яким все населення території поділяється на три

групи: *молодше працездатного віку* (діти, юнаки та дівчата віком до 16 років), *працездатного віку* (чоловіки у віці до 59 років і жінки у віці до 54 років включно) та *старше працездатного віку* (пенсіонери). Особливу групу непрацездатного населення становлять інваліди I та II груп.

Слід мати на увазі, що загальні оцінки трудових ресурсів дають уяву лише про можливості окремих територій і повинні розглядатися як одна з категорій якісної характеристики населення. З позицій економічних на передній план виступає аналіз зайнятості населення у народному господарстві.

Тенденція до скорочення зайнятості населення (насамперед населення, зайнятого у сфері економіки) породила в Україні принципово нове явище - *безробіття*. Масове безробіття, як соціальне явище, в Україні фіксується лише з початку 90-х років і пов'язується з переходом на рейки ринкової економіки. Разом з тим і сьогодні ми не повністю звільнилися від менталітету епохи авторитаризму. Яскравим свідченням цього є суттєві відмінності у підходах до визначення безробіття в Україні та у світовому співтоваристві.

В усіх випадках кількісним показником цього явища виступає *рівень безробіття*, тобто виражене у відсотках відношення числа безробітних до кількості економічно активного населення (або до чисельності населення працездатного віку). Саме цей критерій дозволяє наочно переконатися в існуванні істотної відмінності між згаданими вище підходами до оцінки безробіття за українською і міжнародною методиками: якщо за першою рівень безробіття в цілому по Україні у 1999 р. становив 3,7%, то за другою він у цьому ж році становив 11,3% (в обох випадках кількість безробітних порівнювалася з чисельністю економічно активного населення працездатного віку). Яскраво проявляються відмінності двох згаданих методик при регіональному аналізі рівня безробіття.

Трудові ресурси України завжди відрізнялися високим рівнем професійної підготовки, що значною мірою сприяло розміщенню на її території цілої низки виробництв, які вимагають підвищеної кваліфікації кадрів, а також формуванню потужної наукової бази, що давно здобула світове визнання. Певною мірою якісний стан трудових ресурсів може бути оцінений через *освітній рівень населення*, зайнятого в економіці країни.

Семінарське заняття

План

1. Природно-ресурсний потенціал України, його структура і особливості розміщення.
2. Види природних ресурсів та їх структура.
3. Мінеральні ресурси, їх структура, балансові, промислові і

геологічні запаси.

4. Водні, земельні, лісові ресурси, їх господарське значення і проблеми раціонального використання.

5. Вплив природно-ресурсного потенціалу на спеціалізацію та територіальну організацію господарських комплексів регіонів України.

6. Вплив населення на розвиток і розміщення продуктивних сил (виробництва).

7. Населення України, його динаміка, структура та регіональні особливості формування.

8. Сучасна демографічна ситуація в Україні та шляхи вирішення основних демографічних проблем.

9. Трудові ресурси України, їх структура та особливості формування.

10. Основні проблеми трудобезпеки та раціонального використання трудових ресурсів України.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Мінеральні ресурси – це сукупність мінеральних утворень у надрах Землі, придатних для використання у різних галузях господарства.

Корисні копалини – це мінеральні утворення в земній корі з певним хімічним складом та фізичними властивостями, які безпосередньо використовуються в господарській діяльності.

Сировина – це частина природних ресурсів, що використовуються у виробництві.

Природно-ресурсний комплекс – поєднання природних ресурсів на певній цілісній території (акваторії), використання, охорона та відтворення яких обумовлюються внутрішньою генетичною і господарською єдністю наявних або можливих зв'язків у межах існуючих або запрограмованих суспільно-територіальних систем.

Природно-ресурсний потенціал – це сукупна продуктивність природних ресурсів як засобів виробництва та предметів споживання, виражена в їхній суспільній споживчій вартості.

Урбанізація – це процес зростання ролі міста в розвитку суспільства, який охоплює соціально-професійну та демографічну структуру населення, його спосіб життя, розміщення продуктивних сил та всі пов'язані з цим риси розселення.

Системи розселення – сукупність взаємозв'язаних (в результаті виробничо-господарських, адміністративно-управлінських, соціально-обслуговуючих зв'язків) поселень в межах відносно цілісної території. В системі розселення виділяється своїми функціями та людністю “центральне” поселення до якого тяжіють підпорядковані йому поселення.

Трудові ресурси певної території (країни, регіону) складає та частину населення, яка має необхідний для трудової діяльності освітній, професійно-

кваліфікаційний рівень, фізичний розвиток і стан здоров'я.

Економічно активне населення – особи, зайняті суспільно корисною працею, що приносить їм прибуток.

Економічно неактивне населення – за міжнародними нормами, відносяться усі ті, хто, незалежно від віку, не входить до описаної вище категорії робочої сили.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. За якими ознаками розрізняють види природних ресурсів?
2. Що значить комплексне використання ресурсів?
3. Які тенденції спостерігаються в динаміці чисельності населення України?
4. Як визначається природний приріст (скорочення) населення?
5. Що таке соціальна структура населення?
6. Що таке статеві-вікова структура населення?
7. Яка відмінність між трудовими ресурсами і працересурсним потенціалом?
8. В чому полягає справжній зміст демографічної кризи?
9. Що таке фемінізація?
10. Охарактеризуйте демографічну політику окремих країн, в тому числі України.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Підготувати статистичну інформацію про народжуваність, смертність та природний приріст населення України в розрізі адміністративних областей і АР Крим. Скласти таблицю.

Таблиця 4.

Природний рух населення України.

Роки	Кількість		Природний приріст, ‰
	народжених, ‰	померлих, ‰	
1960			
1980			
1990			
2000			
2005			

За даними таблиці побудувати графіки. Зробити аналіз.

Методичні рекомендації: Треба скористатися “Статистичним щорічником України” за вказані роки і вписати відносні показники, що характеризують природний рух населення України. Щоб виявити тенденції в динаміці населення треба побудувати графіки – вісь X – роки, вісь Y – показник.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К.: Наукова думка, 1994. – 195 с.
2. Дудник І.М., Логвин М.М. Працересурсний потенціал Полтавщини: суспільно-географічний аспект. – Полтава: ПБ МНТУ, 2004. – 163 с.
3. Заблоцький В.Ф. Розміщення продуктивних сил України. Національна макроекономіка. – К.: Академвидав, 2003. – 353 с.
4. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. – К.: Вид. Паливода А.В., 2006. – 284 с.
5. Розміщення продуктивних сил України. Курс лекцій. За ред. І.М. Дудника. – Полтава: РВВ ПКІ, 2000. – 170 с.
6. Розміщення продуктивних сил. За ред. Є.П. Качана. – К.: ВД «Юридична книга», 2004. – 532 с. – 375 с.
7. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. – К.: Вікар, 2006. – 396 с.
8. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.

Тема 9. Міжгалузеві комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.

Вивчення теми обов'язково слід розпочинати із усвідомлення поняття та наголосити на особливостях формування міжгалузевого комплексу (МГК) – система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер (сфери нематеріального виробництва). Далі вивчати структурно, за окремими комплексами.

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) – галузей і підгалузей промислового виробництва, які спеціалізуються на видобутку, збагаченні, переробці, споживанні палива, виробництві та використанні енергії та тепла. ПЕК складається з двох важливих взаємопов'язаних галузей: паливної промисловості і електроенергетики.

Паливна промисловість – сукупність галузей гірничо-видобувної промисловості, що спеціалізується на видобутку та переробці паливно-енергетичної сировини: кам'яного та бурого вугілля, нафти, газу, урану, сланців, торфу.

Вугільна промисловість. В паливно-енергетичному балансі питома вага вугілля складає 75%, що є дуже високим показником. Щорічний видобуток вугілля останніми роками складає 80-90 млн. т (з 1991 року видобуток зменшився з 136 млн. т до 77,0 млн. т, у 1998 р. при потребі 100-120 млн. т (18-20 млн. т імпортується з Росії, Польщі, Казахстану). В Україні

понад 220 вугільних шахт, половина з яких до 2010 року планується закрити.

Значна частина вугілля використовується на технологічні потреби в чорній металургії та в хімічній промисловості. В надрах України зосереджено до 300 млрд. т вугілля, що дає можливість розглядати сучасну вугільну енергетику як пріоритетну, а вугілля як основний енергетичний ресурс України.

Собівартість українського вугілля (особливо донецького) дуже висока, оскільки важкі умови видобутку (велика глибина залягання (глибина багатьох шахт досягає 1 км та більше), малопотужні похилі та вертикальні пласти). Продуктивність праці на українських шахтах складає 2-25% від рівня, досягнутого в США та Західній Європі. В Україні підземним способом добувається 97% кам'яного вугілля, у Великобританії, Польщі, ФРН – 100%, а в США та Канаді – відповідно, 45% та 12%.

Кризовий стан українських шахт став наслідком перемоги хибної концепції, згідно якої робити капітальні вкладення в українську вугільну галузь нерентабельне. Однак, варіанти згортання видобутку вугілля, як і нафтопереробки, будуть набагато дорожчими, ніж реабілітація та модернізація виробництва.

Нафтова і нафтопереробна промисловість – складові частини нафтової промисловості, підприємства якої спеціалізуються на розвідці, видобутку, транспортуванні, зберіганні, переробці нафти. Власних потреб країни не задовольняє. Загальні запаси становлять 153 млн. т. Ступінь розвіданості початкових прогнозних ресурсів вуглеводнів в Україні складає 41%; особливо низький показник розвіданості характерний для акваторій Чорного і Азовського морів. Щорічний видобуток нафти складає 4,1-4,5 млн. т при потребі в 35-45 млн. т (нафтопродуктів – 24-28 млн. т). Питома вага в паливно-енергетичному балансі становить 3-4%.

Україна щорічно імпортує біля 30 млн. т нафти. Оскільки понад 90% нафти надходить із Росії, то це ставить Україну в істотну залежність від постачань з однієї країни. Вишукуються можливості вирішення цієї проблеми за рахунок імпорту з інших країн (Азербайджану, Ірану, Казахстану).

Національна програма "Нафта та газ до 2010 року" передбачає доведення річних обсягів видобутку нафти та конденсату до 7,5 млн. т у 2010 році, з яких 2,5 млн. т буде видобуватись на шельфах Чорного та Азовського морів.

Нафтопереробна промисловість виробляє нафтопродукти (мазут, бензин, гас, дизельне паливо, мастила), що безпосередньо використовуються споживачами. Переробка нафти, як правило, зосереджується в районах споживання нафтопродуктів.

Загальна потужність вітчизняних нафтопереробних заводів (НПЗ) становить до 60 млн. т на рік, проте останніми роками потужності завантажені лише на третину.

Стабілізація економіки країни неможлива без ефективної роботи нафтопереробної галузі. Однак, морально застарілі потужності українських НПЗ забезпечують лише трохи більше 50% -у глибину переробки нафти (у США – 90%, у ФРН – 83%). При глибокій переробці нафти на НПЗ можна виробити до 30 видів нафтопродуктів, які сьогодні імпортуються і потребують валютних витрат, і зекономити щорічно щонайменше 2 млрд. доларів США.

Газова промисловість – галузь ПЕКУ, що спеціалізується на видобутку природного і супутніх газів, їх зберіганні, переробці, транспортуванні і розподілі. Власні потреби задовольняє приблизно на 20%, решта імпортується з Росії та Туркменістану (Україна – найбільший імпортер російського газу серед країн Європи). За абсолютним споживанням газу Україна посідає 6 місце в світі, поступаючись лише США, Росії, Великобританії, Німеччині і Канаді, і третє місце в світі – за імпортуванням газу (після США і Німеччини). Щорічний видобуток природного газу складає 18-20 млрд. м³ при потребах 60-85 млрд. м³, власні запаси оцінюються в 1,15 трлн. м³. З врахуванням імпортованого газу його питома вага у паливно-енергетичному балансі складає 18%. До 2010 року обсяг річного видобутку газу планується збільшити до 35,3 млрд. м³, з яких на шельфі – 6,3 млрд. м³.

Торфова промисловість спеціалізується на видобутку і переробці торфу, щорічно видобувається 0,5 - 1 млн. т торфу (в умовній вологості).

Електроенергетика базується переважно на використанні місцевого вугілля, ядерного палива, газу і нафти, гідроресурсів. Енергетика забезпечує роботу силового апарату в промисловості, сільському господарстві, на транспорті, в побуті, бере участь в технологічних процесах багатьох галузей промисловості. Сумарна потужність енергоустановок перевищує 60 млн. кВт., котрі здатні виробляти понад 300 млрд. кВт.-год. електроенергії в рік.

Централізація виробництва електроенергії на потужних електростанціях наблизилася ці об'єкти до паливних баз і основних енергоспоживаючих регіонів, що призвело до нерівномірності розміщення енергооб'єктів. Великим виробником електроенергії є Придніпров'я, Київська, Харківська, Івано-Франківська, Вінницька області.

Електроенергетика включає теплові (ТЕС, ДРЕС), атомні (АЕС), гідравлічні (ГЕС), теплоелектроцентралі (ТЕЦ), атомні теплоелектроцентралі (АТЕЦ), сонячні (СЕС), вітрові (ВЕС), геотермальні, гідроакумулюючі (ГАЕС) електростанції, парогазові установки, електричні та теплові мережі, котельні.

Всі енергосистеми України (Донбаська, Дніпровська, Харківська, Київська, Кримська, Львівська, Вінницька, Одеська) об'єднані між собою.

Одна з проблем української енергетики – відсутність регулюючих потужностей, які дозволяють покривати дефіцит електроенергії під час пікових навантажень, а також можливостей перетоку електроенергії.

Теплова енергетика. Теплові електростанції виробляють більшість електроенергії. Значна частина електроенергії в Україні виробляється в Донбасі та Придніпров'ї. Найбільші в Україні ДРЕС функціонують в Донбасі: Вуглегірська (найбільша – потужність близько 1 млн. кВт), Курахівська, Слов'янська, Старобешівська. Великим виробником електроенергії є також Київська (Трипільська ДРЕС), Харківська (Зміївська ДРЕС), Вінницька області (Ладжинська ДРЕС). На базі Львівсько-Волинського басейну і нафтогазових родовищ Західної України працюють Бурштинська ДРЕС (Івано-Франківська область) та Добротвірська ДРЕС (Львівська область).

Від теплоцентралей та районних котелень Міненерго України забезпечується теплом 47 міст та населених пунктів. Треба відзначити, що частка малих промислових і комунальних ТЕЦ у виробництві тепла складає менше 10%, тоді як частка їх у виробництві тепла у Фінляндії складає 43%, у ФРН – 53%, у Голландії – 67%, Великобританії та США – понад 90%.

Більша частина ТЕС проектувалась та будувалась у 60-70-і роки, обладнання електростанцій фізично зношене та морально застаріле, не відповідає сучасним технічним та економічним вимогам.

Атомна енергетика. АЕС забезпечують понад 40% виробництва електроенергії. На території України в експлуатації знаходяться 5 атомних електростанцій: Запорізька (м.Енергодар), Південно-Українська (м.Південноукраїнськ), Рівненська (м.Кузнецовськ), Хмельницька (м.Нетішин). Загальна потужність 13,8 млн. кВт (14 енергоблоків по 1000 МВт кожний).

За розрахунками фахівців Чорнобильської АЕС тариф на електроенергію, що виробляється на АЕС України, становить 0,018\$ за 1 кВт-год., тоді як на ТЕС, що працюють на природному газі – 0,028\$, а на вугільних ТЕС – 0,02\$ (Ковалко М.П., Денисюк С.П., 1996).

В Україні створена потужна сировинна база урану, яку за обсягами можна можна порівняти із сировинними базами провідних урановидобувних країн. Вона спроможна забезпечити роботу вітчизняних АЕС (однак собівартість вітчизняного природного урану в 1,5 рази перевищує ціни світового ринку).

Гідроенергетика. На гідроенергетику припадає незначна частина виробництва електроенергії – 4-5%. В Україні працює 8 великих ГЕС, 25 середніх та одна гідроакumuлююча. Основні гідроенергетичні ресурси

знаходяться в басейні Дніпра (Київська, Канівська, Кременчуцька, Дніпродзержинська, Дніпровська, Каховська ГЕС) та Дністра (Дністровська). В Карпатах виділяється Тербле-Рікська ГЕС. Крім того, на середніх та малих річках (Ворскла, Південний Буг, Ріка, Рось) діють понад 55 невеликих ГЕС.

Оскільки гідроенергетичні ресурси України порівняно невеликі, то їх використовують переважно для покриття пікових навантажень діючої енергосистеми.

Будівництво ГЕС в минулому недостатньо обґрунтовувалось. Природі і земельному фонду України завдано значної шкоди: затоплено і підтоплено великі площі сільськогосподарських угідь, населених пунктів.

Нетрадиційні джерела енергії. В Україні є можливості істотного розширення ресурсної бази енергетики за рахунок використання позабалансових енергетичних джерел, таких як природний газ та супутній нафтогазових родовищ, шахтний метан, викидні гази промислових виробництв (газопереробних заводів), тверді побутові відходи, шлами вуглебагачення, тверді та рідкі відходи промислових і сільськогосподарських виробництв.

Одним із видів нетрадиційних джерел є термальні води. В результаті виконаного комплексу узагальнюючих оцінок геологоструктурних, геотермічних та гідрогеологічних умов встановлено, що в надрах України знаходиться близько 27 млн. м³/добу прогнозних ресурсів термальних вод. Їх сумарна гідротермальна енергія досягає 450 млн. Гкал/рік. Сприятливими регіонами для отримання гідротермальної енергії є Крим і Закарпаття.

Україна має значні поклади шахтного метану, які за різними оцінками складають від 1,3 до 3,5-4,0 трлн. м³. (у США на сьогодні видобувається 21 млрд. м³ шахтного метану на рік).

Останнім часом спрямовані зусилля на пошук альтернативних джерел екологічно чистих джерел енергії. Потреби Криму, Одеської та Херсонської областей можна задовольнити, використавши постійні вітри на узбережжі.

В 1994 році в Західному Криму на березі о. Донузлав введено в дію першу чергу Донузлавської ВЕС. Промислові вітрогенератори виробляє ВО "Південний машинобудівний завод" (м. Дніпропетровськ).

Дослідно-промислова сонячна електростанція діє на сході Криму (сmt. Щолкіне). Малогабаритні геліоустановки виробляє Севастопольський ремонтно-механічний завод.

Металургія. Чорні та кольорові метали широко використовуються в машинобудуванні, будівництві, транспорті й у всіх без винятку галузях народного господарства, витримуючи гостру конкуренцію з боку пластмас, кераміки, композитів, інших сучасних матеріалів. Функціональним ядром комплексу є чорна і кольорова металургія. Її комплексний зв'язок

ґрунтується на певній взаємозамінності чорних і кольорових металів у машинобудуванні та будівництві, подібності окремих технологічних процесів при виробництві сплавів, оцинкуванні листового заліза тощо. Система виробництва чорних і кольорових металів охоплює весь процес від видобутку і підготовки сировини, палива, допоміжних матеріалів до випуску прокату з виробами дальшого переділу.

Сучасна металургія України – це базова галузь народного господарства, вона посідає одне з провідних місць у міжгалузевій структурі промисловості. Її частка в усій індустрії України становить: виробництво товарної продукції – 13,4% (в 1990 р. – 12,5%), основні фонди – 13%, чисельність робітників – 6,5%, споживання електроенергії – 15,6%, споживання палива – 14,2%. В ній зайнято понад 600 тис. робітників; вона забезпечує 50% валютних надходжень в Україну.

Чорна металургія. Сприятливі передумови для розвитку: великі запаси залізної і марганцевої руди у Придніпров'ї та на Керченському півострові, коксового вугілля в Донбасі, що знаходяться на близькій взаємній відстані, місцева нерудна сировина, достатня кількість і якість трудових ресурсів, зручні транспортні зв'язки, масові ближні споживачі чорних металів. Несприятливий природний фактор – недостатня кількість водних ресурсів у Донбасі (дана галузь досить водомістка).

На базі чорної металургії виникло чимало промислових вузлів, що показує важливу комплексують роль галузі. Отже, Україна є провідною металургійною державою світу і має великі експортні можливості. Але сучасний міжнародний попит вимагає поліпшення якості металопродукції.

Серед усіх металургійних центрів різко виділяються три – Маріуполь, Кривий Ріг і Запоріжжя, частка яких в галузі складає понад 50%.

Основні фактори розміщення підприємств повного циклу – місця розташування залізної руди та коксового вугілля, що спричиняється великою сировинно- та паливомісткістю виробництва. Спостерігається поступове зростання частки Придніпров'я в загальнодержавному виробництві: зменшується орієнтація галузі на вугільні райони (для виплавки 1 т металу потрібно дедалі менше палива, але все більше залізної руди у зв'язку з вичерпанням запасів багатих руд); крім того, Придніпров'я значно краще забезпечене водними ресурсами.

Чорна металургія включає й виробництво феросплавів (Запоріжжя, Стаханов, Нікополь), труб (Нікополь, Новомосковськ, Дніпропетровськ, Харцизьк, Макіївка, Маріуполь, Луганськ). Вторинна обробка чорних металів є у Дніпропетровську, Костянтинівні, Луганську. У Броварах діє завод порошкової металургії.

Найбільший у світі центр видобутку залізних руд – Кривий Ріг, де

розташовані п'ять потужних ГЗК. Порівняно недавно збудовано великий ГЗК у Комсомольську (Полтавська обл.). Ще видобувають залізну руду в м. Дніпрорудне (Запорізька обл.) та на Керченському півострові.

Нині світовий розвиток галузі формується під впливом переходу від переважного нарощення абсолютних обсягів виробництва до зниження питомого металоспоживання за рахунок випуску та використання металопродукції підвищеної якості.

Кольорова металургія порівняно з чорною менше розвинена в Україні, що пов'язано, насамперед, з відсутністю розвіданих сировинних ресурсів. На власній сировинній базі діє виробництво титану, нікелю, ртуті, цирконію, кремнію. Інші сировинні матеріали або метали імпортуються.

У структурі галузі провідне місце посідає алюмінієва промисловість (виробництво глинозему і алюмінію). На базі великого глиноземного заводу у Миколаєві (на імпортній сировині) діють найбільше підприємство цієї галузі – Запорізький алюмінієвий завод (орієнтація на джерело дешевої електроенергії), у Свердловську (Луганська обл.) – завод алюмінієвих сплавів. Цинк з довізної сировини виробляють у Костянтинівці (Донецька обл.), електроенергомісткі титан і магній – у Запоріжжі, останній також – у Калуші Івано-Франківської обл., де є сировина, нікель – смт. Побузьке Кіровоградської обл. (сировина), латунний і мідний прокат – у Артемівську Донецької обл. Видобуток і збагачення титанових руд налагоджено на Житомирщині (Іршанськ), в Криму.

25% товарної продукції кольорової металургії України – це виробництво вторинних кольорових металів (Донецьк, Харків, Одеса, Київ), твердих сплавів (Торез, Світловодськ). Запоріжжя – великий центр електродної промисловості.

Налагоджено виробництво й інших кольорових металів – цирконію, кобальту, ніобію, гафнію. Прояви золотоносних руд знайдено у Дніпропетровській і Кіровоградській областях, Донбасі та в Закарпатті, де вже одержали перше золото, Приазов'ї, (найкращі перспективи родовища в Закарпатті). Зовсім недавно виявили значні поклади міді у Волинській обл., які зможуть задовольнити потреби України.

У просторовій структурі галузі виділяються Запорізький центр і Донецький район. Спад виробництва в кольоровій металургії в 90-х роках досить значний.

Машинобудування. В господарському комплексі України машинобудування відіграє провідну роль, як одна з базових галузей, що повинна забезпечувати науково-технічний прогрес. Велика різноманітність машинобудівної продукції, внутрішньогалузева відмінність в технологічних процесах зумовила помітну диференціацію виробництва, на основі якої в структурі машинобудування виділяються такі галузі (підгалузі): важке,

транспортне, сільськогосподарське, точне і електротехнічне машинобудування, верстатобудування, тракторобудування. В складі цих галузей виділяються дрібніші підгалузі або окремі виробництва, наприклад, в транспортному машинобудуванні – автомобілебудування, літакобудування, суднобудування; в автомобілебудуванні – виробництво легкових автомобілів, автобусів, середньо вантажних автомобілів, тощо.

Суттєві відмінності між галузями машинобудування спостерігаються в таких їх техніко-економічних характеристиках, як металомісткість, працемісткість, транспортабельність продукції. Своєрідний вияв в кожній галузі машинобудування мають такі сучасні форми виробничо-технічної організації виробництва як спеціалізація, концентрація, кооперування та комбінування.

Важке машинобудування характеризується порівняно невеликою трудомісткістю, низькою транспортабельністю та високою металомісткістю продукції. До цієї галузі належать виробництво устаткування для металургії (Новокраматорський та Старокраматорський, Дебальцівський, Лутугінський, Кадіївський, Маріупольський заводи); гірничошахтних машин (Горлівка, Дружківка, Донецьк, Кривий Ріг, Красний Луч, Ясинувата); підйомно-транспортних машин (Дніпропетровськ, Львів, Нікополь, Одеса, Прилуки, Харків); устаткування для хімічної промисловості (Львів, Бердичів, Суми, Фастів); енергетичне машинобудування (Харків – чотири крупних заводи, Запоріжжя, Полтава, Токмак); важких верстатів та ковальсько-пресового устаткування (Краматорськ, Харків, Дніпропетровськ, Кривий Ріг).

Транспортне машинобудування характеризується високою працемісткістю та потребує багато висококваліфікованих фахівців, що й зумовлює відповідні принципи розміщення підприємств.

Залізничне машинобудування у великій мірі залежить від сировини (Луганськ, Харків, Дніпропетровськ, Кременчук, Дніпродзержинськ, Стаханов, Маріуполь).

Суднобудування розміщується переважно в портових містах (Миколаїв – три заводи, Херсон – два заводи, Київ, Одеса, Севастополь, Керч, Іллічевськ, Маріуполь).

Автомобілебудування залежить від працересурсного фактора (Львів – автобуси, мопеди, Кременчук – великовантажні автомобілі та мікроавтобуси; Запоріжжя, Луцьк – легкові автомобілі; Київ – мотоцикли; Горлівка, Одеса, Сімферополь, Іллічевськ – автоскладання; Чернігів, Харків – велосипеди).

Авіабудування та ракетобудування розміщується у великих містах – науково-технічних та промислових центрах (Київ, Харків, Дніпропетровськ).

Сільськогосподарське машинобудування орієнтується переважно на споживача, бо виробляє малотранспортабельну продукцію: зернозбиральні комбайни (Херсон), бурякозбиральні комбайни (Дніпропетровськ, Тернопіль), сівалки (Кіровоград), ґрунтообробна техніка (Одеса), хіміїгоспмашини (Львів), машини і устаткування для тваринництва і кормовиробництва (Ніжин, Бердянськ, Біла Церква, Коломия, Умань, Ковель).

Тракторобудування характеризується досить високою питомою металомісткістю та середньою транспортабельністю готової продукції, тому в розміщенні орієнтується як на металургійні бази, так і на кваліфіковані трудові ресурси. Головною базою тракторобудування є Харківський вузол, до якого входять тракторний завод, заводи тракторних двигунів, "Серп і молот", тракторних самохідних шасі, а також підприємства Лозової, Дергачів, Чугуєва. Колісні трактори виробляють в Дніпропетровську, тракторні агрегати, комплектуючі та запасні частини – у Вінниці, Кременчуці, Києві, Луганську, Одесі, Білій Церкві.

Верстатобудування в територіальному розміщенні тяжіє до регіонів і центрів з високим рівнем розвитку машинобудування, науково-дослідних та конструкторських робіт – Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Краматорськ, Житомир.

Точне та електротехнічне машинобудування орієнтується на кваліфіковані трудові ресурси, наукові та освітні центри. Центрами виробництва приладів для контролю та регулювання технологічних процесів є Київ, Івано-Франківськ, Луцьк, Харків; електровимірювальних приладів – Київ, Северодонецьк, Житомир, Львів; радіовимірювальних приладів – Львів, Ужгород, Київ; оргтехніки – Кіровоград, Умань, Харків; електронно-обчислювальної техніки – Київ, Вінниця, Северодонецьк, Чернівці, Одеса, Лубни; оптичних та оптико-механічних приладів – Харків, Суми, Одеса.

Найвищу концентрацію машинобудівних підприємств мають Харківська, Київська, Дніпропетровська, Донецька та Запорізька області, до зосереджені багатогалузеві машинобудівні вузли та центри.

Хімічна і нафтохімічна промисловість. Однією з галузей важкої промисловості України є хімічна промисловість. В структурі галузі виділяються: гірничо-хімічна; основна хімія; промисловість хімічних волокон і ниток; виробництво синтетичних смол і пластичних мас; хіміко-фотографічна промисловість; побутова хімія; лакофарбова промисловість та промисловість синтетичних барвників; хіміко-фармацевтична промисловість.

Для розвитку галузі в країні склалися сприятливі умови. Поклади мінеральної хімічної сировини – кам'яного і бурого вугілля, нафти, газу, кухонної і кам'яної солей, фосфоритів, гіпсу, крейди, вапняку, сірки, а

також відходи чорної і кольорової металургії, харчової, лісової і деревообробної промисловості відіграли велику роль у формуванні її галузевої структури.

Розміщення *гірничо-хімічної промисловості* пов'язане з родовищами хімічної сировини. В Стебнику (Львівська область) і Калуші (Івано-Франківська область) ведеться видобуток калійних солей. Кам'яна сіль добувається в Артемівську і Слав'янську (Донецька область). В Новому Роздолі і в Новояворівську ведеться розробка родовищ сірки. В Україні є родовища фосфоритів – Ізюм, Кролевець, Придніпров'я, – але ці запаси не задовольняють потреби виробництва фосфатних добрив.

Найбільша частка у виробництві валової продукції належить галузям основної хімії – виробництво мінеральних добрив, кислот, солей і соди.

Виробництво мінеральних добрив базується на використанні як місцевої сировини так і привізної. Калійні добрива виробляють в Калуші, Стебнику. Підприємства по виробництву азотних добрив тяжіють до центрів виробництва коксу і переробки природного газу. В Горлівці і Дніпродзержинську працюють азотнотукові комбінати. В Рівному, Черкасах, Лисичанську азотні добрива виробляються на основі використання природного газу.

В Сумах, Одесі, Вінниці і Костянтинівці є підприємства, що виробляють фосфатні добрива, з ними як територіально, так і технологічно пов'язані заводи, що виробляють сірчану кислоту – в Сумах, Новому Роздолі.

Содове виробництво також набуло розвитку в Україні. Для цього є всі умови – наявність сировини (кухонної солі і вапняків) і палива. Тому підприємства по виробництву соди розміщені головним чином в Донбасі-Слав'янську, Лисичанську. В Криму содове виробництво представлене в Красноперекіпську. Тут у виробництві використовують солі Сивашу, кримські вапняки і природний газ. В Західній Україні, в м.Калуш, виробляють каустичну соду, яку використовують при виробництві штучного волокна, в текстильній промисловості, миловарінні. Кальциновану соду застосовують у виробництві скла. Питну соду – в харчовій і фармацевтичній промисловості.

Промисловість *хімічних волокон і ниток* виробляє штучні і синтетичні волокна та нитки, целофан, сірковуглець та деякі товари народного вжитку. Ця підгалузь представлена Київським, Чернігівським, Черкаським, Сокальським об'єднаннями "Хімволокно" та Житомирським заводом хімічного волокна, що спеціалізуються на виробництві віскозного, штапельного волокна, ниток для кордної тканини та капронових ниток. Штучні волокна одержуються з природних полімерів.

Виробництво *синтетичних смол і пластмас* в країні базується на

використанні вугілля, продуктів коксохімії, продуктів переробки нафти і газу. Тому поширена ця галузь хімічної промисловості в Донбасі та Придніпров'ї. Вперше виробництво пластмас розпочалося в Дніпропетровську в 1928 році, Одесі – 1929 р., Харкові – 1931 р., Прилуках – 1935 р. Зараз на діючих хімічних і коксохімічних підприємствах працюють цехи по виробництву полімерних матеріалів. Найбільші підприємства підгалузі – виробничі об'єднання "Азот", що в Сєвєродонецьку, Дніпродзержинську та Черкасах, Горлівське "Стирол", Первомайське "Хімпром", Рубіжанське "Барвник", Бориславське "Барва", Калуський концерн "Хлорвініл", а також Київський завод хімікатів та Дніпропетровський і Одеський лакофарбові заводи.

В Луцьку, Броварах, Прилуках, Харкові та Сімферополі розміщені заводи з переробки пластмас.

Хіміко-фотографічна промисловість України об'єднує такі спеціалізовані підприємства як Київська фабрика "Фотон" і Шосткінське ВО "Свема".

Виробництво продукції *побутової хімії* здійснюється на заводах у Дніпропетровську, Харкові, Сімферополі, Донецьку та на Київському ВО "Укрпобут".

Лакофарбова промисловість України розвивається з другої половини ХІХ століття і зараз випускає різноманітні лаки, фарби, емалі, оліфи, розчинники та інше. Для виготовлення цих матеріалів використовуються різні види сировини: продукція нафтохімічної і нафтопереробної промисловості, кольорової та чорної металургії, промисловості органічного синтезу, олійно-жирової промисловості, тощо. Тому на розміщення лакофарбової промисловості впливають як сировинний так і споживчий фактори. Найбільші підприємства підгалузі зосереджені в Дніпропетровську, Одесі, Львові, Бориславі, Чернівцях, Кривому Розі, Києві.

Промисловість синтетичних барвників в Україні представлена Рубіжанським ВО "Барвник", Івано-Франківським заводом тонкого органічного синтезу, Сиваським анілінофарбовим заводом (м.Армянськ).

Хіміко-фармацевтична промисловість України спеціалізується на виробництві синтетичних лікарських засобів, медикаментів, вітамінів, антибіотичних засобів, готових лікарських препаратів. Головні підприємства підгалузі розміщені в містах – наукових центрах, де зосереджені висококваліфіковані кадри – в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Львові, Дніпропетровську, Луганську, Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Житомирі.

Промисловість хімічних реактивів і особливо чистих речовин характеризується високою науко- і фондоемкістю виробництва. До складу

підгалузі входять шість спеціалізованих підприємств, що розміщені в Києві, Харкові, Львові, Шостці, Донецьку, Черкасах.

Нафтохімічна промисловість в Україні набула розвитку на базі нафтопереробної і газової промисловості. Нафтопереробні підприємства і виробництва розміщені в Кременчуці, Херсоні, Бориславі, Бердянську.

Гумова та гумоазбестова промисловість України налічує біля 30 підприємств. Найбільші з них Дніпропетровський шинний завод, Білоцерківське виробниче об'єднання шин і гумоазбестових виробів.

Слід наголосити, що в територіальній структурі промисловості виділяють промвузли:

1. Лисичансько-Рубіжанський;
2. Дніпропетровсько-Дніпродзержинський;
3. Дрогобицько-Бориславський;
4. Львівський;
5. Червоноградсько-Сокальський;
6. Калусько-Долинський;
7. Шосткінський.

Одним з головних напрямків розвитку хімічної та нафтохімічної промисловості повинна стати орієнтація на маловідходні і безвідходні технології, системи очищення та виробництва замкнутого циклу.

Лісопромисловий комплекс України має добре розвинену функціонально-компонентну (галузеву) та функціонально-територіальну структури. Постачанням готової продукції та лісоматеріалів він пов'язаний більш ніж з 100 галузями господарства.

Таблиця 9.1

Галузевий склад лісопромислового комплексу.

№ пп	Підкомплекси в складі ЛПК	Галузі та виробництва
1.	Лісогосподарський	Лісове господарство Заготівля лісу
2.	Деревообробний	Лісопилна промисловість Фанерна промисловість Меблева промисловість Виробництво деревоволокнистих плит (ДВП) та деревостружкових плит (ДСП) Виробництво будівельних матеріалів із деревини
3.	Целюлозно-паперовий	Целюлозна промисловість Паперова промисловість Виробництво картону
4.	Лісохімічний	Гідролізна промисловість Дубильно-екстрактна промисловість

		Піротехнічні виробництва Каніфольно-скипідарне виробництво Хвойно-ефірне виробництво Дьогтьокурільне виробництво
--	--	---

Власне лісове господарство забезпечує лісовідновлення, лісовлаштування, підвищення продуктивності лісів, їх захист та охорону. Вирішальна роль у здійсненні цих видів діяльності належить лісництвам. Головним завданням лісового господарства є розширення бази власних лісових ресурсів, тому що для підтримки нинішнього рівня виробництва Україна повинна щорічно закупати деревину та її продукти на суму майже 4 млрд. доларів.

Заготівля лісу здійснюється переважно в Карпатах, на Поліссі та в Лісостепу. Найбільші обсяги лісозаготівлі здійснюються в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій, Волинській, Рівненській та Житомирській областях. Щорічний обсяг лісозаготівлі на Україні складає 14-14,5 млн.м³. Цього замало для забезпечення власних потреб, тому значна частина лісу постачається з Росії та Білорусі.

Лісопилна промисловість зосереджена, як правило, в районах лісозаготівель. Майже 4/5 найбільших центрів розташовано в Карпатському районі та на Поліссі. Підприємства фанерної промисловості також зосереджені в західних регіонах України.

Найбільшою серед деревообробних галузей є меблева промисловість. На її долю припадає майже половина всього зайнятого в лісогосподарському комплексі персоналу та 47% обсягу товарної продукції. Найбільшими центрами по виготовленню меблів є практично всі великі міста України (Київ, Львів, Одеса, Ужгород, Донецьк та ін.) та розташовані поблизу них середні і малі міські поселення.

Виробництво деревоволокнистих та деревостружкових плит (ДВП та ДСП) виникло на Україні відносно недавно – в кінці 50-х років. Підприємства по виробництву будівельних матеріалів із деревини (балок, рейок, дощок, паркету) працюють в Києві, Харкові, Запоріжжі, Одесі, Кривому Розі, Донецьку, Чернівцях, Костополі, Ківерцях та ін.

В цілому деревообробний підкомплекс займає провідне місце в структурі лісопромислового комплексу. На його долю припадає 73% зайнятого промислово-виробничого персоналу та 70% випуску товарної продукції. Основними факторами розміщення є сировина та споживач.

На долю целюлозно-паперового підкомплексу припадає 18% товарної продукції та 9,6% зайнятих. В розміщенні він зорієнтований на сировинний, водний та енергетичний фактори. Найбільшими підприємствами є Жидачівський картонно-паперовий комбінат (Львівська обл.), Рахівська картонна фабрика (Закарпатська обл.), Обухівський картонний комбінат

(Київська обл.), Херсонський целюлозний завод, целюлозно-картонний комбінат в Ізмаїлі, Корюківська фабрика технічного паперу (Чернігівська обл.), Малинська паперова фабрика (Житомирська обл.), Понінська паперова фабрика (Хмельницька обл.).

Лісохімічний підкомплекс об'єднує галузі, що виготовляють деревне вугілля, оцтовий порошок, оцтову кислоту, метиловий спирт, формалін, скипидар, ефірне масло та інше. Найважливішими центрами є Київ, Коростень (Житомирська обл.), Славута (Хмельницька обл.), Великий Бичків, Свалява (Закарпатська обл.), Донецьк, Вигода (Івано-Франківська обл.), Одеса.

В територіальній структурі лісопромислового комплексу України виділяються два великих райони – Карпатський та Поліський, а також ряд лісопромислових центрів за їх межами (Дніпропетровськ, Одеса, Харків, Херсон та інші).

Легка промисловість відноситься до галузей із складною структурою, що об'єднує такі підгалузі: текстильну; швейну; трикотажну; шкіряну; взуттєву; хутрову.

Підгалузі легкої промисловості забезпечують населення тканинами, трикотажними виробами, готовим одягом, взуттям. Крім того, продукцією виробничого призначення – кордом, технічними тканинами, канатами, рибальськими сітками і т. ін.

Для легкої промисловості характерна концентрація та спеціалізація виробництва. Підприємства галузі наближені до районів споживання, сировинних ресурсів та центрів зосередження трудових ресурсів.

Провідне місце в структурі легкої промисловості займає текстильна промисловість. Основними галузями текстильної промисловості в Україні є бавовноочисна, бавовняна, шовкова, лляна, конопледжутова, трикотажна, текстильно-галантерейна, первинної обробки льону та луб'яних культур, промисловість нетканих матеріалів.

На розміщення текстильної промисловості впливають ряд соціально-економічних факторів і в першу чергу – споживчий та наявність трудових ресурсів.

Швейна промисловість – галузь легкої промисловості, на підприємствах якої виготовляють швейні вироби різного призначення як із тканини так і шкіри, хутра, оздоблювальних матеріалів, фурнітури. В розміщенні галузі важливу роль відіграють як споживчий фактор так і наявність трудових ресурсів. Галузь поширена майже в усіх великих містах України.

Шкіряна промисловість – галузь легкої промисловості, підприємства якої в результаті фізико-хімічної і механічної обробки шкір тварин одержують в основному вичинену шкіру. Підприємства галузі випускають

жорсткі та м'які шкіряні товари, замшу й лаковану шкіру, сирицю, технічну шкіру, штучне хутро.

До найбільших виробничих об'єднань шкіряної промисловості можна віднести Бердичівське, Івано-Франківське, Київське та Львівську шкіряну фабрику "Світанок". У Луцьку та Тернополі заводи синтетичних та штучних шкір.

Головним споживачем шкіряної промисловості є взуттєва промисловість, що тяжіє до районів споживання та зосередження робочої сили. В країні існує 36 підприємств галузі. Найбільші з них зосереджені в Луганську, Києві, Львові, Чернігові, Дніпропетровську.

Основне призначення *харчової промисловості* – виробництво продуктів харчування. Харчові концентрати, консерви, заморожені овочі та фрукти не псуються при перевезенні та довгому зберіганні. Їх розвиток дозволяє ліквідувати розбіжності в постачанні населення продовольством, пов'язані з неоднаковими природними умовами територій.

Харчова промисловість розвивається повсюди, де постійно проживає населення. Цьому сприяє поширення сировини та повсюдне споживання харчових продуктів. За показником питомої ваги в загальному обсязі валової продукції промисловості галузь поступається лише машинобудуванню (15% на 1998 рік).

За характером сировини, що використовується, галузі харчової промисловості розділяються на 2 групи:

а). галузі, що використовують сировину, котра пройшла попередню переробку;

б). галузі, що використовують необроблену сировину.

До районів виробництва сільськогосподарської сировини тяжіють галузі першої групи (цукрова, плодоовочеконсервна, рибна, маслоробна, круп'яна), бо вага її готової продукції менша, ніж початкової сировини. Це пов'язано з обезводненням (сушіння фруктів) та утворенням великих відходів при переробці, псуванню при довготривалому транспортуванні та зберіганні (молоко). Через це сировина повинна перероблюватися швидше та перевозитися не далі ніж на 50-60 км. Географія підгалузей харчової промисловості залежить не тільки від наявності сировини, але і від розмірів сировинної бази.

На основі відходів харчової промисловості створені виробництва цінних кормових добавок, кормів, вітамінів та антибіотиків.

Цукрова промисловість займає важливе місце в структурі харчової індустрії. На Україні склався один з найбільших у світі районів бурякоцукрового виробництва. На її розміщення вирішальний вплив має сировинна база, бо при далеких перевезеннях якість цукрового буряка погіршується і вихід цукру знижується.

Всього в Україні близько 200 цукрових заводів (20% у Вінницькій області), які здатні переробляти за рік 44-60 млн.т буряку. Заводи розміщуються в лісостеповій зоні, на півночі степу; в післявоєнні роки виробництво цукру поширилось на захід, південь Полісся. Щорічно виробляється 3,5-4,5 млн. цукру-піску. В середньому за добу один цукровий завод переробляє 2,3 тис.т сировини (найбільший Лохвицький цукровий завод – 7,5 тис.т за добу).

Найбільшими в Україні виробниками цукру-піску є Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, Одеська та Кіровоградська області.

Цукрова промисловість переробляє також імпортний цукор-сирець. Це дозволяє повніше використовувати потужності цукрових заводів, які в зв'язку з сезонністю сільського господарства працюють по півроку. Цукрово-рафінадні заводи знаходяться в Шепетівці, Черкасах, Сумах, Дружбі (Сумська область), Ходорові (Львівська область) за межами бурякоцукрового виробництва – Одеса.

На цукрових комбінатах поєднують виробництво цукру з виробництвом молочних консервів, спирту, лимонної кислоти, кормових дріжджів.

Борошномельно-круп'яна, хлібопекарна, кондитерська та макаронна галузі розміщуються всюди, особливо у великих містах, бо їх продукція (макарони, хлібобулочки та кондитерські вироби) не витримує далеких перевезень. Підприємства борошномельно-круп'яної промисловості зосереджуються як у районах виробництва зерна, де використовуються відходи зернопереробки для тваринництва, в тому числі для одержання комбікормів, так і в середніх та великих містах інших районів, які є значними споживачами борошна.

Потужні підприємства з виробництва борошна та хліба розміщені у великих містах; хлібозаводи є в усіх середніх і малих містах, селищах міського типу і великих селах. Розвиток і розміщення борошномельної та хлібопекарної промисловості залежить від потреб у хлібопродуктах.

Олійно-жирова та парфюмерно-косметична промисловість виробляє олію (соняшникову, конопляну, рапсову, лляну, гірчичну та ін.), маргарин і супутні продукти. Її розміщення визначається технологічними особливостями (невеликим виходом олії із насіння, близько 36%), що вимагає будівництво підприємств у районах вирощування олійних культур.

Олійно-жирова промисловість представлена олійно-екстраційними, олійно-пресовими, маргариновими та миловарними заводами, а також олійно-жировими та жировими комбінатами. Виробництво олії належить до матеріаломістких, тому олійно-екстраційні заводи розташовані в районах вирощування соняшнику. Біля третини всієї виробленої олії використовується при виготовленні маргарину та мила. Маргаринові заводи

розташовані в Києві, Донецьку, Ужгороді та ін. Велике поширення отримало комбінування (на комбінатах виробляється 50% олії, значна частина маргарину, мила, миючих засобів).

У парфюмерно-косметичній, медичній та харчосмаковій промисловості використовується ефірна олія. Велике значення має розмаринова, ладанникова, трояндова, лавандова олія, продукти переробки коріандру, м'яти, тмину, шавлію, фенхелю та ін. Ефіроолійні культури швидко псуються, тому їх переробляють на місці. Великі підприємства, що виробляють ефірну олію високої якості, розташовані в Бахчисараї, Алушті, Сімферополі; підприємства парфюмерно-косметичних виробів – у Миколаєві, Харкові та ін.

Спиртова промисловість приурочена до районів вирощування і переробки зерна та картоплі. Із відходів переробки отримують крохмаль і патоку.

Лікєро-горілчана промисловість розміщується в районах споживання продукції (великі та середні міста).

Кінцевою продукцією *виноградно-виноробної* промисловості є свіжий виноград, виноградні вина, соки, коньяки, які виготовляються з технічних сортів винограду. Сировину для одержання первинних виноматеріалів діють райони виноградарства (Крим, Закарпаття, Одеська та Херсонська області). Заводи вторинного виноробства та шампанських вин розташовані в районах споживання готової продукції. Із відходів переробки отримують різні кислоти, хлібопекарні дріжджі, дубильні речовини, спирт.

Типовими міськими галузями стало *пивоваріння* та *виробництво безалкогольних напоїв*. Територіальний розрив між сировиною і випуском кінцевої продукції обумовлений доцільністю транспортування рідких напівпродуктів (спирт) в цистернах і скороченням перевезень готової продукції в пляшках. Сировинна база пивоваріння склалась в районах вирощування ячменю та хмелю (Чернігівська область, Житомирська область).

Продукцією *плодоовочевої промисловості* є консерви: овочеві, фруктові, томатні соки натуральні. Ця галузь найбільше розвинута в Криму, Херсонській та Одеській областях (біля 40% всіх плодоовочевих консервів). В Україні склалась певна спеціалізація у виробництві плодоовочевих консервів. Переробні підприємства центральних і західних областей виробляють в основному фруктові, а південні – виноградний сік, овочеві та томатні консерви.

М'ясна промисловість виробляє м'ясо, ковбасні вироби, м'ясні напівфабрикати та м'ясні консерви. Крім основної продукції використовуються відходи для виробництва клею, желатину, фармацевтичних препаратів. Технічні напівфабрикати (шкура, щетина)

використовуються в легкій промисловості.

Розміщення галузі визначається сировинним та споживчим факторами, що передбачає відповідні напрямки переробки, зберігання та перевезення м'ясопродуктів. Виробництвом м'яса та м'ясопродуктів виділяються індустріальні райони України. М'ясокомбінати розміщуються у великих містах та в транспортних вузлах. В містах виробляють малотранспортабельні продукти, що швидко псуються: м'ясні напівфабрикати, ковбасно-шинкові вироби, а на підприємствах сировинних районів – продукти довготривалого зберігання (заморожене м'ясо, м'ясні консерви).

В структурі виробництва м'яса та м'ясних виробів провідне місце займає яловичина, далі – свинина, м'ясо птиці, баранина. Найбільші м'ясокомбінати України розташовані у великих містах (Дніпропетровськ, Харків, Полтава, Київ, Черкаси).

Молочна промисловість виробляє незбиране молоко, масло тваринне, сири, згущене та порошокове молоко. Це визначає розміщення молокозаводів у містах, де переробляється молоко навколишніх сільськогосподарських підприємств.

У молочній промисловості виділяють такі підгалузі: маслоробну, сироварну, незбирано-молочну та консервну. Особливістю молочної промисловості є те, що на більшості підприємств виробляють декілька видів молочної продукції (Київ, Харків, Чернігів, Вінниця, Суми, Хмельницький).

Масло виробляється у всіх областях України (більше всього на заводах Чернігівської, Вінницької, Дніпропетровської, Полтавської та Київської областей), сир – у Чернігівській, Рівненській, Львівській областях, молочні консерви – в Києві, Харкові, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську, Полтавській області (Лубни, Кобеляки, Ланна), Хмельницькій (Городок), Чернігівській (Бахмач) областях.

Рибна промисловість включає рибальство, добування морських тварин та морепродуктів, риборозведення та рибопереробку. Слід відрізнити рибальство морське та у внутрішніх прісноводних басейнах. Переважно більшість вилову дає морське рибальство, що має промисловий флот. Це дозволяє вести вилов не тільки в Чорному та Азовському морях, а і у водах Світового океану. Один з найбільших у світі рибопромислових комплексів "Восток" належить Україні.

Створено велику рибопереробну промисловість з потужними рибокомбінатами, консервними заводами, холодильниками. Частина вилову безпосередньо переробляється на плавучих рибозаводах (засіл, консервування, охолодження), а решта – на базах та на заводах узбережжя України.

У морському рибальстві існує великий територіальний розрив між

виловом риби, її первинною та глибинною переробкою в морі та на березі, виготовленням напівфабрикатів у центрах споживання продукції і продажем їх населенню. Це вимагає широкого розвитку спеціалізованого складського господарства, засобів перевезення риби та інших морепродуктів на всіх видах транспорту. Внутрішнє рибальство дозволяє цілорічно забезпечувати населення свіжою рибою і не зв'язане з великими капітальними затратами на засоби вилову, переробку, доставку риби. Найбільшими центрами переробки риби в Україні є: Севастополь, Керч, Маріуполь, Білгород-Дністровський та ін.

Сільське господарство – це сукупність технологічно пов'язаних галузей (рослинництво і тваринництво), метою діяльності яких є виробництво продовольчої продукції та сировини для подальшої промислової переробки (насамперед, для харчової та легкої промисловості). Ця сфера виробничої діяльності має тісні виробничо-технологічні та економічні зв'язки з багатьма галузями господарства:

а) з постачання сировини для харчової, легкої та хімічної промисловості;

б) з безпосереднього використання продукції машинобудування (сільськогосподарська та автотранспортна техніка), хімічної (мінеральні добрива, засоби захисту рослин, штучні матеріали), паливно-енергетичної, лісової та деревообробної промисловості та інших галузей;

в) з виробничого забезпечення своєї діяльності – заготівлі та зберігання продукції, торгівлі, ремонтних робіт, будівництва та інших видів виробничої інфраструктури;

г) з невиробничого забезпечення своєї діяльності – житлове будівництво, торгівля та громадське харчування, пасажирський транспорт, побутове та медичне обслуговування, освіта, культура, управління.

Сільське господарство має свою якісну визначеність та специфіку, які суттєво впливають на характер його розвитку взагалі та територіальної організації зокрема. По-перше, в сільськогосподарському виробництві земля використовується одночасно як основний засіб виробництва і як предмет праці. В цьому розумінні земля є просторово обмеженою, вона не може заново створюватись або збільшуватись, замінюватись або переміщатись в просторі. По-друге, робочий період в сільському господарстві не співпадає з часом виробництва, який чітко поділяється на два періоди:

а) безпосередньої діяльності (впливу) людини, спрямованої на забезпечення життя рослин і тварин;

б) період здійснення виробництва за рахунок природних процесів.

Таке неспівпадання приводить до сезонності функціонування сільського господарства і, як наслідок, переробних галузей – цукрової, консервної та інших галузей. По-третє, ця галузь жорстко залежить від

територіальних поєднань природних умов та ресурсів, які визначають структуру, спеціалізацію, рівні розвитку, інтенсивності, ефективності виробництва. По-четверте, для сільського господарства характерний сильний вияв ознак територіальності та комплексності (просторове розосередження, тісні виробничі взаємозв'язки та збалансованість між виробництвами та галузями).

Вплив природних умов знаходить відображення в територіальних відмінностях структури посівів. Розвиток і розміщення виробництва має наступні особливості:

Зернові культури:

- озима пшениця (частка в структурі посівів – 20-30%, врожайність – 25-40 ц/га, поширення – степові та південні лісостепові області);
- ячмінь (10-15%, 20-30 ц/га, поширений повсюдно, особливо в степових та лісостепових областях);
- кукурудза (7-10%, 25-30 ц/га, північ та центр степової, південь лісостепової зони).

Технічні культури:

- цукрові буряки (5-8%, 250-300 ц/га, лісостеп, південь Полісся та північ степу);
- соняшник (4-7%, 14-16 ц/га, степова та південь лісостепової зони);
- льон-довгунець (7-8 ц/га, поширений у поліських областях).

Інші культури:

- картопля (3-5%, 80-100 ц/га, поліські області);
- овочівництво, садівництво, виноградарство (переважно південні області та Закарпаття);
- кормові культури – кормові коренеплоди, кукурудза та силос, однорічні та багаторічні трави.

Скотарство (велика рогата худоба):

- м'ясо-молочного напрямку (в південних та центральних регіонах);
- молочно-м'ясного напрямку (в північних та приміських регіонах).

Свинарство (розвинуте повсюдно, підвищена концентрація в приміських зонах).

Птахівництво (розвинуте повсюдно, підвищена концентрація в приміських зонах).

Інші галузі – вівчарство (південні та карпатські області), конярство (карпатські та поліські області), бджільництво, шовківництво, звірівництво, рибне господарство.

Територіальне поєднання сільськогосподарських галузей та виробництв виступає основою утворення різних за змістом та масштабом елементів його територіальної організації. В Україні сформувались зональні (поліський, лісостеповий, степовий, передгірний) та приміські

агротериторіальні комплекси(АТК).

Поліський тваринницько-льонарсько-картопляний АТК: галузі спеціалізації виробництво яловичини, молока, льону-довгунця, картоплі; допоміжні галузі – зернове господарство, птахівництво, хмільництво, буряківництво. Проблеми: поглиблення спеціалізації господарств відповідно до виробничих типів, радіоактивне забруднення сільськогосподарських земель.

Лісостеповий тваринницько-зерново-буряковий АТК: галузі спеціалізації –молочно-м'ясне та м'ясо-молочне скотарство, вирощування цукрового буряку, зернове господарство, м'ясо-сальне свинарство; допоміжні – виробництво соняшнику, картоплі, птахівництво, овочівництво. Проблеми: надмірна концентрація посівів буряків на крутих схилах (сприяє швидкій ерозії), збільшення потужностей переробних підприємств цукрової, борошномельної, плодоовочеконсервної промисловості.

Степовий тваринницько-зерново-соняшниково-овочево-плодовий АТК: галузі спеціалізації – молочно-м'ясне та м'ясо-молочне скотарство, м'ясо-сальне свинарство, вівчарство та птахівництво, зерно, соняшник, виноград, овочі, плоди. Проблеми: збільшення виробництва плодів, поглиблення спеціалізації на виробництво овочів, сильних та твердих сортів озимої пшениці.

Кримсько-Карпатський переважно тваринницький АТК: вівчарство, м'ясо-молочне скотарство. Гірські райони Криму – виноградарство і плідівництво, ефіроолійні культури, тютюн. Північне передгір'я Карпат – зернові, льон-довгунець, картопля, цукрові буряки, хміль, овочі. Закарпатські райони – виноград, картопля, овочі, плодово-ягідні культури, тютюн. Проблема: спеціалізація сільського господарства повинна формуватись у відповідності до рекреаційної спеціалізації цих територій.

Приміські АТК формуються для задоволення продовольчих потреб великих міст та міських агломерацій (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Львів, Кривий Ріг). Спеціалізація – молочне та молочно-м'ясне скотарство, овочівництво, плідівництво, птахівництво, картоплярство. В територіальній структурі приміських АТК спостерігається поясисть: I пояс (15-20 км від міста) – овочівництво закритого ґрунту, м'ясне свинарство, виробництво дієтичних яєць; II пояс (30-80 км) – молочно-м'ясне скотарство, овочівництво відкритого ґрунту, раннє картоплярство, м'ясне птахівництво; III пояс (понад 80 км) – молочно-м'ясне скотарство, овочівництво, м'ясо-сальне свинарство, зернове господарство.

Агропромисловий комплекс. Розвиток продуктивних сил зумовлює поглиблення спеціалізації сільськогосподарських підприємств, зростання концентрації виробництва, урізноманітнення та зміцнення взаємозв'язків

між сільськогосподарськими та промисловими підприємствами з переробки сировини, матеріально-технічного забезпечення. Виробничо-технологічне та організаційно-управлінське об'єднання сільськогосподарських, промислових, заготівельних, транспортних підприємств з метою ефективного виробництва сільгосппродукції, її заготівлі, зберігання, промислової переробки та доведення до споживача знаходить вираз у процесі агропромислової інтеграції. Характерними ознаками цього процесу є відособлення виробничих функцій і стадій технологічного процесу, спеціалізація, кооперування підприємств, концентрація виробництва певного (економічно найбільш ефективного) виду продукції.

Розрізняють два види агропромислової інтеграції. Вертикальна – поєднання підприємств, що здійснюють послідовні стадії виробничо-технологічного процесу, включаючи виробництво сільськогосподарської продукції, її промислову переробку та реалізацію. Горизонтальна інтеграція – це територіальне поєднання сільськогосподарських підприємств, що виробляють однорідну продукцію.

Агропромисловий комплекс (АПК) України включає до свого складу такі технологічно та організаційно взаємопов'язані групи виробництв:

1) сукупність сільськогосподарських галузей, що виробляють рослинницьку та тваринницьку продукцію і, таким чином, виступають основою технологічного процесу в АПК;

2) промислові підприємства, що переробляють сільськогосподарську сировину;

3) галузі машинобудування, хімічної промисловості, що забезпечують агропромисловий комплекс засобами виробництва;

4) заготівельно-збутові та транспортні підприємства;

5) науково-дослідні та проектні установи, навчальні заклади.

Територіальна спеціалізація – переважає виробництво одного або декількох видів продукції на певній території у відповідності з найбільш сприятливими природними та соціально-економічними передумовами. Уявлення про територіальну спеціалізацію може дати аналіз товарної продукції сільськогосподарських підприємств. Галузі спеціалізації мають підвищену питому вагу в структурі товарної продукції в порівнянні з неспеціалізованими галузями. Кількісний вираз територіальної спеціалізації можна одержати шляхом розрахунку індексу спеціалізації за формулою:

Високого рівня розвитку в Україні набули такі спеціалізовані комплекси: цукробуряковий, плодоовочеконсервний, олійно-жировий, виноградарсько-виноробний, льонопромисловий, ефіроолійний, м'ясопромисловий, молочнопромисловий, птахпромисловий.

Транспорт. Транспорт – важлива сфера інфраструктурного забезпечення населення і господарства країни. Переміщення вантажів та

людей є і процесом виробництва, і продукцією транспорту. Він не створює нової, продукції, а тільки переміщує створену іншими галузями матеріального виробництва, тобто продовжує виробництво в сфері обігу, що збільшує її вартість на величину транспортних затрат.

Транспорт є великим споживачем палива (біля 25% всього палива, що виробляється, витрачається на силові установки транспорту), електроенергії, мастила, металу, гуми та інших матеріалів. Робота транспорту залежить від специфіки окремих галузей господарства, їх функцій та особливостей вантажу, котрий перевозиться. За розмірами перевезень всі галузі господарства ділять на дві групи: 1) з відносно великими і 2) з невеликими перевезеннями сировини, палива, допоміжних матеріалів та готової продукції. З огляду на це виділяють високотранспортабельні (руди, метали, зерно, цукор, будматеріали та ін.) вантажі, які повністю використовують вантажопідйомність засобів транспорту, і малотранспортабельні (автомобілі, сільськогосподарська техніка, меблі, спеціальні великогабаритні вантажі), які не повністю завантажують транспортні засоби, що викликає додаткові витрати. З метою скорочення транспортних затрат виробництво такої продукції розміщують ближче до споживача.

Україна має потужну транспортну систему, до складу якої входять залізничний, автомобільний, річковий, морський, авіаційний, трубопровідний транспорт спеціального призначення. Основні фонди транспорту складають біля 20% основних фондів держави, а частка транспорту в національному доході складає 4,7%. За останні роки відбулось суттєве скорочення вантажообігу в результаті загального зниження економічної активності, об'єм пасажирообігу в останні три роки збільшується.

Залізничний транспорт. В Україні виключно важлива роль належить залізницям – універсальному транспорту великих відстаней, високих швидкостей, великої вантажопідйомності, надійному, безперебійному у всі пори року, з низькою собівартістю перевезень. Розміщення залізниць тісно пов'язане з розміщенням промислового та сільськогосподарського виробництва.

Крупними залізничними вузлами є Харків, Київ, Львів, Дніпропетровськ, Лозова, Дебальцеве, Бахмач.

Найбільшими вантажонапруженими напрямками є Донбас – Центр Росії (вивозиться вугілля, метал, продукція хімічної промисловості, ввозиться – ліс, машини, будматеріали). Значну роль у вантажопотоках має лінія Донбас-Кривий Ріг, а потім в Центр та Північний Захід Росії, Прибалтику. Вагомий внесок до вантажообігу залізниць України приносить напрямок Донбас -Волгоград. Південь України зв'язується з Північним Кавказом залізничною поромною переправою через Керченську протоку.

Важливою проблемою в плані інтегрування України до європейської єдиної залізничної системи є приведення ширини української залізничної колії (1524мм) до європейського стандарту (1435мм), як у найближчих сусідів на Заході (Польща, Угорщина). Слід також включитися в програму будівництва швидкісних залізниць (швидкість 250-300 км/год).

Залізничний транспорт працює на межі можливостей, бо не створені достатні резерви пропускних, провідних і переробних потужностей, а виробнича база фізично і морально застаріла.

Автомобільний транспорт - масовий та повсюдний вид транспорту, яким перевозять вантажі та пасажирів на малі та середні відстані. Він має велике значення при підвезенні вантажів до залізничних станцій, річкових, морських та аеропортів. Характерною рисою є його маневреність та зручність.

Автомобільний транспорт розвивався рівномірно по всій території України. Райони найбільш інтенсивних перевезень – Донбас, Придніпров'я, Крим, Київська область, західні області; тут також і найгустіша мережа автошляхів.

Вишукуються можливості створення мережі комерційних автотранспортних шляхів із сучасними технічними характеристиками, які б з'єднували Західну Європу з Україною. Втілення цього проекту передбачає будівництво транс'європейської автомагістралі з Атлантики (Лісабон) через Мадрид, Марсель, Турин, Трієст, Будапешт до Києва (і далі через Росію і Казахстан до Китаю). Передбачається будівництво мосту, що з'єднає Крим з Кубанню.

Автомобільно-транспортний комплекс вимагає значного оновлення, розвитку, оптимізації структури парку за вантажопідйомністю, типами кузова і двигуна. Тенденція розвитку приватного підприємництва і фермерства вимагає більшої гами малотоннажних автомобілів вантажопідйомністю 0,6-2,0 т з різним обладнанням та дизельними двигунами.

Повітряний транспорт виконує роботу з перевезення пасажирів, термінових вантажів та пошти. В загальних перевезеннях всіх видів транспорту внесок повітряного транспорту незначний і складає в перевезеннях пасажирів – 0,03%, вантажів – 0,04%. Довжина авіатрас України – 93 тис. км. Авіапоштою обслуговуються обласні центри, біля 50% райцентрів.

Повітряний транспорт представлений об'єднанням “Авіалінії України”, що включає 27 авіазагонів, 105 аеродромів та підприємств по ремонту авіатехніки. Зросла роль міжнародних перевезень; відкриті лінії в США, Канаду, Ізраїль, Німеччину, Польщу, Австрію.

Зміцнюються авіазв'язки України з багатьма країнами світу: США,

Ізраїлем, Німеччиною, Туреччиною, Фінляндією, Великобританією та ін. Міжнародні аеропорти є в Києві (Бориспіль), Львові, Одесі, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Запоріжжі, Сімферополі. Польоти здійснюються у 80 країн світу. Для перевезення пасажирів характерна сезонна нерівномірність. Основні авіалінії обслуговують турбореактивні та турбогвинтові літаки ТУ-144, ТУ-154, ІЛ-18 (швидкість 900 км/год. і більше), з'являються американські "Боїнги". На міжобласних та внутріобласних лініях використовуються літаки АН-24. Випробувальні польоти зроблено на надсучасному українському літаку АН-70.

Літаки та вертольоти використовуються в сільському господарстві, для аерофотографування, при проведенні проектно-пошукових робіт, при гасінні лісових пожеж.

Перевагами повітряного транспорту є значна технічна швидкість, здатність долати природні перешкоди (гори, ліси, моря) та зв'язувати такі місця, які не спроможний зв'язати жодний вид транспорту, цілорічність (відносна) функціонування.

В процесі інтеграції в європейські структури необхідно докорінно реконструювати міжнародні аеропорти, постійно оновлювати парк літаків сучасними машинами. Технічне оновлення повітряного флоту передбачається літаками ТУ-204, ТУ-154 М, ЯК-42, ІЛ-114, "Боїнг-747".

Морський транспорт. За багатьма техніко-економічними показниками морський транспорт переважає інші: найбільша одинична швидкість, практично необмежена пропускна здатність морських шляхів, порівняно невеликі питомі капіталовкладення, невеликі затрати енергії на перевезення вантажів.

Його розвитку сприяє приморське положення України, бо є можливість через протоки Босфор і Дарданелли виходити до Середземного моря і Атлантичного океану (здійснювати зв'язки з країнами Південної Європи, Близького Сходу, Африки).

На території України розташовано 18 портів, що включають 175 перевантажних комплекси, 8 судноремонтних заводів. Судна морських пароплавств України заходять в понад 450 портів близько 100 країн світу. На Чорному морі діє одна з найбільших у світі поромних переправ Іллічевськ - Варна (Болгарія), на якій постійно працює 4 потужних пороми. У найближчій перспективі у великих портах буде введено в дію 2 потужних термінали: нафтовий – в Одесі, з переробки штучних вантажів – в Миколаєві.

Річковий транспорт відіграє важливу роль у внутрірайонних та міжрайонних зв'язках України. В порівнянні з іншими видами транспорту, він має недоліки (менша швидкість руху, обмежений період навігацій, природну заданість напрямків річкових шляхів), та переваги (нижча

собівартість і значний об'єм перевезень вантажів та пасажирів, значно менші капіталовкладення на будівництво 1 км шляху).

Дніпро зв'язує в єдине ціле різні за своєю природою та спеціалізацією економічні райони України, встановлює меридіональні зв'язки та забезпечує зручний вихід до моря.

Особливе значення має Дунай – найвигідніший шлях виходу до Західної та Східної Європи, можливість підтримувати вантажообіг з придунайськими країнами – Румунією, Болгарією, Югославією, Хорватією, Угорщиною, Словаччиною, Австрією, Німеччиною. Більшість перевезень в цьому напрямку здійснює Українське Дунайське пароплавство.

З введенням в дію в Німеччині судоходного каналу Рейн-Майн-Дунай Україна сполучилась річковими артеріями з країнами узбережжя Північного моря.

Трубопровідний транспорт – вузько спеціалізований вид неперервного, надійного передавання на велику відстань рідких, газоподібних або твердих (переважно сипучих) вантажів по трубопроводах під тиском. По трубопроводах транспортується газ, нафта і нафтопродукти, етилен, аміак, тверді матеріали. Даний вид транспорту може функціонувати в будь-яких кліматичних умовах; завдяки широкій механізації та автоматизації забезпечується висока продуктивність, мінімальні втрати при транспортуванні, витрачається менше палива та енергії, низька собівартість перевезень. Трубопроводи прокладаються між будь-якими пунктами, причому по найкоротших напрямках. Все це дозволяє транспортувати вантажі в 2-3 рази дешевше ніж залізницею чи водними шляхами.

Розрізняють магістральні та промислові трубопроводи. Магістральні – це трубопроводи, по яких транспортуються продукти від місць видобутку або виробництва до місць переробки і споживання; промислові – транспортують вантажі в межах виробничого підприємства для продовження технологічного процесу.

Проектна потужність газотранспортної системи дозволяють щорічно транспортувати в Європу 130-150 млрд. м³ та 80 млрд. м³ для українських споживачів. Через Україну транспортується понад 100 млрд. м³ газу, що приносить прибуток до 1 млрд. дол. США.

Газотранспортна система має у своєму складі 33,5 тис. км магістральних газопроводів, 122 компресорних цехи, обладнаних 805 газоперекачуючими агрегатами. В експлуатації строком від 30 до 45 років знаходиться 2,8 тис. км газопроводів діаметром 800 мм та менше. До 10 років експлуатується близько 10 тис. км більших діаметрів, а 4,2 тис. км мають діаметр до 1400 мм.

РАТ "Газпром", виходячи із своїх перспективних планів, надає перевагу такому розвитку транзитних газопроводів України, який

забезпечить збільшення транзиту російського газу до Туреччини та країн Балканського півострова.

Продуктопроводи представлені аміакопроводом Тольятті (Росія) - Горлівка -Одеса та етиленопроводом Тісауйварош (Ужгород) - Калуш. Протяжність нафтопродуктопроводів – 4,5 тис. км.

Міський пасажирський транспорт в Україні представлений метрополітенном, трамваями, тролейбусами, автобусами, автомобілями-таксі, фунікулерами.

Найбільша мережа міського транспорту в столиці – м. Київ (експлуатаційна довжина тролейбусних ліній понад 300 км, трамвайних – біля 300 км, колії метро – біля 40 км), в обласних центрах – Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Запоріжжі ін. Загальна довжина тролейбусних ліній складає 4,3 тис. км, трамвайних – 2,2 тис. км.

Електронний транспорт – мережа ліній електропередач (система кабелів та допоміжних пристроїв) призначена для передавання та розподілу електричної енергії від електростанції до споживача. Розрізняють кабельні (підземні та підводні) і повітряні лінії електропередач (кабелі підвішені над землею або водою).

В експлуатації знаходяться більше 1 млн. км ліній електропередач всіх класів напруги та близько 3000 км теплових електромереж.

Сфера послуг. Сфера послуг – це сукупність галузей господарства, продукція яких виступає у вигляді послуг. В реальному житті чіткі межі між матеріальним та нематеріальним виробництвом, між різними галузями сфери послуг визначити важко. Тому в даному розділі мова йтиме про матеріальні послуги невиробничого призначення та нематеріальні послуги. Найбільш поширеною є класифікація послуг за функціональною ознакою, тобто у відповідності з тією функцією, яку вони виконують в процесі виробництва. За такою ознакою виділяються наступні види послуг: – житлово-комунальне обслуговування; торгівля і громадське харчування; послуги з соціального забезпечення; послуги пасажирського транспорту; побутове обслуговування; обслуговування культурних потреб, включаючи послуги зв'язку та надання інформації, фізичну культуру та спорт, відпочинок і туризм; дитячі заклади та загальноосвітні школи; медичне обслуговування; забезпечення безпеки людей та правопорядку (пожежна охорона, міліція, нотаріальна служба, суди, прокуратура); галузі нематеріального виробництва, що задовольняють потреби суспільства в цілому – підготовка кадрів, наука та мистецтво, кредит і банки, управління, охорона громадського порядку, громадські організації.

Роль сфери послуг в процесі виробництва полягає, по-перше, в тому, що вона є безпосередньою “передавальною ланкою” продукції (послуг), від виробництва до споживача, тобто вона є необхідною умовою процесів

суспільного виробництва та відтворення. По-друге, сфера послуг сприяє збільшенню вільного часу людини, таким чином визначаючи у великій мірі якість життя, в кінцевому підсумку рівень розвитку суспільства (держави). Існує пряма взаємозалежність між рівнями розвитку сфери послуг та рівнем розвитку і розміщенням продуктивних сил.

Роль сфери послуг як елемента соціальної інфраструктури буде зростати в умовах вільного ринкового господарства, тому що вона створює умови для ділової активності, для концентрації в певних пунктах підприємств і офісів, притягує виробничі і невиробничі капітали, сприяючи таким чином динамічному розвитку певних територій (населених пунктів).

В результаті взаємодії центрів обслуговування між собою утворюються *територіальні системи обслуговування населення*, які являють собою сукупність взаємопов'язаних центрів обслуговування різних рангів на відносно цілісній території. Організуючу системоутворюючу роль при цьому відіграють центри обслуговування відповідного рангу: місцевий центр стоїть на чолі місцевої системи обслуговування, районний – районної системи, міжрайонний – міжрайонної системи і т.д.

Семінарське заняття

План.

1. Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) України. Структура, динаміка розвитку ПЕК України.
2. Паливно-енергетичний баланс і тенденції його зміни.
3. Машинобудівний комплекс України.
4. Загальна характеристика:
 - а) продовольчих комплексів рослинницької орієнтації;
 - б) продовольчих комплексів тваринницької орієнтації.
5. Райони та центри харчової промисловості України та їх спеціалізація.
6. Роль транспорту в територіальному поділі праці, спеціалізації та інтеграції господарства.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Міжгалузевий комплекс (МГК) – система економічно взаємопов'язаних галузей матеріального і нематеріального виробництва.

Промисловий пункт – населений пункт з одним промисловим підприємством.

Промисловий центр – населений пункт, в якому діє кілька промислових підприємств, між якими не має тісних виробничо-технологічних зв'язків.

Промисловий вузол – це зосередження на порівняно невеликій

території промислових підприємств, поєднаних тісними виробничо-територіальними зв'язками.

Промислова агломерація – виробничо-територіальні сполучення промислових вузлів та центрів, об'єднаних виробничо-технологічними зв'язками на порівняно значній території.

Промисловий район – це територіально виробничий комплекс з чіткою промисловою спеціалізацією.

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) – це сукупність галузей і підгалузей промислового виробництва, які спеціалізуються на видобутку, збагаченні, переробці, споживанні палива, виробництві та використанні енергії та тепла.

Паливна промисловість – сукупність галузей гірничо-видобувної промисловості, що спеціалізується на видобутку та переробці паливно-енергетичної сировини: кам'яного та бурого вугілля, нафти, газу, урану, сланців, торфу.

Нафтова і нафтопереробна промисловість – складові частини нафтової промисловості, підприємства якої спеціалізуються на розвідці, видобутку, транспортуванні, зберіганні, переробці нафти.

Газова промисловість – галузь ПЕКу, що спеціалізується на видобутку природного і супутніх газів, їх зберіганні, переробці, транспортуванні і розподілі.

Сільське господарство – це сукупність технологічно пов'язаних галузей (рослинництво і тваринництво), метою діяльності яких є виробництво продовольчої продукції та сировини для подальшої промислової переробки (насамперед, для харчової та легкої промисловості).

Поріг послуги – мінімальна кількість людей (споживачів), необхідна для існування певної послуги.

Радіус реалізації послуги (радіус обслуговування) – відстань, яку споживач долає (згоден долати) для одержання даної послуги.

Пункт обслуговування – населений пункт, в якому діє один (рідко кілька) об'єкт, що надає послуги тільки для власного населення.

Центр обслуговування – населений пункт, в якому зосереджені декілька об'єктів, що надають послуги не тільки для власних жителів, а й жителям сусідніх поселень.

Зона обслуговування – територія, на яку поширюється обслуговуючий вплив певного центру. Розмір цієї території обмежується порогом послуг та радіусом обслуговування.

Ранг послуг – частота звертання споживача за певною послугою.

Ієрархія центрів обслуговування – це впорядковане розміщення їх від вищого до нижчого рангу за ознаками порогу, радіусу, зони обслуговування та повноти послуг.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Які особливості формування і аналізу міжгалузевих комплексів?
2. Сутність і класифікація міжгалузевих комплексів.
3. Розкрийте сутність проблеми структурної переорієнтації економіки України.
4. Охарактеризуйте стан паливно-енергетичного комплексу України.
5. Охарактеризуйте особливості розвитку гірничо-металургійного комплексу України.
6. Проаналізуйте стан машинобудівного комплексу України.
7. Розкрийте основні проблеми розвитку військово-промислового комплексу України.
8. Розкрийте особливості хіміко-лісового комплексу України.
9. В чому проявляється специфіка розвитку будівельного комплексу?
10. Структура і особливості продовольчого комплексу України.
11. Коли автомобільні перевезення можуть виявитися ефективнішими за залізничні при порівняно значних відстанях транспортування?
12. Виявіть основні напрями розвитку соціальної інфраструктури в Україні.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Дати економічну характеристику галузі господарства.

Методичні рекомендації: Виконується письмово, в зошитах. Вибір галузі довільний, характеристику здійснювати за наступною схемою:

1. Визначити місце та ролі галузі в структурі промисловості та в цілому господарського комплексу. (За якими показниками можна відобразити місце галузі в структурі промисловості?).

2. Далі необхідно проаналізувати її компонентну структуру.

3. Потім слід визначити техніко-економічні особливості галузі та основні фактори її розміщення. (Як класифікувати галузі за техніко-економічною особливістю? Які основні фактори розміщення галузей?).

4. Характеристика сировинної, паливної та енергетичної бази галузі.

5. Далі необхідно проаналізувати загальний стан розвитку галузі (це вимагає аналіз динаміки та структури виробництва та визначення загального рівня розвитку галузі в регіоні).

6. Характеристика розміщення галузі. (це передбачає: 1) здійснення АТД виробництва продукції досліджуваної галузі; 2) виділення основних форм просторового зосередження промисловості виробництва (центрів, вузлів); 3) аналіз ефективності розміщення галузі; 4) визначенням проблем та перспектив розвитку.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 562 с.
2. Розміщення продуктивних сил України. Курс лекцій. За ред. І.М. Дудника. – Полтава: РВВ ПКІ, 2000. – 170 с.
3. Розміщення продуктивних сил. За ред. Є.П. Качана. – К.: ВД «Юридична книга», 2004. – 532 с. – 375 с.
4. Розміщення продуктивних сил: Підручник / В.В. Ковалевський, О.Л. Михайлюк, В.Ф.Семенов та ін. – К.: Знання, КОО, 1998.
5. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
6. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.

Тема 10. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем.

На початку необхідно підкреслити що “національне господарство”, “національно-господарський комплекс” являє собою господарську систему, що сформувалася історично в певних територіальних (національних) межах. У ширшому значенні національний господарський комплекс – це конституційне, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, яким властива відповідна пропорційність, взаємозумовлене розміщення на території, обмеженій державними кордонами. Основою формування і розвитку національно-господарського комплексу країни є її конституція і закони, які регулюють відносини виробництва, розподілу і споживання. Чим глибше пізнані об'єктивні економічні закони, тим досконаліші закони держави, які регулюють економіку, оптимальніше сформовані пропорції продуктивних сил та раціональніше розміщені вони по території країни.

В економічній теорії національну економіку позначають різними ідентичними за змістом поняттями: “народне господарство”, “національне господарство”, “суспільне господарство”, “національна економіка”. А загалом – це господарська система, яка історично сформувалася в певних територіальних (національних) межах.

Національна економіка – інституційно, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, які характеризуються відповідною пропорційністю, взаємозумовленим розміщенням на обмеженій державними кордонами території.

Міжнародний поділ праці зумовив створення міжнародних ринків,

покупцями і продавцями на яких є не стільки окремі виробники, скільки країни. Своєю продукцією на таких ринках вони представляють усю національну економіку, її структуру і обсяги виробництва, продукцію, а разом з тим суспільство, народ, націю, які це створили. Тим, наскільки економічна система задовольняє потреби власного суспільства і наскільки її продукція потрібна у світі, визначається місце і роль суспільства, його господарства серед інших суспільств.

Для виникнення і розвитку національної економіки обов'язкові дві умови:

1) формування і поглиблення суспільного, зокрема територіального, поділу праці, який сприяє виникненню різноманітних видів діяльності, спеціалізації територій;

2) формування міцної централізованої держави.

За таких умов народне господарство з часом перетворюється на національний комплекс, тобто на таке територіальне утворення, в якому всі компоненти економічного життя – підприємства, заклади, галузі, окремі регіони – функціонують як єдиний організм, забезпечуючи матеріальні, духовні потреби суспільства.

Отже, єдність господарської системи не є визначальною для неї як для народного чи національного господарства. Щодо цього дуже важливим чинником є спільність духовного розвитку членів суспільства – культури, звичаїв, традицій, моралі тощо. Спільні господарські та духовні риси суспільства набувають значення загальнонародних (національних), відмінних від подібних суспільно-господарських утворень на інших територіях. Первинним осередком національного господарського комплексу є підприємство, а духовного – людина як носій національної ідеології, громадянин суспільства.

Усі народи земної кулі розвивалися як окремі роди, общини, народності, нації, об'єднані територією, засобами виробництва, виробничими відносинами. Така економіко-територіальна спільність і стала основою національних традицій господарювання, національної мови, культури. Самобутність мови, побуту, культури сформували самобутність господарювання.

Національну економічну систему характеризують:

а) ознаки національного суверенітету;

б) ресурсо-виробничі ознаки;

в) господарсько-організаційні ознаки;

г) товарообмінні ознаки.

Ознаки національного суверенітету утверджуються конституцією і законами країни, спрямованими на регулювання економічних, соціальних, політичних і міжнародних відносин.

Ресурсовиробничі ознаки виявляються через фізично-якісні та економічні критерії оцінки продуктивних сил.

Господарсько-організаційні ознаки втілюються в національній системі обороту елементів продуктивних сил, національному економічному управлінні та регулюванні.

Національну систему обороту елементів продуктивних сил утворюють такі системи:

- грошова – національна грошова одиниця, система грошового обігу;
- фінансова – фінанси держави, підприємств, населення;
- кредитна – кредитні установи, кредитні ресурси, правові та економічні умови кредитування.

Товарообмінні ознаки виявляються у:

- соціальній значущості продукту;
- здатності задовольняти потреби людини;
- якості товарів і послуг;
- ціні одиниці товарів і послуг;
- конкурентоспроможності товарів і послуг на їх сегментах ринку;
- співвідношенні попиту і пропозиції на тих чи інших сегментах ринків.

Перелічені ознаки національної економічної системи, їх показники визначають стан економічної системи країни:

- відтворювальні – між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, між споживанням і нагромадженням при розподілі створеного продукту;
- галузеві – співвідношення між різними галузями національної економіки;
- територіальні – розміщення виробництва в окремих економічних районах;
- зовнішньоекономічні – вивезення продукції з різних регіонів і вивезення продукції різних галузей і районів у зарубіжні країни.

Кількісні показники зазначених пропорцій визначають структуру економічної системи загалом і виробництва зокрема. Вони є основою формування економічної політики країни, пошуку ресурсів для вдосконалення виробничих процесів.

Національна економічна система України має галузеву систему організації виробництва та управління.

Галузь економіки – сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці.

Галузева структура економіки відображає процес суспільного поділу праці, вказуючи на функціональні відмінності між окремими галузями. Це

дає змогу аналізувати міжгалузеві пропорції і зв'язки, ефективність і динаміку виробництва.

Аналіз галузевої структури економіки дає змогу оптимізувати та збалансувати пропорції всієї економіки.

Семінарське заняття.

План.

1. Сутність регіональної економіки та її територіальні особливості.
2. Економіка регіонів – ланка єдиного народногосподарського комплексу України.
3. Спеціалізація економічних районів України і їх місце в територіальному поділі праці.
4. Комплексний соціально-економічний розвиток територій в умовах ринкових відносин.
5. Диференціація економічних районів України за рівнем розвитку і продуктивних сил.
6. Соціально-економічні та екологічні проблеми розвитку економіки регіонів України та шляхи їх вирішення.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Національний господарський комплекс – це конституційне, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, яким властива відповідна пропорційність, взаємозумовлене розміщення на території, обмеженій державними кордонами.

Національна економіка – інституційно, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, які характеризуються відповідною пропорційністю, взаємозумовленим розміщенням на обмеженій державними кордонами території.

Галузь економіки – сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Що таке концентрація виробництва?
2. Поясніть як протидіє концентрації виробництва транспортний Франція.
3. Поясніть як обмежує концентрація виробництва екологічний потенціал території.
4. Поясніть як протидіє концентрації виробництва фактор

обороздатності держави.

5. Охарактеризуйте переваги малих підприємств.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Використовуючи довідкову інформацію на контурну карту України масштабними структурними значками нанести найбільші промислові вузли економічних районів.

Методичні рекомендації. У центрі значка вписати індекс функціональної особливості вузла та ступінь його зрілості. Функціональну особливість вузла відображає його виробничий профіль. За виробничим профілем усі вузли поділяються на три групи :

а) видобувні: 1 – вугільні, 2 – нафтогазові, 3 – руд чорних металів, 4 – руд кольорових металів, 5 – гірничо-хімічної сировини, 6 – будівельної сировини;

б) вузли обробної промисловості: 1 - металургійні, 2 - машинобудівні, 3 - хімічні, 4 – нафтохімічні, 5 – металургійно-хімічні, 6 – текстильні, 7 – металургійно-машинобудівні, 8 – харчової промисловості, 10 – інші;

в) вузли змішаного типу (видобувної та обробної промисловості): 1 – вугільно-енергетичні, 2 – вугільно-металургійні, 3 – вугільно-хімічні, 4 – вугільно-металургійно-машинобудівні, 5 – гірничо-хімічні, 6 – лісопромислові, 7 – інші (перелік може бути продовженим).

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Заблоцький В.Ф. Розміщення продуктивних сил України. Національна макроекономіка. – К.: Академвидав, 2003. – 353 с.
2. Мельник С.А. Управління регіональною економікою. – К.: КНЕУ, 2000. – 124 с.
3. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С. Ю. Управління розвитком регіону. – К.: ЦУЛ, 2006. – 328 с.
4. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 562 с.
5. Розміщення продуктивних сил України. Курс лекцій. За ред. І.М. Дудника. – Полтава: РВВ ПКІ, 2000. – 170 с.
6. Розміщення продуктивних сил України. Навч.-метод. посіб. Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К.: КНЕУ, 2000. – 363 с.
7. Розміщення продуктивних сил. За ред. Є.П. Качана. – К.: ВД «Юридична книга», 2004. – 532 с. – 375 с.
8. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України / С.І. Дорогунцов, Л.Г. Чернюк, П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин та ін. – К.: Нічлава, 2002. – 690 с.

9. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
10. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.

Тема 11. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку.

Вивчення економічних районів слід розпочати із характеристики географічного положення району, далі іде характеристика природно-ресурсного та трудових потенціалів, структури та територіальної організації господарства, економічних центрів, проблем та перспектив розвитку.

Центральний регіон. Економіка Центрального економічного району. До складу району входять Київська область, м. Київ (як і м. Севастополь має статус окремої адміністративної одиниці державного підпорядкування) та Черкаська область.

Він займає 8,1% території України, в ньому проживає 12,4% населення країни, зосереджено 13,1% вартості основних виробничих фондів, створюється 9,3% промислової та майже 11% сільськогосподарської продукції.

Район має вигідне географічне положення та сприятливі природні умови для розвитку продуктивних сил: розміщений у зоні Полісся та Лісостепу; рельєф – рівнинний; клімат – помірно-континентальний; Ґрунти – переважно дерново-підзолисті (в зоні Полісся) та чорноземні (в лісостеповій зоні); ліси займають 18,5 % території.

Головною водною артерією є Дніпро з його притоками (Десною, Прип'яттю, Тетеревом, Россю, Тясмином, Трубіжком, Супієм) та водосховищами (Київським, Кременчуцьким, Канівським). Запаси поверхневих та підземних вод у районі в цілому забезпечують регіональні потреби водоспоживання. Після аварії на Чорнобильській АЕС, яка зумовила значне радіоактивне забруднення поверхневих вод, питне водопостачання на більшій частині регіону здійснюється з підземних джерел.

Рекреаційні ресурси регіону представлені лісовими ландшафтами, річковими пляжами, джерелами цілющої мінеральної води, а також багаточисельними пам'ятками природи, історії та архітектури.

Демографічній ситуації Центрального регіону притаманні такі ж риси, що й більшості інших регіонів України: зниження народжуваності, відносно високі показники смертності, старіння населення (особливо - у сільській місцевості), від'ємний природний приріст. Деяка інша ситуація склалася в Києві, де на фоні відносно низької народжуваності та високої смертності відбувається приріст населення за рахунок позитивного міграційного сальдо. Рівень зареєстрованого безробіття склав у 2005 р. 6,9 %.

У регіоні розвідано понад 400 родовищ 11 видів корисних копалин, однак їх запаси не забезпечують господарські мінерально-сировинні потреби району (особливо це стосується потреб у паливних ресурсах).

Є порівняно невеликі поклади бурого вугілля, торфу (через радіоактивне забруднення його видобуток у зоні Полісся майже припинився), будівельного каміння. Загальнодержавне значення мають запаси бентонітових глин та каолінів, які використовуються як формувальні матеріали.

У загальнодержавному поділі праці Центральний економічний район займає вагоме місце за виробництвом продукції машинобудування та металообробки (10,2% загальнодержавного виробництва), легкої промисловості (14,4%), лісової, деревообробної та целюлозно-паперової промисловості (21,5%), хімічної та нафтохімічної промисловості (20,4%), легкої промисловості (14,4%). Галузями спеціалізації району також є мікробіологічна, медична, поліграфічна, скляна та фарфоро-фаянсова промисловість.

Регіональні потреби в електроенергії забезпечують Трипільська ГРЕС, Білоцерківська ТЕС, Київська ГЕС. У районі розміщена Чорнобильська АЕС, яка в даний час закрита через велику ймовірність повторного радіоактивного забруднення і потребує значних коштів та заходів щодо його попередження.

У структурі посівних площ майже половину займають посіви зернових та зернобобових культур, на другому місці кормові культури – близько 32%, на третьому – технічні культури (10,2%), на четвертому – картопля та овочеві культури (9,6%). Регіон спеціалізується на виробництві зерна, цукрового буряка, картоплі та овочів.

Тваринництво регіону, як і в цілому в Україні, переживає складні часи – різке скорочення поголів'я худоби зумовило відповідне падіння виробництва його продукції. Причини кризових явищ у сільському господарстві слід шукати, перш за все, у недосконалості системи державної підтримки вітчизняного сільгоспвиробника.

Розміщення в Центральному економічному районі м. Києва сприяло розвитку транспортно-логістичного комплексу. По території району пролягають залізничні та автомобільні магістралі, авіаційні лінії міжнародного значення, які з'єднують столицю нашої держави з усіма її регіонами та іншими країнами світу. По Дніпру, Прип'яті та Десні здійснюється судноплавство. Найбільший річковий порт - м. Київ, аеропорт - Бориспіль (поблизу Києва).

Також вирізняється цей регіон більш високими показниками будівельно-монтажних робіт (27,6% загальнодержавного обсягу). Порівняно висока будівельна активність у Центральному регіоні зумовлена значними інвестиціями в будівельну індустрію м. Києва (більше половини загальнорегіонального обсягу).

У Центральному економічному регіоні сформувався потужний освітній та науково-технічний потенціал – 76 вищих навчальних закладів

Ш-IV рівнів акредитації, 300 науково-дослідних і проектно-конструкторських установ, Національна академія наук із численними інститутами здійснюють наукові дослідження загальнодержавного та світового значення.

Основними напрямками подальшого соціально-економічного розвитку Центрального економічного регіону є:

- структурна перебудова господарського комплексу та технологічне оновлення конкурентоспроможних виробництв (приладобудування, авіаційної та мікробіологічної промисловості);
- стимулювання розвитку туристичної індустрії, здатної значно збільшити валютні надходження до державного та місцевого бюджетів;
- вирішення нагальних соціальних проблем (житлової, зайнятості, духовного і культурного розвитку молоді, відродження села);
- зниження екологічної напруженості у регіоні та створення необхідних умов для інвестування природоохоронних заходів.

Донецький регіон. Рельєф представлений висотами – Донецького (найвища точка г. Могила Мечетна, 367 м), Приазовська і відроги Середньоруської; низовинами – Придніпровська, Причорноморська і Придонецька (лівобережжя Сіверського Донця). Поширені антропогенні форми рельєфу (терикони, кар'єри). Мінеральні ресурси: паливні – кам'яне вугілля (Донбас) загальні запаси 109 млрд. т; газ Дніпровсько-Донецької газонасної області (Луганська область); руди – ртутні (Микитівське родовище кіноварі), поліметалічні (Нагольний кряж Донецької височини) і алюмінієві (нефелінові сієніти Приазов'я) руди; гірничо-хімічна сировина – кам'яна сіль (Артемівське, Слов'янське, Новокарфагенське родовище), калійні солі (біля Слов'янська), фосфорити (Донецької області; нерудна сировина для гірної металургії – доломіти і флюсові вапняки (Єленівське, Новотроїцьке родовища), вогнетривкі глини (Часово-Ярське, Новорайське родовища), кварцити (Красногорівське, Резниковське родовища), каолін (Володимирське родовище); будівельна сировина – гіпс (Артемівське, Михайлівське, Попаснянське родовище), облицювальний камінь (Волноваське родовище). Значні запаси цементної сировини, будівельних пісків і глин, піщаників, гранітів, графіту, мінеральних красок, а також мінеральні води. Потенціал мінеральних ресурсів району складає 54,5% загальнодержавного (за В.П.Руденком, 1993), тобто найвищий в Україні. Район розташований в межах континентальної кліматичної області помірного поясу з холодною і малосніжною зимою, жарким сухим літом (відповідно -6°C в січні, та +22°C в липні). Річна кількість опадів 400-500 мм.

Населення – понад 7 млн. жителів, Донецька область – 4,67 млн. жит. (1-е місце в Україні), Луганська область – 2,44 млн. жит. Густота населення

найвища в Україні – 133,9 жит./км² (Донецька область – 176,3 жит./км² (1-е місце в Україні), Луганська – 91,4 жит./км²). Найвища по країні частка міського населення – 88,3% (Донецька обл. – 90,3%, Луганська – 86,3%). Національний склад: українці (51%), росіяни (44%), білоруси (1%), греки (1%), євреї, татари, молдавани, болгары та ін. Тут зосереджено 15,6% трудових ресурсів України. Галузева структура зайнятого населення: матеріальне виробництво – 76,9% (промисловість – 42,5%, сільське і лісове господарство – 8,4%, транспорт і зв'язок – 7%); сфера послуг – 23,1%.

Господарство дає 15,5 % національного доходу України. Промисловість району представлена такими галузями, як паливна: кам'яновугільна (понад 200 шахт і шахтоуправлінь, біля 60 збагачувальних фабрик), газова (Боровське, Ольховське родовища в Луганській області).

Енергетика – ТЕС (Вуглегірська, Старобешівська, Слов'янська, Курахівська, Миронівська, Зуєвська, Луганська, Лисичанська, Штерівська ГРЕС). Чорна металургія – Маріуполь, Макіївка, Єнакієве, Донецьк, Краматорськ, Алчевськ (металургійні підприємства повного циклу), Константи́нівка (неповний цикл), Стаханов (феросплави), Луганськ (Макіївка, Маріуполь (труби), Харцизьк (труби, провіолока, арматура, сталеві канати), Лутугіне (прокатні валки), коксохімія (Алчевськ, Горлівка, Донецьк, Єнакієве, Маріуполь), виробництво вогнетривів та флюсів (Часів Яр, Константи́нівка). Кольорова металургія – Горлівка (Микинівський ртутний комбінат), Константи́нівка (свинець, цинк), Торез (тверді сплави), Артемівськ (латунний та мідний прокат), Донецьк, Свердловськ (вторинне виробництво). Машинобудування: важке – Донецьк, Луганськ (вугільна техніка), Горлівка (вугільні комбайни, врубові машини), Маріуполь (металургійне обладнання для доменних і мартенівських печей), Краматорськ (вантажопідйомні механізми, крокуючі екскаватори), Торез (шахтне кріплення). Електротехнічне та енергетичне – Донецьк (кабель), Красноармійськ (електродвигуни), Константи́нівка (високовольтна апаратура), Слов'янськ (високовольтні ізолятори), Луганськ. Транспортне – Дружківка (рудничні електровози, породонавантажувальні машини, вагонетки), Стаханов (вантажні магістральні вагони), Луганськ (тепловози). Хімічне – Сніжне (обладнання); сільськогосподарське – Луганськ (автоклапани, колінвали). Антрацит (збірні теплиці). Верстатобудування – Краматорськ (металорізальні верстати), Донецьк, Луганськ; приладобудування – Теплогорськ (гідрообладнання), Маріуполь (медичне обладнання), Донецьк (гірничоспасальна апаратура), Дружківка (газова апаратура, крани). Хімічна промисловість: основна хімія – Лисичанськ, Северодонецьк (азотні добрива), Константи́нівка (фосфорні добрива, сірчана кислота), Маріуполь (гербіциди), Лисичанськ, Слов'янськ (сода); нафтопереробна – Лисичанськ; лакофарбова – Донецьк (лаки, фарби),

Рубіжне (фарбники), Маріуполь (ультрамарин); побутова хімія – Донецьк (хімреактиви), Дзержинськ (фенол), Горлівка, Северодонецьк (аміак, оцтова кислота), Слов'янськ (олівці), Луганськ (желатин); гумотехнічна – Стаханов, Лисичанськ (листова гума, іграшки), Донецьк, Горлівка; виробництво пластмас – Донецьк (поліхлорвінілові смоли), Луганськ, Слов'янськ (поліхлорвінілова плівка), Северодонецьк (склопластик); хіміко-фармацевтична – Луганськ. Деревообробна промисловість працює на довізній сировині і виробляє – Донецьк, Красний Луч, Горлівка (меблі), Кременна (баяни), Торез (перфокарти). Промисловість будівельних матеріалів (1-е місце в Україні) – Алмазна (залізобетонні шпали, шлакоблоки), Амвросіївка, Краматорськ, Єнакієво (цемент), Артемівськ, Слов'янськ, Краматорськ (керамічні плити і труби), Донецьк, Маріуполь (теплоізоляційні матеріали), Краматорськ (шифер), Слов'янськ (толь), Артемівськ (алебастр). Легка промисловість: товари народного споживання – Донецьк (холодильники), Константинівка, Лисичанськ (віконне та автомобільне скло), Артемівка, Микитівка (гіпс), Слов'янськ (керамічні вироби). Донецьк, Дружківка (фарфор, фаянс). Текстильна промисловість – Донецьк (вовняна пряжа, бавовняні тканини), Луганськ (вовняні тканини), Слов'янськ (в'язані сітки); швейно-трикотажна – Луганськ (білизна), Макіївка (трикотажне полотно), Донецьк, Маріуполь, Алчевськ; шкіряно-взуттєва – Донецьк, Константинівка, Луганськ, Макіївка, Красний Луч, Ровеньки. Харчова: соляна: (Слов'янськ, Артемівськ), м'ясна (Сватове, Луганськ, Лисичанськ та ін.), олійно-жирова (Донецьк, Слов'янськ), плодоовочеконсервна (Амвросіївка, Красний Лиман, Старобільськ), кондитерська (Донецьк, Луганськ, Маріуполь). Розвинута маслосироробна, молочна, борошномельно-круп'яна, хлібопекарна.

Сільське господарство виробляє 8% валової продукції галузі України. Аграрно-територіальні комплекси: зональний – зернове господарство (озима пшениця, кукурудза, ячмінь, просо), соняшник, молочно-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво; азонльний – овоче-молочне господарство приміського типу.

Транспорт і зв'язок дають 14,3% ВВП галузі. Довжина залізниць – 2,8 тис.км, автодоріг – 14,4 тис.км. Розвинуте морське судноплавство (порт Маріуполь), функціонує повітряний транспорт. По території району проходять газопроводи "Союз", Ставрополь-Москва, Шебелинка-Донбас, нафтопроводи Самара-Лисичанськ-Кременчук, аміакопровід Тольятті-Горлівка-Одеса.

У сфері послуг зайнято 15,3% працівників галузі і зосереджено 15,9% основних неvirобничих фондів України. Розвинуте курортне обслуговування (Маріуполь, Слов'яногорськ, Слов'янськ).

У системі географічного розподілу праці України район

спеціалізується на виробництві теплової енергетики, продукції металургії, важкого машинобудування, хімічної, харчової промисловості, виробництві будматеріалів, вирощуванні зернових, соняшнику, овочів.

Зверніть увагу на те, що в районі виділяють наступні промислові вузли:

Донецько-Макіївський (вугільна, металургійна, коксохімічна, машинобудівна, металообробна промисловість);

Горлівсько-Єнакієвський (вугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна, енергетична галузі);

Краматорсько-Славянська (машинобудівна, металургійна, хімічна, енергетична, соляна, промисловість будівельних матеріалів);

Торезо-Снижнянський (вугільна, електротехнічна, легка, будівництво);

Красноармійсько-Маріупольський (чорна металургія, машинобудування, рибоконсервна промисловість);

Луганський (машинобудування, легка, харчова галузі);

Стаханово-Алчевський (вугільна, металургійна, машинобудівна);

Краснолуцько-Антрацитівський (вугільна, машинобудівна);

Свердловсько-Ровенківський та Краснодонський (вугільна).

Регіон має 2487 км. залізничних колій, довжина автошляхів – 13600 км., газо- нафтопроводи, продуктопроводи.

Екологічні проблеми: дефіцит чистої води, запиленість, загазованість, посухи, пилові бурі.

Придніпровський регіон. До складу району входять Запорізька, Дніпропетровська та Кіровоградська області. Економіко-географічне розташування вигідне. Густа сітка транспортних шляхів поєднують район з іншими економічними районами, в першу чергу з Донбасом. Через територію району протікає головна водна артерія України – Дніпро. Район має вихід до Чорного моря, а це дає можливість для тісних економічних зв'язків з іншими країнами світу.

Велике значення для розвитку промисловості мають запаси мінеральних ресурсів. Вони представлені залізними і марганцевими рудами, бурим та кам'яним вугіллям, бокситами, титановими та нікелевими рудами, природним горючим газом. На території району знаходиться Криворізький залізорудний басейн – найбільше у Європі родовище залізних руд та Белозерський залізорудний район. Марганцеві руди добуваються в Велико-Токмацькому та Нікопольському родовищах. Кам'яне вугілля видобувається в шахтах Павлограду та Новомосковська (західний Донбас), буре вугілля – у Верхньодніпровському, Криворізькому та Оріховському буро-вугільних районах, природний газ – в Перещепинському, Голубовському, Кременевському, Пролетарському родовищах. Руди кольорових металів

представлені Високопільським родовищем бокситів, Самотканським титановим родовищем, нікелевими родовищами Дніпропетровської області.

В Придніпров'ї ведеться видобуток каоліну, графіту, вогнетривких глин, вапняків, графіту, базальту, кварцових пісків. Мелітополь, Бердянськ та Приморськ відомі мінеральними водами та лікувальними грязями.

Характерною особливістю Придніпров'я є висока заселеність території. Густина населення – 73 жит. на 1 кв.км (Дніпропетровська область – 109,0 жит. на 1 кв.км, Запорізька область – 69,0 жит. на 1 кв.км). Придніпров'я – один із високоурбанізованих районів України – 73,6% всього населення складають міські жителі (Дніпропетровська область – 83,1%, Запорізька область – 76,0%). В розселенні міського населення на території району виділяють такі міські агломерації – Дніпропетровсько-Дніпродзержинську, Запорізьку, Нікопольсько-Марганцевську. Негативним показником, що утримується в районі вже кілька років є від'ємний коефіцієнт приросту населення.

Галузі господарства достатньо забезпечені трудовими ресурсами. В районі зосереджено 14% трудових ресурсів України. В вищих навчальних закладах Дніпропетровська, Запоріжжя, Маріуполя, Кривого Рога та Нікополя готують спеціалістів для провідних галузей господарства.

Придніпров'я – район з високим рівнем розвитку промисловості. Галузями спеціалізації району є гірничорудна і паливна промисловість, електроенергетика і кольорова металургія, машинобудування і хімічна промисловість, деревообробна і промисловість будівельних матеріалів, легка і харчова промисловість.

Гірничорудна галузь в районі представлена залізорудною промисловістю, видобутком і переробкою руд кольорових металів. Залізорудна промисловість набула розвитку на базі розробки руд Криворізького залізорудного басейну і Білозерського родовища.

На базі кам'яного вугілля Західного Донбасу в Придніпров'ї працює вугільна промисловість, а завдяки родовищам газу Дніпропетровської області розвивається газова промисловість.

Велике значення для промислового виробництва району і в цілому для України має електроенергетика.

Достатнє сировинне і енергетичне забезпечення сприяли розвитку чорної металургії з підприємствами завершеного технологічного циклу, що поєднує виробництво чавуну, сталі, прокату, вогнетривів.

Коксохімічна промисловість розвинута в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Запоріжжі. Виробництво вогнетривів – у Запоріжжі.

Кольорова металургія спеціалізується на виробництві алюмінію, титану, магнію в Запоріжжі, вторинних кольорових металів в

Дніпропетровську.

Машинобудування Придніпров'я багатогалузеве і включає важке машинобудування, виробництво металургійного і гірничорудного устаткування в Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі, Нікополі. Електротехнічне машинобудування розвинене в Дніпропетровську, Павлограді, Запоріжжі, Бердянську. Обладнання для хімічної промисловості – в Павлограді, для харчової – в Мелітополі, сільськогосподарське – в Дніпропетровську, Бердянську, Оріхові, автомобілебудування – в Дніпропетровську, виробництво інструментів – в Запоріжжі, Вільнянську, електровозобудування – в Дніпропетровську, приладобудування – в Запоріжжі.

Хімічна промисловість в районі представлена основною хімією (Дніпропетровськ), нафтопереробною (Бердянськ), виробництвом шин (Дніпропетровськ, Запоріжжя), пластмас (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Вільнянськ), скловолокна (Бердянськ), хімікофармацевтичною (Дніпропетровськ).

Деревообробна промисловість включає меблеву і паперову галузі, які набули розвитку в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Марганці, Новомосковську, Павлограді, Мелітополі, Молочанську, Токмаці.

Придніпров'я характеризується великим видобутком і виробництвом будівельних матеріалів. Виробництво залізобетонних виробів зосереджене в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Нікополі, Новомосковську, Запоріжжі, Гуляйполі, стінових матеріалів – у Дніпропетровську, цементу – у Дніпропетровську, Кривому Розі, асфальтобетону – у Молочанську, керамзиту – у Марганці. В районі ведеться видобуток граніту (Токмак, Куйбишеве, Кам'яне, Бородаєвка), пегматиту (Балка Великого Табору).

Фарфоро-фаянсова промисловість набула розвитку в Синельниковому.

Серед галузей легкої промисловості найбільшого розвитку набули текстильна (Дніпропетровськ, Кривий Ріг), швейно-трикотажна (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Жовті Води, Кривий Ріг, Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь), взуттєва (Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Павлоград, Запоріжжя, Бердянськ), хутрова (Дніпропетровськ).

М'ясна, молочна, маслосироробна, борошномельно-круп'яна, олійножирова, кондитерська галузі розвинені в усіх великих містах. Крім того, працюють підприємства плодоовочеконсервної промисловості в Мелітополі, Бердянську, Кам'янці-Дніпровській. Рибна промисловість набула розвитку в Бердянську, Запоріжжі, Дніпропетровську, Нікополі, виноробна – в Бердянську, крохмале-патокова – в Верхньодніпровську.

В сільському господарстві провідною галуззю є рослинництво.

Спеціалізація тваринництва – молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство. Рибництво розвинене у Дніпровських водосховищах і узбережжі Азовського моря.

Транспортна система району добре розвинена. Через його територію проходять важливі транспортні шляхи України. Протяжність залізничних доріг – 2,6 тис. м. Залізничним транспортом здійснюється 80% усіх перевезень. Автодороги з твердим покриттям становлять 14,9 тис. м. Набули розвитку річковий, морський, повітряний, трубопровідний транспорт.

Зверніть увагу на те, що в районі сформовані наступні промислові вузли:

Криворізький (залізрудна промисловість, гірничорудне машинобудування, легка і харчова промисловість);

Дніпродзержинський (металургія, хімічна, машинобудівна, харчова, легка промисловість);

Дніпропетровський (чорна металургія, машинобудування, хімічна промисловість, легка, меблева та будівельних матеріалів).

Іде процес формування ряду інших промислових вузлів. Екологічна ситуація у регіоні є однією з найгостріших у світовому порівнянні.

Пріоритетними завданнями подальшого розвитку Придніпровського економічними району є:

- вирішення нагальних екологічних проблем та поліпшення екологічної ситуації;
- запровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій;
- комплексна переробка сировини та відходів основних виробництв;
- посилення соціальної орієнтованості господарського розвитку;
- створення сприятливого інвестиційного клімату;
- нарощування експортного потенціалу, зменшення у ньому частки сировини та збільшення частки продукції наукомістких виробництв.

Східний регіон. В системі географічного поділу праці України район спеціалізується на випуску продукції багатопрофільного машинобудування, хімічної та нафтохімічної, легкої і харчової промисловості, на виробництві м'яса, молока, зерна (15% валового збору), цукрового буряка (20% валового збору) і соняшника, а також на постачанні вуглеводневої сировини (понад 75% валового видобутку газу та нафти) і залізної руди (14% валового видобутку).

Населення розміщене нерівномірно, наприклад, в Харківській області зосереджено дещо більше жителів (2848 тис.), ніж в Полтавській (1572,5 тис.) і Сумській (1243 тис.) областях разом взятих. Густота населення коливається від 52,3 – 54,6 жит. / км² (Сумська і Полтавська області) до 90,7 жит. / км² (Харківська область) і в середньому по району складає 66 жит. /

км².

Рівень урбанізації: найменший в Полтавській області – 59,5%, найбільший в Харківській області – 79,0%, в цілому по району – 68%. Всього в районі 47 міст і 102 селища міського типу.

В етнічному складі переважають представники 4-х національностей: українці (79%), росіяни (19%), євреї (0,7%) і білоруси (0,5%).

Найбільш розвиненою галуззю промисловості є машинобудування. *Енергетичне і електротехнічне машинобудування:* Харків (виробництво турбін, тепловозного обладнання, потужних турбо- і гідрогенераторів, електроприладів), Полтава (завод газорозрядних ламп, виробництво електродвигунів, компресорів для тепловозів і електровозів), Суми (виробництво електроавтоматики), Глухів (виробництво блоків, резисторів і магнітних станцій для щитів управління). *Тракторне і сільськогосподарське машинобудування:* Харків (виробництво тракторів, моторів для різних типів сільськогосподарських машин), Суми, Ахтирка, Глухів. *Транспортне машинобудування:* Харків (виробництво дизель- агрегатів, пересувних електростанцій, літаків, велосипедів, підшипників, танків); Полтава (виробництво пневматичних гальмівних систем, ремонт тепловозів); Кременчук (виробництво вантажних автомобілів "КрАЗ", складання автомобілів "Івеко", вантажних вагонів, коліс для різноманітних видів техніки); Дергачі (виробництво мотоциклів для селянських господарств); Лубни (виробництво малотоннажних вантажівок і мікроавтобусів). *Верстатобудування:* Харків (виробництво металорізальних верстатів, Полтава (виробництво верстатів для різки труб), Лубни (виробництво металорізальних верстатів), Глухів, Суми. *Виробництво приладів, устаткування і інструментів:* Харків (насоси, гідроапаратура, поліграфічні машини), Полтава (штучні алмази і алмазний інструмент, музичні інструменти), Зміїв (машини для хімічної чистки одягу, катки для гладіння білизни), Суми (електронні мікроскопи), Ромни (автоматичні телефонні станції, поліграфічні машини), Ізюм (окуляри і оптика), Лубни (обчислювальна техніка), Ахтирка, Карлівка, Чугуїв, Червонозаводське. *Паливно-енергетичний комплекс:* близько 10 процентів виробленої товарної продукції району. Паливна промисловість: найбільше значення має видобуток газу. Функціонують Кременчуцький НПЗ і газопереробні заводи (виробництво бензину, дизельного палива і газоконденсату) – в смт.Андріївці (Харківська область), в селі Качанівка (Сумська область) і в селі Яблунівка (Полтавська область). Видобуток торфу: в основному в Сумській області, де і функціонують Шосткінське і Кролевецьке родовища. Енергетика: Зміївська ДРЕС (проектна потужність 2,4 млн. кВт за рік), ДРЕС – 2 (біля смт.Есхар), Харківська, Сумська і Кременчуцька ТЕЦ і на р.Дніпро – Кременчуцька ГЕС. *Металургія:* переважно розвивається на

основі видобутку та обробки залізних руд Кременчуцького залізорудного району (в цілому видобувається 14% залізних руд України). В м. Комсомольськ функціонує Полтавський ГЗК (виробництво залізорудного концентрату), в Кременчуці і Харкові – виробництво сталі.

Хімічна промисловість: основна хімія – Суми (фосфорні, мінеральні добрива, сірчана кислота), Харків (хімічні реактиви, побутова хімія, матеріали, хіміко-фармацевтична і парфюмерно-косметична продукція), Первомайський (ядохімікати, сода, миючі засоби), Шостка (кінофотоплівка, магнітна стрічка), Лубни (хімічно-фармацевтична продукція), Конотоп (побутова хімія). Хімія полімерів – Харків (лаки, фарби, пластмасові вироби), Кременчук (технічний вуглець, фарби, оліфи), Суми (гумотехнічні вироби); Полтава (фарби, оліфа і вироби з пластмас), Первомайськ (полівінілхлорид). Мікробіологічна промисловість: виробництво кормових дріжджів (Суми, Кременчук, Ахтирка, Полтава, Лохвиця, Люботин, Червонозаводське).

Легка промисловість: (12% товарної продукції району) представлена текстильною, швейною та шкіряно-взуттєвою промисловістю: Харків, Полтава, Лубни, Кременчук, Суми, Кролевець, Ромни, Конотоп, Куп'янськ, Лохвиця, Красноград.

Переробні галузі АПК: (17% товарної продукції району) цукрове виробництво – Лохвицький (в м.Червонозаводське), Оржицький (обидва в Полтавській області), Орільський і Куп'янський (обидва в Харківській області) цукрові заводи. В Сумській області (м.Дружба і м.Суми) розташовані цукрорафінадні заводи. Найбільші підприємства лікєро – горілчаної промисловості розташовані в Харкові (в т.ч. завод шампанських вин), Полтаві і Кременчуці.

Кондитерське виробництво: переважно зосереджено в Харкові (найбільша кондитерська фабрика в Україні), Кременчуці, Полтаві і Тростянці (шоколадна фабрика). Велике значення мають також тютюнова (Харків, Кременчук) і парфюмерно-косметична промисловість (Харків).

Основні галузі спеціалізації сільського господарства. Поліська зона (Сумська область на північ від р. Сейм) – м'ясо-молочне скотарство, зернове господарство, вирощування льону, картоплі й конопель, бджолярство. Лісостепова зона – м'ясо-молочне скотарство, свинарство, зернове господарство, буряківництво і виробництво соняшника. Степова зона (в основному південний схід Харківської області) – зернове господарство, тютюн, коноплі, овочеві культури, м'ясо-молочне тваринництво і тонкорунне вівчарство. Приміська зона (Харкова, Полтави, Сум, Кременчука) – овоче-молочне господарство, виробництво зернових і технічних культур.

Транспорт і зв'язок. Найбільше значення має залізничний транспорт.

Довжина залізничних шляхів близько 3200 км, густина – 38 км /1000 км² території (найбільша в Харківській області – 49 км/1000 км², найменша в Полтавській області – 30 км /1000 км²).

Загальна довжина автомобільних шляхів більше 23000 км (із них 22100 км з твердим покриттям). Автомобільний транспорт в основному забезпечує внутрішньообласні перевезення. Проходять деякі магістралі державного значення.

Поліський регіон.

Економіка Поліського економічного району. Це єдиний в Україні регіон, який складається з двох відокремлених підрайонів – Західного Полісся (Волинська, Рівненська та Житомирська області) та Східного Полісся (Чернігівська область).

Він займає 17,3% території України, зосереджує близько 8% вартості основних виробничих фондів; у ньому проживає 10% населення країни, виробляється близько 5% промислової та майже 14% сільськогосподарської продукції.

Поліський район розміщений переважно в зоні Полісся, лише південні адміністративні райони (в основному Житомирської та Чернігівської областей) - у зоні Лісостепу. Прикордонне положення регіону (має державний кордон із Білоруссю, Росією та Польщею), сприяє зростанню його ролі у розвитку взаємозв'язків та співробітництва України з іншими державами світу – Білоруссю, Росією, Польщею, країнами Балтії, Північної та Західної Європи.

Район має в цілому сприятливі для розвитку господарства природні умови та ресурси:

- рівнинний характер місцевості;
- порівняно висока лісистість території (30%);
- достатня водозабезпеченість;
- вологий, помірно теплий клімат;

- наявність покладів паливно-енергетичної сировини (нафти та газу - в Чернігівській області, кам'яного вугілля – у Волинській області, бурого вугілля – у Житомирській області, торфу – практично у всіх областях регіону), а також будівельного та декоративно-облицювального каміння (Коростишівське родовище граніту), крейди, глини, вапна.

Територія регіону також є перспективною щодо видобутку поліметалічних руд, коштовного каміння та золота.

Мальовничі лісові ландшафти, наявність чисельних озер і річок, запасів мінеральної води та грязей з лікувальними властивостями дозволяють розвивати на їх основі рекреаційний комплекс лікувально-оздоровчими послугами. Однак, після Чорнобильської катастрофи регіон втратив свою рекреаційну привабливість (за виключенням порівняно

невеликої території поблизу Шацьких озер).

Основними лімітуючими чинниками господарського розвитку регіону є високі рівні заболоченості (заболочені землі разом із перезволоженими займають понад 30 % площі регіону) та радіоактивної забрудненості території (більше половини сільськогосподарських угідь забруднені радіонуклідами).

Характер сучасних демографічних процесів у регіоні в цілому відповідає загальнодержавним тенденціям, однак має певні особливості, зокрема: порівняно високі показники народжуваності (у Волинській та Рівненській областях – відповідно 12,2‰ та 12,5‰); найвищі в Україні показники смертності (у Чернігівській області – 21,6‰), що зумовлено високою часткою осіб похилого віку та наслідками Чорнобильської аварії; висока інтенсивність міграційних процесів (в основному, це – трудова міграція та переселення людей із районів, постраждалих від наслідків аварії на ЧАЕС).

У державному поділі праці Поліський економічний район виділяється аграрно-промисловим спрямуванням. Частка переробних галузей АПК у загальній структурі промисловості регіону складає понад 55 %, у той час як в середньому по Україні – 17,4 %. Серед інших галузей спеціалізації варто відзначити легку, лісову, деревообробну, целюлозно-паперову, хімічну, паливну промисловість та виробництво будівельних матеріалів.

Особливості природнокліматичних умов регіону вплинули на структуру його сільськогосподарського виробництва: домінують зернове господарство (жито, пшениця, ячмінь, просо), вирощування цукрових буряків, картоплі, льону, молочно-м'ясне скотарство, свинарство та птахівництво.

Прикордонне розміщення Поліського економічного району сприяло розвитку його транспортного комплексу. Територію цього регіону пролягають транспортні коридори міжнародного значення напрямів Росія - Україна - Польща - країни Західної Європи та Україна - Білорусь - Прибалтика. Важливими транспортними вузлами є Бахмач, Чернігів, Коростень, Житомир, Рівне, Сарни, Ковель.

Рівень розвитку соціальної сфери Поліського економічного району є одним із найнижчих в Україні. Такі показники як середня заробітна плата, місткість лікарняних закладів, забезпеченість медичними працівниками (особливо у сільській місцевості), забезпеченість житлом є нижчими середньо-українського рівня.

У регіоні спостерігається досить напружена екологічна ситуація, яка зумовлена як наслідками аварії на ЧАЕС (зона відчуження у районі займає 1,2 тис. км²), так і застосуванням малоефективних меліораційних робіт та недосконалих технологій обробітку ґрунту, що призвели до значного

зниження родючості ґрунтів та посилення їх загальної деградації.

Зважаючи на це, основними завданнями подальшого соціально-економічного розвитку Поліського економічного району мають бути:

- перехід до природно-адаптивного ресурсозберігаючого використання земельних та лісових ресурсів;
- прискорений розвиток соціальної інфраструктури в сільських населених пунктах та невеликих містах;
- створення в регіоні сприятливого інвестиційного клімату для оновлення діючих та розвитку інноваційних виробництв, розширення виробничої та соціальної інфраструктури, інтенсифікації будівництва, вирішення екологічних проблем та мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС;
- стимулювання розвитку прикордонного економічного співробітництва з Брянською областю (Росія), Гомельською та Брестською областями (Білорусь);
- державна підтримка розвитку малого та середнього підприємництва, особливо в галузях АПК, легкій промисловості, соціально-побутовій та соціально-культурній сферах, що сприятиме вирішенню проблеми зайнятості та забезпечить в цілому позитивний соціально-економічний ефект в регіоні.

Подільський регіон. Населення – більше 4 млн. жит. (8,9% жителів України). Густота – 75,8 жит./км². Переважають сільські жителі (52,3%). Національний склад: українці (93%), росіяни (4,5%), поляки (1%), євреї (0,7%), білоруси (0,2%) та ін. Зосереджено 8,5% трудових ресурсів України, Галузева структура зайнятості: матеріальне виробництво 78% (промисловість – 24,8%, сільське і лісове господарство – 29,2%, транспорт і зв'язок – 8,9%); сфера послуг – 22%.

Господарство дає 7,6% національного доходу України. Промисловість представлена такими галузями як: паливна (торфорозробки); енергетична – ТЕС (найбільша Ладижинська ГРЕС), ГЕС (найбільша Дністровська), АЕС (Хмельницька). Машинобудування представлено: електротехнічним – Вінниця (електронно-обчислювальні машини), Тернопіль (пускорегулювальні установки), Кам'янець-Подільський (кабель); обладнання для консервної промисловості – Ізяслав; пресові вузли – Староконстантинів; сільськогосподарським – Тернопіль (бурякозбиральні комбайни), Шепетівка (культиватори), Кам'янець-Подільський; тракторне – Вінниця (підшипники), Хмельницький; верстатобудування – Хмельницький, Городок; приладобудування – Кам'янець-Подільський (металорізальні інструменти), Могилів-Подільський. Хімічна промисловість: виробництво міндобриव – Вінниця (суперфосфати); побутова хімія – Вінниця (пральний порошок), Копичинці (гумові іграшки), Хмельницький, Скалат; лакофарбова – Вінниця; хіміко-фармацевтична – Тернопіль. Виробництво будматеріалів:

залізобетонні вироби – Тернопіль (опори для ЛЕП), Дунаєвці (арматура), Гнивань (спеціальний залізобетон), Вінниця, Ладижин; цемент – Кам'янець-Подільський; цегельно-черепичні вироби – Вінниця, Могилів-Подільський (керамзит), Ладижин (силікатна цегла), Козятин; м'яка покрівля – Славута (рубероїд), кахель (Бережани, Монастирська); є кар'єри по видобутку граніту, каоліну, вогнетривів. Деревообробна та целюлозно-паперова: виробництво меблів – Вінниця, Тернопіль, Шепетівка, Бережани, Кременець, Ізяслав (музичні інструменти); Калинівка (деревостружкові плити); Вінниця (тара), Погребище (контейнери); Понінка (целюлозо-паперовий комбінат), Славута, Поляна, Проскурівка (паперові фабрики). Легка промисловість: товари народного споживання – Хмельницький (телевізори), Славута, Полонне (фарфоровий посуд), Славута, Бережани (скло), Тербовля (ялинкові іграшки), Борщів (канцтовари), Гайсин (оцинкований посуд); текстильна – Тернопіль, Кам'янець-Подільський (бавовняні тканини), Дунаєвці (сукно), Кременець (ватин); шкіряно-взуттєва – обласні центри, Тульчин, Тербовля; хутрова – Жмеринка, Заліщики; пухо-пір'єва – Чортків. Харчова промисловість: цукрова (1/3 підприємств галузі) – Кирнасівка, Городок, Кременець, Шепетівка (цукор-рафінад); м'ясна – обласні центри (м'ясокомбінати). Калинівка, Тульчин (м'ясокістна мука), Бар, Кам'янець-Подільський, Шепетівка (птахокомбінат); плодоовочеконсервна – Вінниця, Тульчин, Заліщини, Могилів-Подільський; рибоконсервна – Бережани; олійно-жирова – Вінниця (мило); тютюнова – Кам'янець-Подільський, Жмеринка, кондитерська – Вінниця, Хмельницький, Славута (цукорієсушіння). Розвинута маслосирбаза, молочна (Козятин, Погребище, Хмільник (сухе молоко), борошномельно-круп'яна і комбікормова (Тульчин, Ямпіль), хлібопекарна. Мікробіологічна промисловість – Ладижин (ферментні препарати).

Сільське господарство виробляє 12,8% продукції галузі. Розвивається м'ясо-молочне скотарство, свинарство, буряківництво, виробництво зерна, тютюництво.

Транспорт та зв'язок дають 8% валового продукту галузі. Довжина залізниць – 2,6 тис.км, автодоріг – 20,05 тис.км. працює повітряний та річковий (на Дністрі, Південному Бузі) транспорт. Газопроводи "Союз", Уренгой - Помари - Ужгород. Головні залізничні вузли: Тернопіль, Жмеринка, Вінниця, Шепетівка. Головні автошляхи: Луцьк - Чернівці, Львів - Київ.

У сфері побуту зайнято 7,7% працівників галузі та зосереджено 7,2% основних не виробничих фондів. Працюють санаторії та будинки відпочинку (найвідоміший курорт – Хмільник).

У системі географічного розподілу работ спеціалізується на виробництві і переробці цукрового буряка, зерна, фруктів та овочів,

тютюну, м'яса і молока, будматеріалів та продукції легкої промисловості.

Карпатський регіон. Мінеральні ресурси: паливні – нафта і газ (Карпатська нафтогазоносна провінція), кам'яне вугілля (Львівсько-Волинський басейн), буре вугілля (Прикарпаття, Закарпаття), горючі сланці (Передкарпаття), торф (Львівська область); рудні – ртутна, мідна та поліметалічні руди, алуніти (Закарпаття); гірничо-хімічна сировина – самородна сірка і калійна сіль (Прикарпаття); будівельна сировина – гіпс (Придністров'я), мармур, андезит і базальт (Закарпаття), вапняк, доломіт, мергель, цементна глина, скляний пісок, каолін, вохра, озокерит; мінеральні і термальні води.

Населення – понад 6,14 млн. жителів. Густота – 108,5 жит./км². Частка сільських жителів 51,6%. Етнічний склад: українці (84%), росіяни (5%), угорці (3%), румуни (3%), молдавани (2%), євреї (1%), поляки (0,5%) та ін. Зосереджено 12,2% трудових ресурсів України. Галузева структура зайнятого населення: матеріальне виробництво – 75,4% (промисловість – 34,1%, сільське і лісове господарство – 16,8%, транспорт і зв'язок – 6,4%); сфера послуг – 24,6 %.

Господарство дає 12% національного доходу України. Промисловість виробляє 11,1% валової продукції галузі. Розвинуті такі галузі як: паливна – кам'яновугільна (Львівсько-Волинський басейн, Прикарпаття), нафтова і газова (Прикарпаття): нафтопереробна (Львів, Дрогобич, Надвірна), Долина (газобензиновий завод), Борислав (газоліновий завод); торфорозробки (північ Львівської області). Енергетика: теплові – найбільші Бурштинська (700 тис.кВт) та Добротвірська (2,4 млн.кВт) ГРЕС) і гідравлічні – найбільша Теребле-Рікська електростанції. Машинобудування: електротехнічне – Львів (засоби охорони автомобілів), Ужгород (електродвигуни), Коломия; радіоелектроніка – Львів (електричні вимірювальні прилади, обчислювальна техніка, електролампи, кінескопи), Самбір (радіодеталі); хімічне і нафтове – Львів, Дрогобич, Борислав, Чернівці; обладнання для легкої промисловості – Чернівці; сільськогосподарське – Львів (хімсільгоспмашини), Коломия (обладнання для тваринництва та кормовиробництва), Івано-Франківськ (мотоблоки та малогабаритні трактори), Дрогобич (автокрани, долотний завод), Чернівці (цвяхи); автомобілебудування – Львів (автобуси, автотранспортувачі, мопеди); верстатобудування – Львів (фрезерні верстати), Ходорів (поліграфічні машини), Стрий, Ужгород, Іршава; приладобудування – Ужгород (газотранспортні трубоустановки), Дрогобич (газова апаратура), Мукачеве (робототехніка), Борислав (штучні алмази та алмазні інструменти), Львів (біофізичні прилади). Хімічна промисловість: гірничо-хімічна і основна хімія – Новий Розділ, Яворів (видобуток сірки, виробництво сірчаної кислоти), Калуш і Стебник (видобуток калійних солей

і виробництво добрив); Львів, Борислав, Чернівці (лаки і фарби); побутова хімія – Дрогобич, Ужгород, Чернівці, Борислав (неткані матеріали), Львів (іграшки), Калуш (поліетилен); виробництво пластмас – Чернівці (пластмасова фурнітура), Львів, Виноградів; гумо-азбестових виробів – Дашава (гума), Чернівці (гумове взуття); хімічні волокна – Сокаль (віскоза, ацетат); Львів (ліки). Лісова та деревообробна: виробництво фанери – Львів, Чернівці, Краснопільськ (букова фанера); меблів – обласні центри. Берегове, Львів (музичні інструменти), Іршава (гнуті меблі), Мукачеве (лижі); лісопиляння – Рахів, Чернівці (тара), Чинаріїв (колодочно-каблучна фабрика); паперова – Жидачів (картон), Львів (паперовий пластик), Коломия (папір); лісохімія – Вигода (деревне вугілля, спирт, розчинники, букова смола, оцтово-кальцієвий порошок), Свалява (деревостружкові плити), Перечин. Виробництво будматеріалів: Миколаїв (Львівська область) – цемент; залізобетонні конструкції – Львів, Калуш, Червоноград, кераміка – Берегове (майоліка), Мукачеве, Чернівці (толь); будівельний камінь (Закарпаття). Легка: товари народного споживання – Львів (телевізори, пральні машини), Свалява (скляна тара); Ужгород (фурнітура), Борислав (фарфоровий посуд); текстильна – Чернівці (бавовняні тканини), Львів, Коломия (гардини), Хуст (фетро-фільцева фабрика); швейно-трикотажна – Львів (верхній трикотаж), Чернівці (верхній трикотаж, головні убори), Червоноград (панчохи), Мукачеве; шкіряно-взуттєва – обласні центри (взуття), Стрий (хромові шкіри), Болахів (шкіри); хутрова – Львів, Тисмениця, Берегове. Харчова: м'ясна – (обласні центри, Червоноград, Коломия, Борислав), плодоовочеконсервна (Броди, Дрогобич, Калуш, Коломия), олійножирова – (обласні центри), соляна (Дрогобич, Долина, Солотвина), виноробна (обласні центри, Берегове, Мукачеве, Виноградів) цукрова, маслосироробна, молочна, борошномельно-круп'яна, хлібопекарна, тютюнова.

Сільське господарство: в Прикарпатті – молочно-м'ясне скотарство, свинарство, буряківництво, льонарство та виробництво зернових; в Карпатах – молочно-м'ясне скотарство, вівчарство, картоплярство; в Закарпатті – виноградарство, овочівництво, садівництво, тютюнництво, молочно-м'ясне скотарство та вівчарство.

Транспорт та зв'язок. Довжина залізниць – 2,9 тис.км, автодоріг – 18,5 тис.км. Крім цього працює повітряне сполучення, річковий транспорт, нафтопровід "Дружба", газопроводи "Братерство", "Союз", "Уренгой - Помари- Ужгород". Це район, який знаходиться на перехресті залізниць: Київ - Прага, Київ – Краків, Варшава – Бухарест.

У сфері послуг зайнято 5,8% працівників галузі і зосереджено 6,1% основних неvirобничих фондів. Розвинуте курортне господарство (Трускавець, Моршин, Яремча, Ворохта, Верховина).

У системі географічного розподілу праці район спеціалізується на продукції машинобудування, лісової, деревообробної, целюлозно-паперової, легкої, хімічної, нафтохімічної промисловості, виробництві та переробці винограду, фруктів, овочів, зерна, тютюну; смушковому вівчарстві.

Південний регіон. Розташований на півдні України, в межах Причорноморської низовини і лише південно-західна його частина досягає Подільської височини та на півдні Кримського півострова знаходяться Кримські гори. Омивається територія району Чорним та Азовським морями, а придунайське положення дозволяє підтримувати річкове сполучення з багатьма країнами Європи.

Вигідне положення, переважно рівнинний характер території, досить теплий клімат, значні масиви родючих земель, наявність мінеральних ресурсів (залізних руд, флюсових вапняків, рапи Сивашу, джерел мінеральних вод, будівельних матеріалів, лікувальних грязей, природного газу), неповторні живописні краєвиди морських узбереж та Кримських гір є передумовою комплексного розвитку району. Негативними факторами для розвитку господарства району є посухи, недостатня забезпеченість водними та паливно-енергетичними ресурсами.

У структурі населення переважає міське населення – понад 66%. Всього нараховується 51 місто та 139 селищ міського типу, серед яких є одне місто-мільйонер – Одеса. Усі великі міста району, за виключенням Сімферополя розташовані вздовж берегової лінії. Середня густина населення складає – 59,8 жит./ км². Найбільш густонаселена АР Крим (73,8 жит./ км²), найменш – Херсонська область (39,9 жит. / км²).

Найбільшим економічним, культурним та освітньо-науковим центром Причорноморського району є місто Одеса.

Господарство району складають такі міжгалузеві комплекси – агропромисловий, машинобудівний, рибопереробний, рекреаційний, легкої промисловості, будівельно-індустріальний, науковий та транспортний. Серед галузей промисловості виділяється машинобудування та металообробка (на їх долю припадає 52% чисельності промислово-виробничого персоналу) – це морські судна, потужні земснаряди, плавучі крани, доки, металорізальні верстати, кукурудзозбиральні комбайни, тракторні плуги, обладнання для харчової промисловості, важкі крани, будівельно-дорожні машини, кіноапаратура, телевізори, поліграфічні машини. Найбільші центри суднобудування та судноремонту – Миколаїв, Херсон, Одеса, Керч, Ізмаїл, Кілія; сільськогосподарського машинобудування – Херсон, Сімферополь, Джанкой, Кам'яний Міст; важкого машинобудування – Одеса, Миколаїв; обладнання для харчової промисловості – Одеса, Сімферополь, Миколаїв; приладобудування та електротехнічного машинобудування – Сімферополь, Нова Каховка, Одеса.

На основі міжрайонної спеціалізації та комплексного розвитку склався досить потужний Південний машинобудівний міжгалузевий комплекс України, що просторово зміщений до берегової лінії (або поруч з нею) від Ізмаїлу – на заході, до Керчі – на сході.

Сільське господарство. Степові ландшафти району перетворились на зерновий пояс озимої пшениці та кукурудзи. На полях штучного зрошення в районах Північно-Кримського каналу та дельт рік вирощують рис. Серед технічних культур слід виділити соняшник (найбільш поширений в Одеській та Миколаївській областях), ефіроолійні культури (коріандр, роза, лаванда, шавлія та інші – в передгір'ях та гірських районах Криму), тютюн (Одеська область та АР Крим), цукровий буряк (Одещина та північ Миколаївської області). Міжрайонне значення мають овочівництво, вирощування баштанних культур (кавунів та динь), виноградарство. Овочеві культури (помідори, солодкий перець, кабачки, баклажани) культивують практично по всій території району, дині та кавуни також вирощують всюди, але найбільше в Херсонській області та в степовому Криму. Найбільші площі виноградників розташовані в Криму та Одеській області.

Серед галузей тваринництва найбільш поширені скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво та шовківництво. Причорноморський район важливий виробник тонкорунної шерсті в нашій країні (асканійська порода овець).

Важливого значення набула плодоовочеконсервна, рибопереробна, виноробна, цукрова промисловість. Плодоовочеконсервні комбінати розташовані в Херсоні, Ізмаїлі, Одесі, Сімферополі. Центрами виноробства є Масандра, Сімферополь, Алушта, Судак, Феодосія, Одеса; цукрової промисловості – Котовськ, Одеса, Первомайськ. Рибпромисловий комплекс району має міжрайонне значення. Найбільші його центри - Одеса, Керч, Севастополь, Очаків, Генічеськ, Ялта, Кілія.

Хімічна промисловість району працює на базі ропи Сиваша та солоних озер Західного Криму, а також на основі привізної сировини (нафта, сірчаний колчедан, аміак). Серед десяти центрів хімічної промисловості району виділяють два вузли – Одеський та Красноперекопський.

Металургійна промисловість представлена Камиш-Бурунським залізорудним комбінатом поблизу Керчі та Балаклавським родовищем флюсових вапняків. Поблизу Миколаєва збудовано глиноземний завод.

В шельфовій зоні Чорного та Азовського морів поки що експлуатуються незначні родовища газу (Глібовське, Джанкойське та інші). Функціонують Одеський та Херсонський нафтопереробні заводи.

Важливою галуззю міжрайонної та міжнародної спеціалізації є рекреаційний комплекс. Виділяють Кримський та Одеський рекреаційний

райони. Сприятливий клімат, лікувальні грязі, морська вода, прекрасні пейзажі та історичні пам'ятки – це основні лікувально-оздоровчі фактори Причорноморського району. Найвідоміші курорти – Ялта, Алушта, Алушка, Гурзуф, Місхор, Артек, Євпаторія, Саки, Севастополь, Судак, Феодосія, Керч, Одеса.

Міжнародне значення має морський транспорт. Найбільшими портами є Іллічевськ, Південний, Одеса, Херсон, Миколаїв. Важливу роль відіграв залізничний паром Іллічевськ – Варна (Болгарія) та паром через Керченську протоку (між Республікою Крим та Кавказом). Річкові порти – Херсон та Нова Каховка. На залізничний транспорт припадає 13% колій України.

Зверніть увагу на те, що в територіальній структурі району виділяють три підрайони – Одеський, Дніпровсько-Бузький (Херсонська та Миколаївська обл.) та Кримський. Основними господарськими ядрами району є великі міста – Одеса, Херсон, Миколаїв, Сімферополь.

Семінарське заняття.

План.

1. Місце і роль регіону в економіці України.
2. Економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу регіону.
3. Галузева структура господарського комплексу регіону.
4. Сучасний стан розвитку і територіальні особливості розміщення основних галузей господарського комплексу регіону.
5. Основні проблеми і перспективи розвитку господарського комплексу регіону.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте основні промислові вузли та центри регіону.
2. Проаналізуйте екологічну ситуацію в регіоні на основі карт атласу.
3. Розкрийте проблеми, що є у розвитку господарського комплексу регіону.
4. Які особливості розвитку даного регіону?
5. Які основні відмінності і специфіка досліджуваного регіону?
6. Які особливості територіальної та галузевої структури господарства регіону?

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Використовуючи карти навчального атласу України, визначити географічне положення, межі та склад обраної ТЕС (в даному випадку економічний район).

Методичні рекомендації. Дослідження проводити за відповідними картами

атласу і охарактеризувати досліджувану ТСЕС за наступною схемою:

1. Назва.
2. Природно-ресурсний потенціал.
3. Населення.
4. Галузевий склад господарства.

У завданні слід також визначити місце досліджуваної ТСЕС в територіальній ієрархії (до складу якої ТСЕС вищого рангу входить досліджувана ТСЕС та які ТСЕС нижчого рангу включає).

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І. та інш. Продуктивні сили економічних районів України. - К.:ЗАТ "НІЧЛАВА", 2000. – 517 с.
2. Економічні райони України. Посібник / Горленко І.О., Тарантул Л.Л. – К., 1999. – 205 с.
3. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 562 с.
4. Розміщення продуктивних сил України. Курс лекцій. За ред. І.М. Дудника. – Полтава: РВВ ПКІ, 2000. – 170 с.
5. Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. – К.: Наукова думка, 1997. – 264с.
6. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України / С.І. Дорогунцов, Л.Г. Чернюк, П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин та ін. – К.: Нічлава, 2002. – 690 с.
7. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
8. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.
9. Чернюк Л.Г., Клиновий Д.В. Економіка регіонів (областей) України. – К.: ЦУЛ, 2002. – 644 с.

Тема 12: Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури.

Для характеристики даної теми треба згадати визначення МПП із теоретичного розділу даного посібника (тема 1-2). Нагадаємо, що міжнародний територіальний поділ праці – це концентрація в окремих країнах виробництва товарів та надання послуг понад необхідні внутрішні потреби шляхом обміну або продажу іншим країнам. Виділяють наступні типи міжнародного ТПП: загальний, частковий та одиничний. Загальний – це розподіл праці у сфері виробництва: добувна, переробна промисловість та ін. міжнародна спеціалізація країн визначається сприятливими природно-

кліматичними умовами. Країни експортери поділяються на індустріальні, сировинні та аграрні. Частковий ТПП – це спеціалізація на рівні галузей виробництва, видів готової продукції, що означає зростання ролі міжгалузевого обміну готовою продукцією. Для даного типу ТПП властивий вищий рівень диверсифікації виробництва та експорту. Одиначний міжнародний ТПП – це спеціалізація окремих країн на виготовлення окремих компонентів продукції або на технологічних стадіях виробництва товарів та послуг. НТР істотно змінила сутність та форми ТПП. Міжнародний поділ праці включає обмін готовими виробами, сировиною, продуктами харчування, робочою силою.

Відзначимо, що світовий ринок споживчих товарів є провідним у міжнародному поділі праці, тому що цим товарам притаманна висока експорторієнтованість. У машинобудування як провідні галузі світового промислового виробництва найбільш виразно проявляється НТП. Міжнародний поділ праці у сільському господарстві склався раніше, як в інших сферах матеріального виробництва, що пов'язано з призначенням аграрної продукції, як продуктів харчування та сировини для харчової та переробної промисловості. У формуванні економіки особливу роль відіграють міжнародні монополії. Транснаціональні компанії – це концерни, трести, які і є національними за капіталом та контролем, міжнародними за масштабом та характером діяльності. Багатонаціональні корпорації – це концерни або трести, які і є міжнародними за масштабами і особливостями об'єднання міжнародних коштів. Причини переміщення робочої сили пов'язані з різною оплатою праці, рухом капіталу, створенням нових робочих місць. При розробці соціально-економічної типології країн врахували наступні показники: площу, чисельність населення, економіко-географічне положення, політичний, державний лад, рівень соціально-економічний, валовий національний продукт, в т. ч. на душу населення, показники якості життя, купівельна спроможність в перерахунку на душу населення.

Масштаби і обсяги світового господарства значною мірою залежать від стану міждержавних відносин, які є об'єктивною передумовою широкого співробітництва між усіма країнами світу. Основою цього співробітництва є зовнішньоекономічні зв'язки (ЗЕЗ), що являють собою сукупність напрямів, методів і засобів здійснення торгово-економічних, виробничих, науково-технічних, а також валютно-фінансових і кредитних відносин між країнами. Вони містять в собі різні форми економічного сприяння, спеціалізацію, кооперацію виробництва, надання послуг і спільне підприємництво. Їх розвиток обумовлений зростанням товарного виробництва, урізноманітненням форм діяльності.

Розвиток ринкових відносин в Україні передбачає її відкритість і

інтеграцію в світове господарство. Різні підприємства, фірми, кооперативи і їх спілки, незалежно від форми власності, беручи участь у формуванні ринкових відносин, повинні мати вихід на зовнішній ринок. Тільки в цьому випадку вдається забезпечити їх реальне входження в міжнародні економічні процеси.

На основі зовнішньоекономічних зв'язків здійснюється міжнародний поділ праці, що дозволяє добитися економії суспільних затрат в процесі раціонального виробництва і обміну його результатами між різними країнами.

До основних форм зовнішньоекономічних зв'язків відносяться:

1. *Торгівля.* Основу зовнішньої торгівлі складають експорт (вивезення товарів, сировини і матеріалів в інші країни) і імпорт (ввезення їх в дану країну). З економічної точки зору міжнародна торгівля вважається вигідною тільки в тому випадку, якщо завдяки ввезенню товарів вдається економити на їх виробництві і одержувати прибуток. Ефективність зовнішньої торгівлі визначається співвідношенням обсягів експорту і імпорту товарів, а також їх структурою. У випадку обґрунтованого формування структури експорту і імпорту міжнародний обмін товарами може бути вигідний як розвиненим, так і країнам, що розвиваються. Пріоритетним в зовнішній торгівлі слід вважати орієнтир на розвиток експорт.

В даний час доля експорту в національному доході країн з ринковою економікою, таких як США, Англія, Франція, Німеччина і інших, складає 16-18%, а в Україні – менше 5%.

2. *Спільне підприємництво*, як форма зовнішньоекономічних зв'язків, може бути реалізована шляхом спільної виробничо-господарської діяльності партнерів двох чи кількох країн, суттю якої є кооперація у сферах виробництва і обігу в науково-технічній, інвестиційній і сервісній областях. В основі цієї діяльності лежить об'єднання зусиль, фінансових засобів і матеріальних ресурсів, довгострокова гарантія збуту товарів, систематичне оновлення продукції, науково-виробнича і торгова кооперація, участь в прибутку, розподіл технічних, інвестиційних і комерційних ризиків.

3. *Надання послуг.* Послуги, які надходять на зовнішній ринок, являють собою споживчу вартість, що переважно не набуває матеріалізованої форми. Вони утворюють світовий ринок послуг, який розпадається на вузькі ринки: ліцензій і ноу-хау, інженерно-консультаційних, транспортних послуг та ін. Швидкими темпами росте обсяг послуг, які надають комп'ютерні мережі.

4. *Співробітництво.* Все більше поширення у зовнішньоекономічних зв'язках набуває наукове, технічне, економічне співробітництво. Посилюється та поширюється культурний обмін і спортивні заходи.

Для успішного використання даних форм необхідне ефективне

керівництво і управління зовнішньоекономічними зв'язками. Керівництво ЗЕЗ в зарубіжних країнах здійснюють вищі державні законодавчі органи: парламенти, законодавчі збори, конгреси. Вони визначають зовнішньоекономічну політику країн, видають закони, що регулюють ЗЕЗ, ратифікують міжнародні договори.

Великими повноваженнями наділений президент України, якому надано право одноособово встановлювати тарифи, надавати преференції, вводити ембарго на визначені види продукції і т.д.

Організація ЗЕЗ заснована на використанні адміністративних і економічних методів. До адміністративних методів належать різні законодавчі акти, митні кодекси, постанови, міжнародні торгові договори, протоколи, ліцензії і т.п.

Економічні методи включають в себе пряме і непряме фінансування експортного виробництва, зниження податків з експортерів, кредитування експорту, страхування експортних операцій.

Поряд з адміністративними і економічними заходами держави проводять ефективну організаційну, статистичну, дослідну і інформаційну роботи.

Експортний потенціал визначають як обсяг благ, які національна економіка може виробити та реалізувати за своїми межами. Експортний потенціал країни – це також здатність національної економіки відтворювати свої конкурентні переваги на світогосподарській арені.

Експортна орієнтація економіки та лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків потребують визначення існуючих і потенціальних переваг українських товаровиробників. Україна має всі можливості значно збільшити експорт продукції хімічної та нафтохімічної промисловості.

Відмітимо, що економічний потенціал України має зростати за рахунок найважливіших товарів і послуг. Найважливішими завданнями державної політики у цьому напрямі є такі:

- всебічне забезпечення сприятливих умов для виходу України на світові ринки, підтримка вітчизняних експортерів, розробників імпортозамінюючих товарів і виробників конкурентоспроможної продукції;
- створення ефективної банківської та гнучкої кредитної систем, гарантування прав власників валютних коштів та їх вільного (в межах закону) використання;
- створення інфраструктури зовнішньої торгівлі та нової системи її інформаційного забезпечення;
- проведення гнучкої імпоротної політики (тарифне регулювання, механізм обмеження імпорту, обсяги і перелік товарної номенклатури

критичного імпорту, перелік імпортозамінюючої продукції);

– удосконалення систем державного регулювання зовнішньої торгівлі (правова база, узгоджена з міжнародними правилами і стандартами, обмежений протекціонізм, комплекс нормативних документів);

– інтенсифікація зусиль і реалізація заходів, які б забезпечили одержання доступу на світові ринки товарів, робіт і послуг, а також іноземних інвестицій, гарантія захисту своїх інтересів на світових ринках);

– реалізація режиму вільної торгівлі з країнами СНД (без будь-яких винятків);

– подальше розширення торговельно-економічних відносин між Україною і країнами Балтії та Північного Союзу;

– зміцнення і подальший розвиток торгівлі з Європейським Союзом (розширення доступу українських товарів на європейські ринки, зокрема ядерних матеріалів, текстилю, мінеральних добрив, металургійної та сільськогосподарської продукції);

– використання можливості одержання нових технологій та інвестицій від країн «великої сімки» на основі взаємного захисту інвестицій;

Конкурентоспроможність національної економіки — це вирішальний критерій її розвитку. Його слід враховувати при вирішенні проблем лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків і рівня відкритості економіки. Сьогодні економіка України є надто відкритою. Як відомо, головним каналом відкритості є зовнішня торгівля, її частка у ВНП коливається від 8-10 відсотків у великих держав до 70-80 відсотків у деяких малих країн (Нідерландів, Бельгії). Рівень відкритості економіки України розрахований як частка експортної квоти у ВВП, становить більше третини.

Така ситуація спричиняє серйозну небезпеку для вітчизняної економіки. Високий рівень відкритості в цій ситуації є наслідком безсистемної торгівлі на тлі глибокої кризи.

Для України механізм ув'язування і збалансування інтересів умовимає складатися з трьох взаємоузгоджених рівнів, на кожному з яких реалізуються конкурентні переваги різних рівнів.

I рівень. Стабілізація та нарощування виробництва відповідно до стратегічних цілей, традиційних товарних зв'язків із зміщенням акценту на готову продукцію.

II рівень. Реалізація певних тимчасових переваг, які забезпечуються відносно високою вартістю робочої сили, наявністю розвинених виробничих фондів і технологічних знань, а також матеріальних ресурсів.

III рівень. Реалізація конкурентних переваг, втілених у високих технологіях – як існуючих, так і майбутніх.

Для інтеграції України до світового господарського комплексу треба

створити відповідні умови як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні. Необхідна державна підтримка високотехнологічних розробок за рахунок державних субсидій, а також підтримка їхньої високої конкурентоспроможності на міжнародному ринку через систему міждержавних угод і домовленостей.

Безумовно, реалізація механізму інтеграції до світової економіки неможлива без динамічних ринкових перетворень у державі. Головними чинниками, що не дають можливості створити належні умови для зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції, є практична відсутність конкуренції на внутрішньому ринку, його незначна місткість і патологічна невибагливість споживачів.

Таким чином, головне завдання, яке повинна виконати держава щодо своїх товаровиробників і споживачів – якнайшвидше створити передумови для конкурентного середовища. Без справжньої конкуренції на внутрішньому ринку не можна забезпечити ефективний вихід на міжнародну арену.

Семінарське заняття

План.

1. Міжнародний поділ праці, його суть і значення у формуванні зовнішніх економічних зв'язків.
2. Основні форми зовнішніх економічних зв'язків України.
3. Експортний потенціал України: значення і регіональні особливості структури.
4. Місце регіонів у формуванні експортного потенціалу України.
5. Конкурентні переваги України та її регіонів у світовій і господарській системі за природним, виробничим, науково-технічним і рекреаційним потенціалом.
6. Економічні зв'язки України з країнами СНД: сучасний стан і перспективи розвитку.
7. Економічні зв'язки України з країнами світу в паливно-енергетичному, металургійному, машинобудівному і агропромисловому комплексі.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Зовнішньоекономічні зв'язки – сукупність напрямів, методів і засобів здійснення торгово-економічних, виробничих, науково-технічних, а також валютно-фінансових і кредитних відносин між країнами.

Міжнародний територіальний поділ праці – це концентрація в окремих країнах виробництва товарів та надання послуг понад необхідні внутрішні

потреби шляхом обміну або продажу іншим країнам.

Загальний ТПП – це розподіл праці у сфері виробництва: добувна, переробна промисловість та ін., міжнародна спеціалізація країн визначається сприятливими природно-кліматичними умовами.

Частковий ТПП – це спеціалізація на рівні галузей виробництва, видів готової продукції, що означає зростання ролі міжгалузевого обміну готовою продукцією.

Одиничний міжнародний ТПП – це спеціалізація окремих країн на виготовлення окремих компонентів продукції або на технологічних стадіях виробництва товарів та послуг.

Транснаціональні компанії – це концерни, трести, які і є національними за капіталом та контролем, міжнародними за масштабом та характером діяльності.

Багатонаціональні корпорації – це концерни або трести, які і є міжнародними за масштабами і особливостями об'єднання міжнародних коштів.

Економічна інтеграція – це об'єктивний процес розвитку глибоких, етичних взаємозв'язків та поділу праці між національними господарствами, створення міжнародних господарських комплексів в межах держави.

Міжнародна торгівля – це оборот товарів, який забезпечує рух товарних мас зі сфери виробництва у сферу споживання.

Кредитування – це надання кредиту у грошовій або товарній формі з виплатою процентів.

Іноземні інвестиції – це довгострокові вкладення капіталу закордонними власниками у галузі народного господарства.

Експортний потенціал – обсяг благ, які національна економіка може виробити та реалізувати за своїми межами, а також здатність національної економіки відтворювати свої конкурентні переваги на світогосподарській арені.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Які особливості становлення зовнішньоекономічної діяльності України?
2. Сутність міжнародного поділу праці.
3. Класифікація країн у світовій економіці та міжнародному поділі праці.
4. Основні потоки робочої сили та капіталу.
5. Зовнішньоекономічна діяльність.
6. Економічна інтеграція.
8. Зони спільного підприємництва.
9. Охарактеризуйте гео економічні пріоритети регіонального розвитку України.

10. Які передумови формування експортного потенціалу в Україні?
11. Які особливості формування транспортних коридорів?
12. Транзитний потенціал та рівні реалізації конкурентних переваг української економіки.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. За допомогою секторних діаграм відобразити структуру експорту-імпорту України. Визначити питому вагу країн світу в торгівлі з Україною.

Методичні рекомендації. Для виконання завдання необхідно детально проаналізувати статистичні дані відповідного розділу статистичного щорічника та відповідні матеріали підручників.

Завдання 2. За даними статистичного щорічника визначити питому вагу країн в експорті та імпорті, а далі побудувати секторні діаграми, в перших двох секторах показати питому вагу країн СНД в структурі експорту та імпорту України, а в наступних - питому вагу інших країн світу (за регіонами).

Методичні рекомендації. Для виконання завдання необхідно детально проаналізувати статистичні дані відповідного розділу статистичного щорічника та відповідні матеріали підручників. За результатами побудувати діаграми (бажано секторні).

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С. Ю. Управління розвитком регіону. – К.: ЦУЛ, 2006. – 328 с.
2. Сонько С.П., Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок і регіоналістика. – Київ: Ельга, Ніка-Центр 2002. – 380 с.
3. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С.Філіпченко, В.С.Будкін, А.С. Гальчинський та ін. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.

Тема 13. Фактори сталого розвитку продуктивних сил.

Виходячи з попередніх тем стає зрозуміло, що наприкінці ХХ ст. збереження середовища проживання людини стало однією з найважливіших проблем людства. Різке зростання екологічних проблем нині властиве більшості країн світу. Його обумовили нинішній рівень науково-технологічного прогресу та стрімке збільшення населення на земній кулі, особливо у другій половині ХХ ст. Так, за 19 останніх століть кількість населення зросла лише до 1,7 млрд. осіб, тоді як за 1900-2000 роки це число збільшилося до 6 млрд., тобто в середньому за рік воно зростало на 56-57

млн. осіб. Науковий прогноз передбачає подальше зростання чисельності населення до 7,27-7,92 млрд. чол. у 2015 році.

З цих причин для багатьох країн світу характерним був бурхливий розвиток промислового й сільськогосподарського виробництва, будівництва, транспорту, сфери послуг. Це в свою чергу супроводжувалося, по-перше, виникненням великих міст, міських агломерацій і технополісів з якостями, не властивими природному середовищу, а по-друге, вимагало залучення у виробництво додаткової кількості ресурсів. Наслідком цього стало скорочення окремих життєво важливих ресурсів – лісових, земельних і водних, а також надмірне забруднення довкілля в багатьох регіонах землі. До кінця ХХ ст. всі компоненти біосфери зазнали тією чи іншою мірою впливу людини. Сталися помітні зміни в рельєфі, спричинені гірничорудною промисловістю, містобудівництвом, інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва. Геоморфологи нерідко вирізняють поряд із природними антропогенні форми рельєфу: кар'єри, відвали, затоки, канали тощо. У ХХ ст. значно посилюється вплив людини на клімат. Він обумовлений зростанням міст, інтенсифікацією промислового виробництва. Вчені почали виокремлювати й досліджувати специфічний міський клімат. Після війни у багатьох країнах велося велике гідробудівництво, виникли штучні водосховища, які тепер значною мірою впливають на довкілля. Внаслідок людської діяльності скорочуються природні запаси родючих земель, прісної води, лісових масивів, рослинного і тваринного світу.

Відмітимо, що особливо загрозлива ситуація склалася в експлуатації мінерально-сировинних родовищ, у першу чергу у видобутку паливно-енергетичних ресурсів (кам'яного вугілля, нафти і газу). Вичерпність і невідновлюваність цих ресурсів все більшою мірою стає загрозою для людства. Запасів їх у надрах за нинішнього рівня споживання залишилось на 50-200 років. Яка можлива відповідь на цей глобальний виклик? Сучасні екологічні проблеми породжені в першу чергу науково-технологічним прогресом, особливо науково-технічною революцією ХХ століття, яка триває і досі. Природно, що у їх розв'язанні вирішальна роль належатиме науці та новим технологіям. Новітні досягнення у цій сфері породжують реальні надії на збереження здорового для людини життєвого середовища. По-друге, в останні роки спостерігається спад темпів та обсягів приросту населення, особливо в так званих розвинутих країнах. До них слід віднести й Україну, де в силу цілої низки негативних соціально-економічних трансформацій приріст населення не тільки припинився, але й за 10 попередніх років воно скоротилося на 4,5 млн. чоловік.

Проте поряд з цим цілком закономірно відбувається зростання потреб всього людства, посилюється прагнення до підвищення добробуту населення усіх країн світу. Ті країни, що досягли високого рівня життя,

продовжують нарощувати споживання товарів і послуг, інші – прагнуть подолати або ж скоротити прірву, яка відділяє їх від багатих. А це неминуче супроводжується збільшенням використання природних ресурсів, подальшим забрудненням навколишнього середовища. Останнє є однаково небезпечним для населення багатих і бідних країн світу, бо життєвий простір у них спільний – одна планета.

Який же вихід з цього, на перший погляд, безвихідного становища?

Відповідаючи на це запитання, треба сказати, що світова спільнота вже тривалий час переймається цією проблемою. В останній третині ХХ століття сформувався і в 1992 році була офіційно проголошена Всесвітньою конференцією глав держав і урядів у Ріо-де-Жанейро ідея сталого розвитку, яка передбачає, з одного боку, вирівнювання рівня життя населення різних країн та його подальше зростання, а з другого боку, – скорочення споживання природних ресурсів та їх відтворення, особливо це стосується невідновлювальних природних речовин. Очевидно, тут потрібні неординарні рішення. Бідним країнам треба наздоганяти багатих, не крокуючи слід у слід, що неминуче пов'язано з хижацькою експлуатацією природних багатств, а діяти так би мовити «навперейми». Багатим країнам, спираючись на вже нові здобутки науки, належить скорочувати споживання природних ресурсів, в першу чергу невідновлювальних, переходити на інші види матеріалів та енергії, повсюдно на планеті поширювати прогресивні ресурсоємні безвідходні технології і зрештою усім світом припинити забруднення довкілля та забезпечити його якісне відтворення.

Реальність успішного вирішення цієї проблеми вже сьогодні підтверджується наведеними прикладами. Скажімо, перехід у сільському господарстві від плужного, по суті виснажливого обробітку ґрунту до ґрунтозахисного біологічного рільництва переконливо свідчить, що масове запровадження цієї технології гарантує високі врожаї, економію використовуваних ресурсів і, найважливіше, природне відтворення і підвищення родючості ґрунтів. Справа за масовим повсюдним використанням подібних технологій й у інших галузях господарства. Тут потрібна чітка політика і міжнародна координація зусиль усіх народів і держав.

Треба підкреслити, що альтернативи стратегії сталого розвитку людства немає.

Ця стратегія включає три складові:

- екологічну (збереження і поліпшення природного середовища);
- економічну (подальший гармонійний розвиток виробництва, продуктивних сил суспільства);
- соціальну (неухильне підвищення добробуту народів, вирівнювання рівнів їх життя – внутрішніх і зовнішніх, неухильне поліпшення соціальних

умов та стандартів). Тільки таке розуміння сталого розвитку прийнятне для всіх народів.

Всесвітня конференція глав держав і урядів усіх країн у Йоганнесбурзі в 2002 р. підвела підсумок розвитку людства за останнє десятиріччя і констатувала, що нічого у світі на краще не змінюється, що гострих глобальних екологічних і соціальних проблем розв'язати не вдалося і що надалі немає іншого шляху для вирішення цих проблем, як перехід до сталого розвитку. Не можна реалізувати жодну з трьох складових стратегії сталого розвитку ізольовано, одну за рахунок інших. Вони органічно взаємопов'язані та взаємообумовлені і тільки в цій єдності складають сталий розвиток. Спроби відірвати або ізолювати їх приречені на невдачу. Разом з тим треба зауважити, що в цій єдності ключовою ланкою є екологічна. Без збереження природи, середовища проживання людей всі інші втрачають сенс.

Саме з цього виходить стратегія сталого розвитку України. Вперше відповідна концепція була розроблена і схвалена Урядом України ще в 2001 році і тоді ж була передана на розгляд Верховній Раді України. У січні 2002 року вона обговорена на Пленарному засіданні і через порушення в проєкті співвідношення між екологічними, соціальними і економічними завданнями не була прийнята як Закон України.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Ресурсоспоживання – безпосереднє використання людиною природних ресурсів для задоволення своїх господарських потреб.

Ресурсокористування – використання ресурсів без їх вилучення з природного середовища.

Управління природокористуванням – це заходи, здійснення яких дозволить змінити природні явища та процеси (посилити або обмежити їх) в бажаному для людини напрямі.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. У чому сутність поняття "стійкий розвиток"?
2. В чому полягає сутність і мета створення вільних економічних зон?
3. Розкрийте основне призначення регіональних науково-технологічних парків.
4. Які особливості становлення регіональної інвестиційної політики в Україні?
5. Розкрийте причини виникнення депресивних регіонів та механізм інвестування їхнього розвитку.
6. Екологічні проблеми промислового комплексу.
7. Екологічні проблеми агропромислового комплексу.

8. Транспорт і раціональне природокористування.
9. Система розселення як фактор антропогенного впливу на довкілля.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Зробити аналіз динаміки чисельності населення Землі впродовж останніх століть.

Методичні рекомендації. Для виконання завдання треба використати додаткову інформацію та побудувавши графік, проаналізувати темпи зростання чисельності населення в сторону, збільшення, зменшення, стабілізації.

Завдання 2. Пояснити суть поняття “демографічний вибух” та “діагностика криза”, і дати оцінку подальшій перспективі росту чисельності населення Землі.

Методичні рекомендації. На основі рекомендованих літературних джерел законспектувати різні трактування категорії “демографічний вибух”, “демографічна криза”. Виконати таблицю чисельності населення світу за різні періоди та зробити письмові висновки.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Данилишин Б.М. Эколого-экономические проблемы обеспечения устойчивого развития производительных сил Украины. – К.: НАНУ, СОПС Украины, 1996. – 260с.
2. Данилишин Б.М., Шостак Л.Б. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений / НАНУ, СОПС Украины. – К., 1999. – 257 с.
3. Дорогунцов С.И. Устойчивость развития эколого-экономического потенциала Украины и её регионов / С. Дорогунцов, А. Федорищева // Экономика Украины. – 1996. – № 7. – С. 12-47.
4. Дорогунцов С.И., Данилишин Б.М., Лібанова Е.М. Україна: проблеми сталого розвитку: Наукова доповідь: – К.: РВПС України НАН України, 1997. – 96 с.
5. Заблоцький В.Ф. Розміщення продуктивних сил України. Національна макроекономіка. – К.: Академвидав, 2003. – 353 с.
6. Олійник Я.Б. Еколого-економічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування / За ред. П.П.Борщевського. – К.: Лібра, 1996. – 208 с.
7. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України / С.І. Дорогунцов, Л.Г. Чернюк, П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин та ін. – К.: Нічлава, 2002. – 690 с.
8. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошук стратегем. – К.: “Знання України”, 2001. – 333 с.

9. Україна: прогноз розвитку продуктивних сил / С.І. Дорогунцов, Б.М.Данилишин, Л.Г. Чернюк та інш.— К.: РВПС України НАН України, 1998. – Т.1. – 163 с.

ПИТАННЯ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. В чому полягає зміст теорії розміщення промисловості?
2. Вугільна промисловість. Місце галузі в паливному балансі країни.
3. В чому полягає зміст теорії розміщення промисловості?
4. Газова промисловість. Місце галузі в паливному балансі.
5. Визначальна роль екологічних і соціальних критеріїв у розміщенні виробництва.
6. Галузева структура хімічної промисловості. Умови і чинники, що впливають на розміщення підприємств хімічної промисловості.
7. Вітчизняні і зарубіжні теорії розміщення продуктивних сил, регіонального розвитку і регіональної економічної політики.
8. Зернове господарство і динаміка його розвитку.
9. Сучасні теорії і моделі розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів.
10. Значення і структура будівельного комплексу.
11. Аналіз залежності економічного розвитку країни від рівня розвитку інфраструктури.
12. Місце і роль Донецького регіону в економіці країни.
13. Галузі паливно-енергетичного комплексу як районоутворюючий фактор.
14. Місце і роль Карпатського регіону в економіці країни.
15. Державна регіональна політика як складова і невід’ємна частина загальної стратегії соціально-економічних перетворень.
16. Місце і роль Подільського регіону в економіці країни.
17. Економічне районування як засіб практичного управління територією держави.
18. Місце і роль Поліського регіону в економіці країни.
19. Економічне районування як науковий метод територіальної організації народного господарства.
20. Місце і роль Придніпровського регіону в економіці країни.
21. Економічні закони суспільного виробництва і закономірності розміщення продуктивних сил, їх об’єктивний характер.
22. Місце і роль Причорноморського регіону в економіці країни.
23. Міжнародний поділ праці, його суть і значення у формуванні зовнішньоекономічних зв’язків.
24. Місце і роль Столичного регіону в економіці країни.

25. Накресліть модель територіальної структури сільського господарства за Й.Тюненом. в чому сутність теорії?
26. Місце і роль Східного регіону в економіці країни.
27. Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства.
28. Місце і роль Центрального регіону в економіці країни.
29. Спеціалізація і комплексний розвиток регіонів.
30. Місце металургійного комплексу в економіці України та його структура.
31. Господарський потенціал і рівні розвитку регіонів.
32. Урбанізація та проблеми довкілля.
33. Диференціація та вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів.
34. Нафтова промисловість. Місце галузі в паливному балансі країни.
35. Основні напрями державної регіональної економічної політики. Об'єкти і суб'єкти державної регіональної політики.
36. Охарактеризуйте стан паливно-енергетичного комплексу України.
37. Основні напрями подальшого розвитку і вдосконалення розміщення продуктивних сил України та формування економіки регіонів.
38. Проаналізуйте стан машинобудівного комплексу України.
39. Зрушення в галузевій структурі народного господарства під впливом соціальної переорієнтації та науково-технічного прогресу.
40. Чисельність, динаміка і густота населення різних регіонів.
41. Поясніть як протидіє концентрації виробництва фактор обороноздатності держави.
42. Розкрийте особливості хіміко-лісового комплексу України.
43. Поясніть як протидіє концентрації виробництва транспортний фактор.
44. Розміщення галузей рослинництва.
45. Принципи розміщення господарства та їх консервативність.
46. Сільськогосподарські зони України. Спеціалізація і концентрація виробництва.
47. Регіональна економічна політика України, міждержавні та регіональні стосунки.
48. Структура вантажообороту та пасажирообороту.

МОДУЛЬ 2. ЕКОЛОГІЯ

Тема 14. Наукові основи раціонального природокористування.

Розглядаючи дану тему, слід відразу відмітити, що природокористування – це дуже широке поняття, яке охоплює всю багатогранність процесів взаємодії між людським суспільством (людиною) та природою. Природокористування це:

- сукупність всієї багатоманітності напрямів і форм використання природних ресурсів (практичний аспект);
- сукупність продуктивних сил, виробничих відносин та відповідних їм форм, що пов'язані з використанням та відтворенням людиною об'єктів оточуючого природного середовища (політико-економічний аспект);
- використання природних ресурсів в процесі суспільного виробництва;
- сукупність впливу людства на географічну оболонку.

На ранніх етапах (палеоліт) процес природокористування характеризувався великою залежністю людини від природи.

Наступний етап – перехід від ремесел до великої машинної індустрії - означав стрімкий та постійно зростаючий вплив людини на природу.

Сучасне природокористування здійснюється в умовах науково-технічного прогресу людства, що розглядається як цілісний, взаємообумовлений поступальний розвиток науки і техніки, як важлива риса еволюції суспільства. З одного боку досягнення науково-технічного прогресу сприяють підвищенню матеріального та духовного достатку людини, з іншого – негативно впливають на природне середовище та на саму людину, зокрема.

В сучасних умовах дуже велике наукове і практичне значення у вирішенні екологічних проблем має науково-технічний прогрес. Він розглядається як основа раціоналізації природокористування в широкому його розумінні. Науково-технічний прогрес дає можливість здійснити такі екологічно позитивні перетворення у виробництві:

- збільшити ступінь вилучення (повноту використання) природних ресурсів;
- забезпечити комплексну переробку та утилізацію всіх компонентів природної сировини;
- зменшити втрати ресурсів при їх видобуванні, транспортуванні та переробці;
- поліпшити структуру споживання ресурсів за рахунок їх економії, взаємозаміни, повторного використання;
- застосувати принципово нові види енергії та матеріалів.

Таким чином, природокористування можна визначити як сукупний вид людської діяльності, який справляє комплексний вплив на природне середовище.

Розрізняють нераціональне та раціональне природокористування.

Нераціональне природокористування – це такий спосіб використання тіл і властивостей природи, що приводить до руйнування природно-ресурсного потенціалу, порушення закономірних природних процесів, забруднення природного середовища.

Раціональне природокористування - це така діяльність людини, метою якої є не лише задоволення своїх потреб, але й збереження природних систем в якісному стані. Загальною метою раціонального природокористування є задоволення зростаючих потреб людини в природних ресурсах при умові збереження (відновлення) компонентів природного середовища.

Класифікація природокористування за основними напрямками та видами своєю метою має розподіл їх на групи (класи) за ознаками, що виходять з суті кожного виду природокористування, характеру взаємовпливу конкретного виду людської діяльності та певного компоненту природи або природного комплексу в цілому.

Основними напрямками та видами природокористування (за І.Я.Блехциним) є наступні.

1. Ресурсоспоживання – безпосереднє використання людиною природних ресурсів для задоволення своїх господарських потреб.

1.1. Видобування ресурсів, що включає діяльність з виявлення, вивчення, підготовки родовищ та безпосереднє видобування.

1.2. Ресурсокористування (без вилучення ресурсів з природного середовища). Прикладом цього виду природокористування може бути використання людиною агрокліматичних ресурсів, енергії вітру, води, океану.

1.3. Використання природного середовища для розміщення відходів виробництва та споживання. Це контрольовані і неконтрольовані людиною викиди (скиди) паро-, газо-, пилоподібних, рідких та твердих речовин в середовище.

2. Конструктивне перетворення природи – антропогенна зміна історично сформованої екологічної рівноваги для збільшення біологічної продуктивності або господарської продуктивності природних комплексів.

2.1. Комплексні програми перетворення природного середовища.

2.2. Поліпшення окремих властивостей ресурсів, середовища (меліорація, збагачення).

2.3. Захист від стихійних явищ.

2.4. Ліквідація наслідків господарської діяльності.

3. Відтворення природних ресурсів відноситься до особливої сфери суспільної діяльності, що включає декілька галузей, спрямованих на забезпечення розширеного обсягу одержання природних ресурсів або на їх збереження в первісному кількісному та якісному стані на основі цілеспрямованого управління природними процесами.

3.1. Безпосереднє відтворення відновлюваних ресурсів (створення штучних біогеоценозів, лісорозведення, опріснення морських вод).

3.2. Створення умов для відтворення відновлюваних ресурсів (наприклад, захист водоохоронних лісів).

3.3. Відновлення (рекультивация ландшафтів, очистка річок).

4. Охорона середовища помешкання та природних ресурсів – сукупність заходів з охорони соціально-економічного та природного середовища, яке оточує людину, що здійснюється через комплекс міжнародних, державних, регіональних, локальних (місцевих) адміністративно-господарських, технологічних, політичних, юридичних, громадських заходів, спрямованих на забезпечення соціально-економічного, культурно-історичного, фізичного, хімічного та біологічного комфорту, що необхідний для збереження здоров'я людини.

4.1. Запобігання негативного впливу виробництва та споживання на стан природного середовища.

4.2. Власне охорона (консервація) ландшафтів.

4.3. Збереження генетичної різноманітності біосфери.

5. Управління та моніторинг. Управління природокористуванням – це заходи, здійснення яких дозволить змінити природні явища та процеси (посилити або обмежити їх) в бажаному для людини напрямі.

5.1. Інвентаризація, облік та контроль стану природного середовища (ресурсів).

5.2. Регулювання стану ресурсів та природного середовища в цілому.

5.3. Управління процесами природокористування.

Сучасний рівень взаємодії людини і природи характеризується значним переважанням першого напрямку (ресурсоспоживання) над усіма наступними разом узятими.

Серед найбільш загальних завдань раціонального природокористування, що стосуються всіх галузей господарської діяльності та повинні знайти вияв в усіх екологічних компонентах доцільно назвати наступні:

1. Комплексний підхід до вивчення та використання природного середовища, що полягає в:

- науково-обґрунтованому визначенні потреб суспільства в природних ресурсах, в нових джерелах ресурсів та їх економічна оцінка;

- створенні загальної теорії природокористування та регіональних моделей оптимізації природокористування;
- науковому прогнозуванні масштабів та наслідків зростаючого впливу багатогранної діяльності суспільства на природне середовище;
- комплексному вивченні впливу господарської діяльності на природне середовище та оперативний моніторинг за напрямками, величиною та динамікою його зміни в результаті цього впливу;
- розробці теорії та принципів практичного створення раціональних природно-технічних систем та створенні оптимальних моделей таких систем як форм територіальної організації продуктивних сил суспільства.

2. Ефективне очищення різноманітних відходів виробничого та побутового характеру, що є основними агентами забруднення природного середовища.

3. Застосування альтернативних видів енергії.

4. Озеленення.

5. Застосування схем водоспоживання замкнутого циклу з метою економії водних ресурсів та запобігання забруднення гідросфери, зокрема, та природного середовища взагалі.

6. Переважне застосування агротехнічних та агробіотехнологічних методів ведення сільського господарства та скорочення до мінімально можливих рівнів агрохімічних заходів. Це дозволить зменшити хімічне забруднення ґрунтів, поверхневих та підземних вод та гальмує ерозійні процеси.

7. Оптимізація меліораційних заходів.

8. Створення системи заповідних природних об'єктів (територій як таких, що охороняються законом), які вилучаються з усіх видів господарської діяльності з метою збереження в незайманому вигляді природних комплексів (еталонів природи), збереження видів, наукового спостереження за природними процесами в їх первісному вигляді.

9. Важливим завданням є комплексний підхід до вибору методів (напрямів) вирішення проблем регіонального природокористування, який передбачав би оптимальне поєднання ґрунтовних наукових досліджень та розробок, впровадження якісно нових виробничих технологій, адміністративно-примусових заходів, законодавче регулювання, застосування методів економічного примусу та стимулювання, природоохоронної освіти та виховання, популяризації та пропаганди природоохоронних ідей, використання можливостей міждержавного (міжнародного) природоохоронного співробітництва.

Безвідходні технології – виробничі технологічні процеси, в яких досягається мінімальний обсяг твердих, рідких, газоподібних відходів і

викидів. В ідеалі створити абсолютно безвідходне виробництво неможливо, тому більш коректно говорити про маловідходні ресурсозберігаючі технології.

Значні резерви полягають в переробці відходів і вторинному використанні сировини. Вторинне використання сировини – це не тільки спосіб економії ресурсів, але й засіб зменшення забруднення середовища.

Проблема відходів належить до найскладніших екологічних проблем.

Семінарське заняття

План.

1. Зміст наукових категорій “природокористування”, “раціональне природокористування”.
2. Особливості процесів природокористування в різні історичні періоди розвитку людства.
3. Класифікація сучасних напрямів та видів природокористування.
4. Завдання раціонального природокористування.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Природокористування – сукупність всієї багатоманітності напрямів і форм використання природних ресурсів.

Нераціональне природокористування – це такий спосіб використання тіл і властивостей природи, що приводить до руйнування природно-ресурсного потенціалу, порушення закономірних природних процесів, забруднення природного середовища.

Раціональне природокористування – це така діяльність людини, метою якої є не лише задоволення своїх потреб, але й збереження природних систем в якісному стані.

Безвідходні технології – виробничі технологічні процеси, в яких досягається мінімальний обсяг твердих, рідких, газоподібних відходів і викидів.

Ресурсоспоживання – безпосереднє використання людиною природних ресурсів для задоволення своїх господарських потреб.

Ресурсокористування – використання ресурсів без їх вилучення з природного середовища.

Управління природокористуванням – це заходи, здійснення яких дозволить змінити природні явища та процеси (посилити або обмежити їх) в бажаному для людини напрямі.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Екосистеми як визначальне поняття в екології. Види екосистем.
2. Специфіка впливу антропогенних факторів на екосистеми.
3. Геосфера як найбільша екосистема планети.
4. Вчення В.І.Вернадського про біосферу, ноосферу.
5. Специфічні особливості ролі людини в біосфері.
6. Концепції безплатності та невичерпності природних ресурсів.
7. Затратно-результатна концепція та її неспроможність.
8. Диференційна рента як основний критерій економічної оцінки природних ресурсів.
9. Принципи раціонального природокористування.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Навести приклади, що характеризують кожний вид природокористування.

Методичні рекомендації. Для цього необхідно скористатися рекомендованою літературою і законспектувати (можна доповнити власним баченням проблеми) приклади основних видів природокористування.

Завдання 2. Письмово пояснити зміст основних принципів раціонального природокористування.

Методичні рекомендації. Для цього необхідно виписати (конспективно) принципи раціонального природокористування, скориставшись рекомендованою літературою і пояснити як Ви це розумієте.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Дудник І.М. Соціально-економічна екологія. Курс лекцій. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2003. – 226 с.
2. Екологія для економічних вузів і факультетів. Підручник / Дорогунцов С.І., Хвесик М.А., Коценко К.Ф. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 320 с.
3. Екологія. Навч.-метод. посіб. Дорогунцов С.І., Коценко К.Ф. та інш. – К., КНЕУ, 2005.
4. Мельник С.А. Управління регіональною економікою. – К.: КНЕУ, 2000. – 124 с.
5. Олійник Я.Б. Еколого-економічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування / За ред. П.П.Борщевського. – К.: Лібра, 1996. – 208 с.
6. Основи екології: Підручник / За ред. К.М.Ситника. – К.: Вища школа, 2004. – 382 с.
7. Основи екології: Підручник / Г.О.Білявський, Р.С.Фурдуй, І.Ю.Костиков. – К.: Либідь, 2004. – 408 с.

Тема 15. Екологічний моніторинг та система екологічної інформації.

Варто відразу відмітити для чого необхідна організація екологічного моніторингу: для розробки заходів, спрямованих на усунення негативних наслідків втручання людини в навколишнє природне середовище і поліпшення екологічної ситуації, застосування методів оптимізації природокористування з одержанням достатньої кількості продукції при одночасному збереженні довкілля.

Моніторинг – це комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, яка дає оцінку і прогнозує його зміни, розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень.

Актуальність і невідкладність вирішення проблем моніторингових досліджень полягають в тому, що хоча й існує низка відомчих спостережень систем за станом довкілля, але вони не зведені в єдиний комплекс і не можуть ефективно виконувати узагальнюючу функцію оцінки стану і рівня використання ресурсів, з тим щоб прогнозувати зміни і розробляти рекомендації для прийняття управлінських рішень щодо оптимізації господарської діяльності і природокористування в окремих регіонах.

Зафіксуємо основні завдання екологічного моніторингу:

- організація єдиної державної системи контролю за складовими природного середовища;
- налагодження автоматизованої системи збору, обробки, узагальнення і зберігання інформації про кількість і стан природних ресурсів (банк даних);
- оцінка природно-ресурсного потенціалу та можливого рівня використання ресурсів;
- інвентаризація джерел забруднення і вивчення ступеня антропогенного впливу на компоненти природного середовища;
- моделювання і прогноз змін екологічної ситуації та рівня здоров'я довкілля;
- розробка управлінських рішень, спрямованих на забезпечення раціонального природокористування і сталий розвиток регіону.

Залежно від призначення здійснюється загальний (стандартний), оперативний (кризовий) та фоновий (науковий) моніторинг навколишнього природного середовища.

Комплекс екологічного моніторингу має такі підсистеми: геосферний, геохімічний і біологічний.

Європейською Економічною Комісією ООН у рамках Конвенції з трансграничного переносу атмосферних забруднень в 1985 р. прийнято рішення про створення Міжнародної спільної програми оцінки впливу забруднення на біосферу. Основою цієї програми є моніторинг лісів, що

здійснюється в 24 європейських країнах, а також у США і Канаді.

У вузькому сенсі його розглядають як комплексну систему перманентних спостережень за станом лісових екосистем і впливаючими на них модифікуючими факторами, в першу чергу техногенними. Найповніше ця концепція розроблена Міжнародною спільною програмою з моніторингу лісів, яка здійснюється в рамках Конвенції ООН з проблем переносу атмосферних забруднень на далекі відстані.

У широкому значенні моніторинг лісів включає в оцінку впливу на ліс, крім забруднення атмосфери, також пожежі, рекреаційну роль шкідників, хвороби дерев та промислове використання лісу. В такому розумінні моніторинг виконує функції контролю і управління лісовими ресурсами.

Екологічний моніторинг здійснюється на чотирьох рівнях:

- локальному – на території окремих об'єктів (підприємств), міст, ділянках ландшафтів;
- регіональному в межах адміністративно-територіальних одиниць, на територіях економічних і природних регіонів;
- національному - на території країни в цілому моніторинг означає статистичну обробку та аналіз даних про забруднення навколишнього середовища від регіональних систем, зі штучних супутників землі та космічних орбітальних станцій;
- глобальному – глобальні системи моніторингу навколишнього середовища використовуються для досліджень і охорони природи та здійснюються на основі міжнародних угод у цій сфері.

Однією з головних умов одержання об'єктивної інформації при проведенні моніторингових досліджень є визначення кордонів його об'єкта. В складних географічних умовах елементарною просторовою одиницею доцільно вважати територію водозабору (басейну) ріки. Просторова структура екологічного моніторингу на території області базується на мережі основних і додаткових пунктів постійного спостереження (ППС). Основні ППС розміщені в межах 60-16 км² і формують регіональну моніторингову мережу, яка зв'язана з європейською мережею ППС. Кількість таких пунктів на території кожної області визначається, враховуючи величину її території.

Відзначимо, що на кожному пункті спостереження, залежно від ступеня мінливості показників, встановлюється періодичність їх вивчення. Перша група показників – періодичність вивчення не менше 3 разів на місяць: хімічний склад повітря і атмосферних опадів, кислотність дощів і снігу. Друга група (показники стійких змін) – періодичність 2-5 років. Третя група – періодичність 5-10 років.

Основою робіт з автоматизованого моніторингу навколишнього

середовища є системи автоматичного спостереження контролю навколишнього середовища – АСКНС спеціалізованих аналітичних станцій.

Значний комплекс робіт в галузі екологічного моніторингу проводиться переважно пересувними лабораторіями (ПЕЛ), які забезпечують збір, обробку, накопичення та збереження інформації про параметри навколишнього середовища, а саме: атмосфери, ґрунтів, продуктів харчування.

Вимірвальний комплекс ПЕЛ дозволяє контролювати:

- забруднення атмосфери окисами вуглецю, азоту, сірки і продуктами розпаду радону;

- концентрації токсичних газів в атмосфері (більше 15 видів);

- концентрації шкідливих елементів атомно-абсорбуючим експрес-методом у ґрунті, воді і харчових продуктах;

- потік, еквівалентну дозу і потужність еквівалентної дози радіоактивних випромінювань усіх видів;

- рівні шуму і параметри вібрації;

- щільність потоку електромагнітного випромінювання НВЧ та ін.

Спостереження за станом навколишнього природного середовища в Україні здійснюють десятки міністерств та відомств.

Далі зупинимося на нормуванні якості навколишнього середовища (НС), яке повинне здійснюватися з метою встановлення граничних норм впливу антропогенної діяльності, що гарантує екологічну безпеку населення, збереження генофонду, забезпечує раціональне використання і відновлення природних ресурсів в умовах інтенсивної господарської діяльності.

ГДК – гранично допустимі концентрації – нормативи, що встановлюються для шкідливих речовин у розрахунку на одиницю об'єму повітря, води, маси харчового продукту, ґрунту. Гранично допустима концентрація – максимальна кількість шкідливих речовин в одиниці об'єму або маси середовища води, повітря або ґрунту, яка практично не впливає на стан здоров'я людини. Зараз у більшості країн встановлено значення ГДК більш ніж для 700 шкідливих газів, парів і пилу в повітрі.

ТДК – тимчасово допустима концентрація – нормативи, що встановлюються для недостатньо вивчених речовин. Ці нормативи встановлюються на 2-3 роки. Іноді ТДК характеризуються токсичністю - здатністю речовини викликати порушення фізіологічних функцій! організму.

Ступінь токсичності називається токсичною дозою – тобто, кількістю речовини, що викликає токсичний ефект.

ГДВ – граничнодопустимі викиди (в атмосферу) – кількість шкідливих речовин, що не повинна перевищуватися під час викиду в

повітря на одиницю часу, щоб концентрація забруднювачів повітря на границі санітарної зони не була вище ГДК.

Гранично допустиме навантаження (ГДН) граничне значення господарського або рекреаційного навантаження на природне середовище, яке встановлюється з врахуванням ємності природного середовища або ресурсного потенціалу, здатності до саморегуляції і відтворення з метою охорони навколишнього середовища від забруднення, виснаження і руйнування.

ГДЕН – гранично допустиме екологічне навантаження застосовується для оцінки рівня забруднення.

ГДС – гранично допустимі скидання (у водні об'єкти).

ТПВ – тимчасово погоджені викиди і скидання.

У зв'язку з тим, що в реальних умовах людина відчуває на собі комбіновану, комплексну і сумісну дію хімічних, фізичних та біологічних факторів навколишнього середовища і це реальне навантаження визначає можливі зміни у стані здоров'я, введено поняття максимально допустимого навантаження (МДН), під яким слід розуміти таку максимальну інтенсивність дії всієї сукупності факторів навколишнього середовища, яка не справляє прямого чи опосередкованого шкідливого впливу на організм людини та її нащадків і не погіршує санітарних умов життя.

Норми ГДК (нині на території України, екологічні нормативи ГДВ і ГДС розробляють і впроваджують державні природоохоронні органи, органи охорони здоров'я.

Поріг шкідливого впливу це мінімальна доза речовини, при якій в організмі відбуваються зміни, що виходять за межі фізіологічних реакцій.

Для контролю за якістю продуктів харчування встановлюється ДЗК – допустима залишкова кількість шкідливих речовин. Це така кількість шкідливих речовин, що при щоденному вживанні продуктів харчування не викликає яскраво вираженої захворюваності чи відхилення в стані здоров'я людини.

Санітарно-захисні зони – ділянки землі навколо підприємств, що відокремлюють їх від житлових масивів з метою зменшення негативного впливу.

Виділяють 5 класів небезпеки виробництв, у яких ширина СЗЗ може бути від 50 м до 3000 м.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Моніторинг – це комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, яка дає оцінку і прогнозує його зміни, розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень.

Загальний моніторинг навколишнього середовища – це оптимальні за кількістю параметрів спостереження на пунктах, об'єднаних в єдину інформаційно-технологічну мережу, які дають змогу на основі оцінки і прогнозування стану довкілля регулярно розробляти управлінські рішення на всіх рівнях.

Оперативний (кризовий) моніторинг навколишнього природного середовища – це спостереження спеціальних показників у цільовій мережі пунктів у реальному масштабі часу за окремими об'єктами, джерелами підвищеного екологічного ризику в окремих регіонах, які визначено як зони надзвичайної екологічної ситуації, а також у районах аварій із шкідливими екологічними наслідками.

Фоновий (науковий) моніторинг навколишнього середовища – це спеціальні високоточні спостереження за всіма складовими навколишнього середовища, а також за характером, складом, кругообігом та міграцією забруднювальних речовин, за реакцією організмів на забруднення на рівні окремих популяцій, екосистем і біосфери в цілому.

Граничне допустима концентрація – максимальна кількість шкідливих речовин в одиниці об'єму або маси середовища води, повітря або ґрунту, яка практично не впливає на стан здоров'я людини.

Тимчасово допустима концентрація – нормативи, що встановлюються для недостатньо вивчених речовин.

Токсична доза – кількість речовини, що викликає токсичний ефект.

Поріг шкідливого впливу – це мінімальна доза речовини, при якій в організмі відбуваються зміни, що виходять за межі фізіологічних реакцій.

Санітарно-захисні зони – ділянки землі навколо підприємств, що відокремлюють їх від житлових масивів з метою зменшення негативного впливу.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Принципи державного моніторингу довкілля.
2. Розкрити сутність різних видів моніторингу.
3. Рівні екологічного моніторингу.
4. Проаналізувати сферу відповідальності міністерств, відомств і служб за станом довкілля.
5. Система екологічних нормативів.
6. Система екологічної інформації.
7. Статистика охорони довкілля.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Користуючись даними табл. 1, з'ясуйте, чи наявне

забруднення в населеному пункті, і якщо наявне, то у скільки разів перевищує норму, коли фонова концентрація в повітрі становить: 1) ацетону – 0,75 мг/м³, фенолу – 0,02 мг/м³.

Таблиця 15.1

Граничнодопустимі концентрації деяких шкідливих речовин в атмосфері населених пунктів України, мг/м³.

Шкідливі речовини	Концентрація	
	максимальна разова	середньодобова
Аміак	0,2	0,04
Анілін	0,05	0,03
Ацетон	0,35	0,35
Бензин (нафтовий)	5	1,5
Бензин (сланцевий)	0,05	0,05
Бензол	1,5	0,8
Бензпирен	–	0,1 мкг/100м ³
Бугифос	0,01	0,01
Дихлоретан	3	1
Капролактам (пари, аерозоль)	0,06	0,06
Карбамід	–	0,2
Кислота соляна	0,2	0,2
Пеніцилін	0,05	0,0025
Пил, що містить 20% цементу	0,3	0,1
Сірководень	0,0075	–
Стирол	0,004	0,002
Вуглецю (II) оксид	4	3
Фенол	0,01	0,003
Фтористі сполуки	0,02	0,005
Хлор	0,1	0,03
Хлорофос	0,04	0,02
Циклогексан	0,06	0,06

Методичні рекомендації. Для цього необхідно наявний показник, який дано за умовами задачі, поділити на табличний показник максимально разової та середньодобової концентрації. Якщо результат більше 1, значить забруднення в місцевості наявне.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Дудник І.М. Соціально-економічна екологія. Курс лекцій. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2003. – 226 с.
2. Екологія для економічних вузів і факультетів. Підручник / Дорогунцов С.І., Хвесик М.А., Коценко К.Ф. та інші. – К., КНЕУ, 2005. – 320 с.
3. Екологія. Навч.-метод. посіб. Дорогунцов С.І., Коценко К.Ф. та інші. – К., КНЕУ, 2005.
4. Заблоцький В.Ф. Розміщення продуктивних сил України. Національна

- макроекономіка. – К.: Академвидав, 2003. – 353 с.
5. Залеський І.І., Клименко М.О. Екологія людини: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. – 288 с.
 6. Клименко М.О., Прищепа А.М., Вознюк Н.М. Моніторинг довкілля. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2006. – 306 с.
 7. Микитюк О.М., Злотін О.З., Бровдій В.М. Екологія людини. Підручник. – Харків: ХДПУ, “ОВС”, 2000. – 208 с.
 8. Олійник Я.Б. Еколого-економічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування / За ред. П.П.Борщевського. – К.: Лібра, 1996. – 208 с.
 9. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України / С.І. Дорогунцов, Л.Г. Чернюк, П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин та ін. – К.: Нічлава, 2002. – 690 с.

Тема 16. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища.

Відмітимо, що в сучасному цивілізованому світі здавалось би кожна людина зі здоровим глуздом повинна бути твердо переконаним прибічником природоохоронних ідей та дій. Дійсно, до такої переконаності спонукають оприлюднені результати наукових досліджень про небезпечність негативних наслідків природокористування, широкий розмах пропагандистської та освітньо-виховної природоохоронної роботи через засоби масової інформації та різні види освіти, безпосередній життєвий досвід кожної людини, що за станом свого здоров'я відчуває негативні наслідки природокористування.

В державному масштабі цій проблемі приділяється багато уваги та ведеться цілеспрямована робота. Про зусилля держави в природоохоронній діяльності свідчить хоча б велика кількість законодавчих актів та нормативних документів, спрямованих на впорядкування природокористування та охорону природи, які виходять у світ з такою постійною систематичністю, що викликає повагу. За порушення природоохоронного законодавства передбачається досить суворі адміністративна, матеріальна та кримінальна відповідальність.

Активну природоохоронну діяльність проводять державні органи та громадські організації. Але, як свідчать результати вивчення, сучасний стан природного середовища погіршується. Тобто, всі зусилля на державному, громадському та індивідуальному рівнях не дають суттєвих позитивних результатів в природокористуванні за винятком небагатьох поодиноких випадків позитивних екологічних змін на відносно на великих територіях.

Однією з причин такого становища, на наш погляд, є відсутність прямої

економічної зацікавленості як на індивідуальному, так і на колективному рівнях (на підприємствах, об'єднаннях, відомствах) в дотриманні принципів раціонального природокористування, в збереженні та відновленні природного середовища. Для докорінної зміни існуючого стану необхідне створення системи (механізму) економічних важелів, які спонукали б, примушували б всіх (від рядового робітника до міністра) здійснювати на практиці науково обгрунтовані правила та законодавчо закріплені норми раціонального природокористування. Без створення дієвого механізму економічного регулювання природокористуванням всі законодавчі та нормативні документи будуть мати в значній мірі декларативний характер.

Такий економічний механізм природокористування повинен містити в собі органічно поєднані методи безпосереднього та опосередкованого регулювання природокористування. Методи безпосереднього регулювання включають систему адміністративно-правових обмежень (заборон) в природокористуванні, що базується на технологічних стандартах гранично допустимих забруднень (викидів). Загальновізною є думка про те, що ці методи є менш ефективними та дорожчими в порівнянні з опосередкованими.

Опосередковане управління природокористуванням повинне базуватися на системі заходів економічного примусу та заохочення. В основі економічного примусу лежить принцип платного природокористування, що передбачає два види екологічних виплат:

а) за безпосереднє використання природного ресурсу як технологічної сировини або засобу (умови) виробництва;

б) за вчинення екологічної шкоди шляхом забруднення або руйнування природного середовища.

Методи економічного заохочення передбачають пільгове оподаткування підприємств, які впроваджують екологічно безпечні технології або дотримують більш суворих нормативів забруднень, низькопроцентні кредити на фінансування екологічних проектів, державні інвестиції на розробку та впровадження "екологічних" технологій; премії за досягнення в природоохоронній діяльності.

Методи економічного примусу та заохочення базуються на економічній (вартісній, грошовій) оцінці компонентів природного середовища.

Практика природокористування свідчить про те, що обидві групи методів його регулювання доцільно застосовувати в оптимальному поєднанні.

В структурі економічного регулювання наріжну роль відіграє плата за природокористування, яка повинна виконувати декілька функцій: стимуляційну, компенсаційну, накопичення, превентивну (профілактичну) функцію.

В основі економічного регулювання природокористування лежить концепція платного природокористування. Він полягає в тому, що за використання природного середовища (його окремих компонентів) в межах науково обґрунтованих та законодавчо закріплених нормативів природокористування повинен вносити строго фіксовану плату. У випадку перевищення встановлених нормативів плата повинна багаторазово зростати, а при стабільному їх “недовикористанні” плата знижується в порівнянні з нормативною величиною. Для визначення вартості ресурсу необхідна його кількісна *економічна оцінка*, під якою розуміють грошовий вираз його природних та суспільно-економічних цінностей.

Підкреслимо, що величина економічної оцінки визначається такими факторами (їх співвідношенням):

- кількість (запаси) ресурсу;
- якість ресурсу;
- потреби суспільства (попит на ресурс).

Якість ресурсу як еколого-економічна категорія визначається його природними властивостями та можливостями використання його в господарській діяльності людини, виходячи з рівня розвитку виробничих технологій.

Суттєвою обставиною, що впливає на величину економічної оцінки природного ресурсу, є потреби суспільства в певному виді ресурсів. Економічна оцінка природних ресурсів повинна адекватно відображувати результатами їх використання в процесі виробництва. Необхідним елементом оцінки ефективності виробництва є сукупність затрат, що повинні знаходити компенсацію в результатах виробництва, зокрема у вартості готової продукції. Таким чином, величина затрат на пошук та освоєння природних ресурсів повинна знаходити відображення в економічній його оцінці.

Таким чином, основний зміст економічного регулювання природокористування полягає в платі за використання природного середовища, в основі якої лежить його економічна оцінка, що визначається на основі врахування впливу таких чинників як кількість ресурсу, потреби суспільства (попит), затрат на його освоєння, охорону та відтворення, економічна ефективність природоохоронних заходів, екологічна шкода.

Семінарське заняття.

План.

1. Види цілеспрямованого регулювання природокористування. Їх зміст та взаємозв'язок.
2. Об'єктивна необхідність та суть економічного регулювання природокористування.

3. Поняття економічної оцінки природних ресурсів.
4. Фактори, що впливають на величину економічної оцінки природних ресурсів.
5. Методи економічної оцінки природних ресурсів.
6. Зміст еколого-економічної шкоди.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Стимуляційна функція – плата за користування ресурсами повинна економічно зацікавлювати кожного природокористувача в ефективному, бережливому використанні цих ресурсів.

Компенсаційна функція – покриття витрат на компенсацію еколого-економічної шкоди, що завдана в процесі нераціонального природокористування.

Функція накопичення – створення шляхом концентрації виплат за природокористування спеціальних екологічних фондів, за рахунок яких буде фінансуватися весь комплекс природоохоронних заходів.

Превентивна (профілактична) функція – запобігання нанесення шкоди природному середовищу під "загрозою" значних економічних санкцій до природокористувачів, що порушують встановлені правила та нормативи.

Гнучкість – здатність змінюватись (приспосовуватись) у відповідності з конкретними умовами природокористування.

Універсальність – можливість застосування однорідних (співставних) критеріїв та показників для оцінки різних видів ресурсів та для різних напрямів використання одного й того ж ресурсу.

Комплексність – здатність оцінювати всю сукупність функцій природного ресурсу (компоненту) та стимулювати раціональне використання не тільки окремо взятого ресурсу, а й всього природного середовища.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Основні важелі та механізми природокористування.
2. Адміністративний механізм природокористування.
3. Правове регулювання природокористування та охорони довкілля.
4. Принципи охорони навколишнього природного середовища.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Використовуючи дані табл. 16.1 розрахувати економічну шкоду від забруднення ґрунту.

Методичні рекомендації. Визначати економічну шкоду від забруднення ґрунту необхідно за наступною формулою:

$$Ш = M \cdot Ш^1 \cdot K_z, \text{ де}$$

Ш – економічна шкода від забруднення ґрунту,

M – маса викидів у ґрунт (т/ рік),

Ш¹ – питома шкода від забруднення 1т ґрунту (грн. /т),

K_z – коефіцієнт цінності земельних ресурсів, він дорівнює для:

зони Полісся і суглиняних ґрунтів – 0,5; зони Лісостепу – 0,7; зони Степу і чорноземів – 1,0; зрошувальних земель – 2,0.

Значення показників взяти фактичні для свого регіону.

Таблиця 16.1

Питома шкода від забруднення ґрунту

Речовина, що забруднює	Питома шкода, грн. /т
Неорганічні відходи, у т.ч. підприємств, що виробляють міндобрива.	20
Органічні відходи.	30
Побутові звалища.	30

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Бойчук Ю.Д., Солошенко Е.М., Бугай О.В. Екологія і охорона навколишнього середовища: навч. посібн. 3-є видання, випр. і доп. – Суми: ВТД “Університетська книга”, К.: Видавничий дім “Княгиня Ольга”, 2005. – 302 с.
2. Дудник І.М. Соціально-економічна екологія. Курс лекцій. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2003. – 226 с.
3. Екологія: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / С.І.Дорогунцов, К.Ф. Коценко, О.К.Балова та ін. – 2-ге вид. випр. і доп. – К.: КНЕУ, 2005. – 104 с.
4. Клименко М.О., Прищеп А.М., Вознюк Н.М. Моніторинг довкілля. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2006. – 306 с.
5. Мельник Л.Г. Экологическая экономика. – Суми: Университетская книга, 2001. – 350 с.
6. Основи соціоекології. За ред. Г.О. Бачинського. – К.: Вища школа, 1995. – 238 с.
7. Сафронов Т.А. Екологічні основи природокористування. – Львів: Новий світ – 2000, 2003.
8. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошук стратегем. – К.: “Знання України”, 2001. – 333 с.
9. Царенко О.М., Несветов О.О., Кадацький М.О. Основи екології та економіки природокористування. – Суми: Університетська книга, 2001. – 326 с.

Тема 17. Економічна та соціальна ефективність природоохоронної діяльності.

Розкриваючи зміст теми, треба мати на увазі, що розрахунок економічної ефективності природоохоронної діяльності ще немає ґрунтовно розробленої методологічної, конкретно-методичної та нормативної основи. Це пояснюється в значній мірі тим, що природоохоронні витрати в економічному розумінні на перший погляд не вигідні, бо не приносять прямого прибутку. Досить непросто врахувати в кількісному виразі ту частку, яку опосередковано вносить природоохоронна діяльність до приросту прибутку. При існуючому підході до визначення ефективності виробництва здійснення природоохоронних заходів для конкретного підприємства повертається зниження показників економічної ефективності його діяльності. Справа в тому, що загальний обсяг витрат на виробництво продукції при інших рівних умовах більший у тих підприємств, які, дотримуючись принципів раціонального природокористування, здійснюють відповідну природоохоронну діяльність. Ефект же від такої діяльності не виникає безпосередньо на місці природоохоронних затрат (на самому підприємстві), а виявляється на регіональному рівні. Як правило техніко-економічні показники виробництва внаслідок цього будуть кращими на тих підприємствах, які не здійснюють рекультивації земель, утилізації відходів, не впроваджують прогресивних в екологічному відношенні технологій, ніж на тих підприємствах, які впроваджують природоохоронні заходи, комплексно використовують природні ресурси.

Природоохоронна діяльність є безпосередньо нерентабельною як в масштабах всього господарства, так і, особливо, в рамках окремого підприємства. Виступаючи складовою частиною науково-технічного прогресу, така діяльність ніби вступає в протиріччя з його загальними завданнями - збільшенням випуску продукції, зниженням її собівартості, підвищенням продуктивності праці. Все це зумовлює певні труднощі впровадження природоохоронних заходів в практику. Таке становище склалося в результаті однобічного підходу до оцінки суто економічного ефекту таких заходів без врахування соціальних та екологічних наслідків. Тому застосування критерію збільшення прибутків при оцінці ефективності природоохоронних заходів потребує введення екологічних обмежень. Необхідно розраховувати не лише пряму економічну ефективність, а інтегральну еколого-економіко-соціальну ефективність використання, відтворення та охорони природних ресурсів

Оцінка економічної ефективності природоохоронної діяльності має особливості, які виявляються у відмінностях ефекту, що досягається в результаті вкладення засобів, видах ефектів та методах їх визначення. Так,

якщо капітальні вкладення у виробництво забезпечують зростання прибутку, то ефект від вкладень в охорону природного середовища виявляється переважно у вигляді недопущених втрат та уникнення додаткових затрат на компенсацію шкоди.

Особливістю природоохоронного ефекту є його регіональний характер, тобто, вияв його не стільки на підприємстві, де здійснюються ці заходи, а на всій території (регіоні), на яку поширюється дія таких заходів. Тому для визначення ефекту необхідно знати не тільки затрати конкретного підприємства, але й зміни в затратах підприємств, що використовують порушені природні ресурси (середовище). Тут спостерігається один з виявів правила інтегрального ресурсу.

Однією з важливих особливостей природоохоронного ефекту є його соціальні прояви (наслідки), що викликають позитивні зміни в поліпшенні якості життя. Ці наслідки непросто відобразити у вартісній оцінці.

Еколого-економічний ефект (як співвідношення витрат та результатів в природоохоронній діяльності) в значній мірі визначається масштабами природоохоронних затрат, що мають тенденцію до зростання.

Зростання природоохоронних витрат є закономірним явищем, яке виходить з внутрішньої природи, властивостей та мети функціонування глобальної та регіональних еколого-економічних систем. В цьому відношенні повинне витримуватись таке співвідношення: темпи зростання величини еколого-економічного ефекту повинні бути вищі темпів зростання витрат природокористування (О.В. Неверов, 1980).

Підкреслимо, що в сучасних умовах існує три підходи до визначення економічної ефективності природоохоронних затрат:

а) на основі мінімізації приведених затрат (метод розрахунку порівняльної економічної ефективності);

б) співставлення затрат з нормативним станом оточуючого природного середовища;

в) співставлення затрат з вартісною оцінкою відвернутих економічних збитків (розрахунок загальної економічної ефективності).

Перший підхід дає досить обмежене уявлення про дійсний еколого-економічний ефект, оскільки він використовується для порівняння різних варіантів природоохоронної діяльності та зразків природоохоронної технології і оцінює власне техніко-екологічну ефективність. Другий підхід використовує систему натуральних показників, що характеризують "нормативний стан природного середовища". Тобто, ефективність визначається на основі затрат, що необхідні для досягнення бажаного (визначеного нормативами) стану природного середовища. В зв'язку з недостатньою науковою розробкою екологічних стандартів та практичною дорожнечю їх досягнення цей підхід не набув поширення, хоч з екологічної

точки зору він найбільш відповідав меті природоохоронної діяльності.

Найбільш поширеним є третій підхід, який дозволяє шляхом співставлення затрат на природоохоронні заходи та результатів цих заходів досить повно врахувати соціально-економічні наслідки забруднення, глибше вивчити господарські витрати та збитки і, таким чином, реально оцінити економічну ефективність природоохоронної діяльності. Цей підхід дає можливість враховувати витрати на відшкодування екологічної шкоди, як необхідні (неминучі) витрати виробництва.

В загальному вигляді схему розрахунку економічної ефективності природоохоронної діяльності можна показати таким чином:

$$E = P - Z_p, \text{ де}$$

E - економічна ефективність;

P - величина економічних результатів природоохоронної діяльності;

Z_p - приведені затрати на таку діяльність.

О.В.Неверов пропонує декілька показників визначення економічної ефективності природоохоронної діяльності.

Еколого-економічна ефективність регіонального природокористування:

$$E_p = \frac{B_e - B_n}{Z_n + Z_o \cdot K}, \text{ де}$$

E_p – ефективність регіонального природокористування;

B_e – вартість екологічно чистої (нормативної) продукції підприємств регіону (безвідходні та маловідходні технології);

B_n – вартість продукції, що вироблена з порушенням екологічних норм;

Z_n – поточні витрати на охорону, відновлення та експлуатацію природних ресурсів;

K – нормативний коефіцієнт ефективності природоохоронних затрат;

Z_o – короткотермінові витрати на охорону та відновлення природного середовища (ресурсів).

Виходячи з вищесказаного, в регіоні доцільно виділяти з точки зору ефективності природокористування три групи підприємств: природовідтворюючі, природоексплуатуючі та природозабруднюючі.

Семінарське заняття.

План.

1. Методологічна та нормативної основа розрахунку економічної ефективності природоохоронної діяльності.
2. Еколого-економічний ефект.
3. Регіональні особливості природоохоронного ефекту.

4. Підходи до визначення економічної ефективності природоохоронних затрат.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Еколого-правова відповідальність – це юридична відповідальність за екологічне порушення.

Економічна оцінка природних ресурсів (ЕОПР) – це грошовий вираз природних та суспільно-економічних цінностей (функцій) ресурсів.

Еколого-економічна шкода – це виражені у вартісній формі фактичні та ймовірні збитки, що завдаються компонентами еколого-економічної системи в результаті руйнування або забруднення природного середовища або додаткові затрати на компенсацію цих збитків.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Показники економічної та соціальної ефективності природоохоронних заходів.

2. Економічна та соціальна ефективність безвідходних та маловідходних технологій.

3. Господарська ефективність проведення природоохоронних заходів.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Визначити частку адміністративних областей України у загальному обсязі скидання стічних вод.

Методичні рекомендації. Для цього необхідно скористатись даними статистичного щорічника, і виписати у вигляді таблиці скидання стічних вод у розрізі адміністративних областей. Взнявши показник України за 100%, розрахувати питому вагу кожної області.

У другій частині завдання треба зробити письмовий аналіз територіальних відмінностей рівнів забруднення природних поверхневих вод.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Бойчук Ю.Д., Солошенко Е.М., Бугай О.В. Екологія і охорона навколишнього середовища: навч. посібн. 3-є видання, випр. і доп. – Суми: ВТД “Університетська книга”, К.: Видавничий дім “Княгиня Ольга”, 2005. – 302 с.

2. Дудник І.М. Соціально-економічна екологія. Курс лекцій. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2003. – 226 с.

3. Екологія: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / С.І.Дорогунцов, К.Ф. Коценко, О.К.Балова та ін. – 2-ге вид. випр. і доп. – К.: КНЕУ, 2005. – 104 с.

4. Кучерявий В.Г. Екологія. – Львів: НВТЛ, 2000. – 438 с.
5. Мельник Л.Г. Экологическая экономика. – Сумы: Университетская книга, 2001. – 350 с.
6. Основи соціоекології. За ред. Г.О. Бачинського. – К.: Вища школа, 1995. – 238 с.
7. Сафронов Т.А. Екологічні основи природокористування. – Львів: Новий світ – 2000, 2003.
8. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошук стратегем. – К.: “Знання України”, 2001. – 333 с.
9. Царенко О.М., Несветов О.О., Кадацький М.О. Основи екології та економіки природокористування. – Суми: Університетська книга, 2001. – 326 с.

Тема 18: Світовий досвід і міжнародне співробітництво в області охорони навколишнього природного середовища.

Слід чітко зазначити, що стрімке, фактично нерегульоване зростання продуктивних сил, у тому числі населення Землі, призводить до негативних наслідків антропогенної діяльності. Особливо це стосується регіонів Південної півкулі. При цьому потрібно враховувати, що до негативних результатів призводить не тільки зростання продуктивних сил саме по собі, що посилює навантаження на природу за допустимі межі, а й обумовлене ним форсування видобутку вихідних продуктів природи, накопичення виробничих відходів, а отже, згубної дії на біосферу.

Міжнародне природоохоронне співробітництво може здійснюватися на трьох рівнях:

- *глобальному* – спільна розробка та здійснення міжнародних правових, політичних і зовнішньоекономічних заходів з урахуванням екологічних обмежень у соціально-економічному розвитку, світових запасів природних ресурсів, їх розподілу між регіонами та країнами;
- *регіональному* – об'єднання інтересів різних країн певного регіону щодо раціонального використання та охорони ресурсів природних об'єктів регіонального значення;
- *прикордонному* створення та реалізація спільних природоохоронних угод та проектів між державами-сусідами щодо встановлення квот на викиди забруднюючих речовин, експлуатації спільних родовищ природних ресурсів, охорони окремих видів флори і фауни.

У 70-ті роки були запроваджені стандарти якості навколишнього середовища. Створивши необхідний економічний механізм, американцям вдалося не лише призупинити подальше забруднення навколишнього

середовища, а й поліпшити його якість.

Для запобігання екологічної катастрофи в глобальному масштабі людство вже сьогодні повинне вжити заходів щодо збереження стійкості біосфери. Завдання полягає в тому, щоб сформувати на планеті єдиний еколого безпечний господарсько-економічний простір, який буде основою сталого і врівноваженого соціально-економічного розвитку всіх країн світу.

Все це, зрештою, вимагає, по-перше, від кожної держави глибинних структурних, техніко-технологічних і організаційних змін у суспільному виробництві і радикальної перебудови макроекономічної політики, вдосконалення зовнішньоекономічних зв'язків, здійснення в перспективі заходів у сферах руху капіталів, валютних коштів, трудових ресурсів, оптимізації балансів інвестицій, заощаджень тощо з урахуванням глобальності еколого-економічних чинників. По-друге, більш узгодженого міжнародного науково-технічного та економічного співробітництва, що спирається на інтеграцію зусиль, ресурсів і коштів з метою успішного вирішення ресурсно-екологічних проблем.

Вирішення цієї кризової ситуації зводиться до створення основ для майбутньої екологічної модернізації країн, що розвиваються: зміцнення правової й інституційної бази екологічного регулювання, перехід до енерго-і ресурсоощадливої моделі виробництва, поширення екологічної освіти і виховання. Отже, це всі ті самі засоби досягнення сталого розвитку, що й для західних країн. Але якщо перехід постіндустріального суспільства до екологічної модернізації підготовлений його попередньою історією і забезпечений адекватною технічною базою, то зовсім інша ситуація в країнах, що розвиваються, які повинні модернізуватися одночасно й індустріально, й екологічно.

З початку 70-х років у багатьох країнах було прийнято «Основний закон із боротьби проти забруднення навколишнього середовища» – так називався цей закон в Японії. У США він має назву «Закон про національну політику в царині охорони навколишнього середовища».

У цих законах вперше закріплено загальні принципи й цілі діяльності державних органів із питань охорони довкілля, які мали забезпечити концептуальну однорідність законодавства у цій сфері, визначено основні напрями діяльності та органи, які її здійснюють.

Для розвитку положень вищезгаданого закону було прийнято спеціальні законодавчі акти, спрямовані на спеціальне запобігання та усунення порушень якості окремих компонентів середовища. В основу законодавчої піраміди було покладено численні нормативні акти (постанови, накази, правила тощо) органів місцевої влади, які найбільшою мірою враховували природно-географічну та соціально-економічну специфіку того чи іншого регіону.

У цьому законі центральне місце відведено розділам, які регламентують головні напрями діяльності держави у сфері охорони навколишнього середовища, а саме: впровадження стандартів якості довкілля, організацію моніторингу, керівництво розробленням і реалізацією програм контролю за забрудненням середовища, організацію наукових досліджень з проблем довкілля, бюджетно-фінансову діяльність тощо. Гострота екологічних проблем у Японії змусила керівні кола країни включити в текст цього закону положення про несення приватними підприємствами всіх або часткових витрат на охорону довкілля.

У США вже у 1970 р. сформульовано положення про обов'язковість державної екологічної експертизи всіх напрямів господарської діяльності. У спеціальних законах було визначено конкретні природозахисні заходи з охорони повітря, води, поводження з твердими відходами, контролю за отрутохімікатами й токсичними речовинами, рекультивації земель, боротьби з шумом, несприятливими вібраціями та запахами.

Серед спеціальних законів слід відзначити закон про екологічну освіту. В більшості розвинених країн діє чіткий механізм реалізації екологічного законодавства – його правового та економічного аспектів. Законодавство встановлює відповідальність власників потенційно небезпечних об'єктів і необхідність відшкодування збитків особам, потерпілим від аварії чи катастрофи, завдані забрудненням землі, повітря, води. Крім того, прийняття кожного природоохоронного закону супроводжується виділенням із державного бюджету асигнувань на захист навколишнього середовища.

Механізм управління процесом природокористування у більшості країн сформувався у 70-х роках ХХ ст. Він відзначається високим організаційним рівнем, гнучким застосуванням адміністративно-нормативних методів у поєднанні з фінансово-економічним стимулюванням приватного сектору, активним використанням найновіших досягнень науково-технічного прогресу. У більшості країн уряди мобілізували матеріальні, фінансові, науково-технічні ресурси для вирішення завдань охорони довкілля і досягли певних результатів у цьому напрямі.

У середині 70-х років Японія вийшла на перше місце серед розвинених країн за обсягом природоохоронних витрат: їх питома вага у ВВП Японії становила від 3,0 до 5,5 %, тоді як у США за цей період – 0,8 %, Німеччині – 0,8, Швеції – 0,5-0,9, Італії – 0,4, Нідерландах – 0,04 %.

Зазначимо, що в основу екологічної політики економічно розвинених країн покладено три принципи:

- принцип профілактики, або превентивний: сутність його полягає в тому, що нові проекти держави та підприємств мають створюватися так,

щоб уникнути ускладнення будь-яких екологічних проблем;

- принцип відповідальності, сутність його – в посиленні відповідальності забруднювачів навколишнього середовища;

- принцип кооперації, його сутність полягає в тому, що у вирішенні екологічних питань узгоджено працюють держава, економіка і громадяни.

Вважається, що найдосконалішою є швейцарська система управління охороною природи і навколишнім середовищем. По-перше, це чітка система взаємопов'язаних політичних, юридичних, соціальних, наукових та організаційних положень і законів, інтегрована у всесвітню природоохоронну систему та природно вписана у соціально-економічні умови держави. По-друге, вона має механізми функціонування різного характеру і різних рівнів, з прямим і зворотним зв'язками; тут населення не тільки виконує закони, але й має можливість змінювати їх та впливати на дії уряду.

Екологічний моніторинг у більшості країн відзначається широкою розгалуженістю і застосуванням автоматизованих систем спостережень. Екологічні нормативи і стандарти якості середовища проживання є двох типів:

- 1) стандарти якості середовища;
- 2) стандарти викидів шкідливих речовин у середовище.

Основними напрямками вдосконалення економічного механізму природокористування і охорони довкілля є модернізація існуючих регуляторів, здійснювана одночасно з розробкою і впровадженням у практику нових ринкових інструментів. Світовий досвід доводить, що система екологічного менеджменту залежить від ефективності економічного механізму природокористування, який базується на збалансованому поєднанні регуляторів примусово-обмежувального характеру з регуляторами стимулюючо-компенсаційного характеру, які, в свою чергу, забезпечують сприятливіші умови для природозбереження, а також для забезпечення екологічно безпечних технологій і методів господарювання.

У багатьох країнах світу щодо вирішення еколого-економічних проблем природокористування нагромаджений значний досвід: створені ефективні організації структури і дієвий механізм правового регулювання охорони та раціонального використання природних ресурсів. Відомі моделі управління, які існують нині в Японії, США, деяких країнах Західної Європи, є здобутком багаторічних пошуків, проб і помилок.

У структурі міжнародної екологічної політики виділяються два рівні.

1. Міжнародна глобальна екополітика – це розробка і здійснення міжнародних правових, політичних і зовнішньоекономічних акцій з урахуванням екологічних обмежень у соціально-економічному розвитку, запасів природних ресурсів, які є у світі, та їх розподілу між регіонами і

країнами.

2. Міжнародна регіональна екополітика охоплює інтереси країн одного континенту, які об'єднані природно-географічним середовищем, іноді одним морем (Чорне, Середземне, Балтійське), або рікою (Дніпро, Дунай, Рейн).

Способи політичного забезпечення охорони навколишнього середовища в різних країнах неоднакові. Лідером у формуванні принципів екологічної політики та її проведення, безумовно, є країни Західної Європи.

Протягом останніх десятиріч намітилась чітка тенденція вирішення багатьох питань екологічної безпеки на міждержавному рівні. Стимулюючим поштовхом до міжнародного співробітництва на рівні держав з питань екології стала Стокгольмська конференція (1972 р.). Стокгольмська декларація закріпила фундаментальне право людей не тільки на свободу і рівність, але й на адекватні умови життя в навколишньому середовищі тієї якості, яке забезпечує їхню гідність та добробут.

На міжнародному рівні розпочався процес формування нової системи цінностей соціального, економічного та етичного характеру, що включає в себе екологічний імператив. Запропоновано оцінювати успіхи держав у цьому напрямі системою індексів:

а) індекс гуманітарного розвитку, який включає в себе досягнуту в державі тривалість життя його громадян, рівень освіти, рівень опанування ресурсами;

б) індекс сталого економічного добробуту Далі-Кобба (1987) з поправками на екологічні витрати.

Кінець ХХ століття ознаменувався усвідомленням взаємної відповідальності держав за стан навколишнього середовища. Стали нормою міжнародне спілкування, співробітництво в галузі вирішення екологічних проблем, взаємні консультації та обмін інформацією. Головною метою є вироблення системи світової екологічної безпеки.

Проблемами забезпечення сприятливих для організму людини екологічних умов та підтримання належної якості навколишнього середовища опікується Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

Розробка стандартів екологічної безпеки судноплавства є однією із функцій Міжнародної морської організації (ММО).

Всесвітня метеорологічна організація (ВМО) займається проблемами трансформації клімату та забруднення атмосфери.

Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО) опікується миганнями забезпечення продовольством, поліпшення харчування і своєю діяльністю сприяє вирішенню проблем раціонального використання ґрунтів, лісових та рибних ресурсів, зменшенню забруднення навколишнього середовища.

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) багато уваги приділяє зменшенню негативного впливу цивільної авіації на навколишнє середовище.

Головне завдання Міжнародного агентства з атомної енергетики (МАГАТЕ) – сприяти запобіганню негативного впливу атомної енергетики на довкілля та ліквідації несприятливих наслідків іонізуючого випромінювання.

У 1991 р. в рамках ЮНЕП була створена фінансова природоохоронна організація – Глобальний екологічний фонд, членами якої є більше 150 країн світу, у тому числі й Україна. Основне призначення Фонду – розробка фінансового механізму надання країнам пільгових кредитів для реалізації проектів, пов'язаних із вирішенням глобальних екологічних проблем.

Із громадських організацій велику роботу щодо охорони довкілля здійснює *Green peace* – Зелений світ. Головним її завданням є недопущення радіоактивного забруднення біосфери.

Слід зауважити, що рішення (які зазвичай кваліфікуються як резолюції) міжнародних організацій не мають законодавчого значення, носять рекомендаційний характер, хоча і впливають на створення норм міжнародного права. Отже, вплив з їх боку має не директивний, а рекомендаційний характер, реалізується лише після прийняття тієї чи іншої рекомендації міжнародної організації певною державою. Міжнародними об'єктами охорони навколишнього природного середовища є повітряний басейн, космос, Світовий океан, Антарктида, річки, природні ресурси, що діляться.

Семінарське заняття.

План.

1. Організаційна структура управління та її специфіка в США, Японії, Німеччині та ін.
2. Екологічне законодавство в країнах розвинутого капіталізму та механізм його чинності.
3. Екологічний моніторинг та організація окремих видів моніторингу в розвинутих капіталістичних країнах.
4. Екологічні нормативи та стандарт якості навколишнього природного середовища.
5. Економічні методи управління природокористуванням та їх специфіка використання в США та Японії.
6. Науково-технічний прогрес та економіка природокористування.

Міжнародна глобальна екополітика – це розробка і здійснення міжнародних правових, політичних і зовнішньоекономічних акцій з урахуванням екологічних обмежень у соціально-економічному розвитку, запасів природних ресурсів, які є у світі, та їх розподілу між регіонами і країнами.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Основи екологічної політики розвинених західних країн.
2. Специфіка зарубіжного екологічного законодавства.
3. Особливості екологічного законодавства в США.
4. Особливості екологічного законодавства в Японії.
5. Особливості екологічного законодавства в Німеччині та європейських країнах.
6. Особливості екологічного законодавства в інших країнах.
7. Екологічні нормативи в розвинених країнах.
8. Економічні важелі управління природокористуванням.
9. Міжнародне природоохоронне співробітництво.
10. Участь України в міжнародному співробітництві в галузі довкілля.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Проаналізувати і розкрити сутність екологічних проблем окремих країн і регіонів світу.

Методичні рекомендації. Для цього необхідно ретельно опрацювати (законспектувати) розділи “Міжнародне природоохоронне співробітництво” у рекомендованій літературі. Особливу увагу слід звернути на міжнародне екологічне право. Друга частина завдання потребує розкриття структури забруднення природного середовища в економічно розвинених країнах, для цього необхідно уважно продивитись літературні джерела, періодичні видання, ресурси Інтернету і виписати табличні матеріали стосовно забруднення природного середовища промислово розвинутими країнами.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Білявський Г.О., Падун М.М., Фурдуй Р.С. Основи загальної екології. - К.: Либідь, 2003. – 304 с.
2. Бойчук Ю.Д., Солошенко Е.М., Бугай О.В. Екологія і охорона навколишнього середовища: навч. посібн. 3-є видання, випр. і доп. – Суми: ВТД “Університетська книга”, К.: Видавничий дім “Княгиня Ольга”, 2005. – 302 с.
3. Дудник І.М. Соціально-економічна екологія. Курс лекцій. – Полтава:

ПІБ МНТУ, 2003. – 226 с.

4. Екологія: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / С.І.Дорогунцов, К.Ф. Коценко, О.К.Балова та ін. – 2-ге вид. випр. і доп. – К.: КНЕУ, 2005. – 104 с.

5. Основи соціоекології. За ред. Г.О. Бачинського. – К.: Вища школа, 1995. – 238 с.

6. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошук стратегем. – К.: “Знання України”, 2001. – 333 с.

7. Царенко О.М., Несветов О.О., Кадацький М.О. Основи екології та економіки природокористування. – Суми: Університетська книга, 2001. – 326 с.

ПИТАННЯ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

1. Водні ресурси, їх народногосподарське значення та проблеми раціонального використання, охорони і відтворення.
2. Вплив природно-ресурсного потенціалу на розвиток і розміщення виробництва та спеціалізацію економічних районів.
3. Екологічна експертиза. Суб'єкти та об'єкти експертизи.
4. Екологічний моніторинг. Види та рівні моніторингу.
5. Екологічні проблеми електроенергетики.
6. Екологічні проблеми гідромеліорації та хімізації сільського господарства.
7. Екологічні проблеми металургійного комплексу. Причини формування зон екологічного ризику в металургійних районах України.
8. Екологічні проблеми хімічної промисловості. Специфіка впливу на довкілля підприємств основної хімії та хімії органічного синтезу.
9. Економічні збитки від забруднення атмосфери, їх види, та методи обрахування.
10. Економічні збитки від забруднення гідросфери, їх види та методи нарахування.
11. Економічні збитки від забруднення ґрунтів та специфіка їх обрахування.
12. Екосистеми та їх структура. Види екосистем.
13. Затратно-результатна концепція економічної оцінки природних ресурсів.
14. Земельний фонд та його структура. Проблеми охорони і раціонального використання земельних ресурсів.
15. Лісові ресурси, їх народногосподарське значення, особливості розміщення та проблеми раціонального (комплексного) використання.
16. Методи визначення економічної ефективності від впровадження природо захисних пристроїв.

17. Мінеральні ресурси, їх структура, промислові, балансові та загальні запаси, народногосподарське значення.
18. Нормативи та специфіка якості середовища проживання.
19. Основні важелі управління природокористування та природоохоронними процесами. Специфіка його формування в Україні.
20. Платежі за забруднення та критерії їх нарахування.
21. Платежі за ресурси, їх види та нормативи.
22. Предмет вивчення екології на час її виникнення та на початку ХХІ ст..
28. Рекреаційні ресурси України, їх структура та особливості розміщення.
23. Ресурсозбереження як головний напрям раціонального використання природних ресурсів та підвищення ефективності економіки країни.
24. Соціально-економічні і екологічні проблеми розвитку регіонів України та шляхи їх вирішення.

ІІІ. ЗАВДАННЯ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ МОДУЛЬ 1

Тема 1: Предмет, метод і завдання дисципліни.

Завдання 1. На основі карт атласу визначити та дати письмову характеристику територіальній соціально-економічній системі (ТСЕС) будь-якого рангу.

Методичні рекомендації. Використовуючи карти навчального атласу України, визначити географічне положення, межі та склад обраної ТСЕС (це може бути окремий населений пункт, адміністративний район, адміністративна область, промисловий район, економічний район, сільськогосподарська зона тощо).

Тема 2: Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів

Завдання 1. На основі аналізу техніко-економічних особливостей показати ступінь впливу різних факторів на розміщення галузей промисловості.

+++ - вирішальний вплив

+ - незначний вплив

++ - сильний вплив

-- відсутність впливу

Результати показати в таблиці.

Методичні рекомендації:

Для виконання завдання необхідно ґрунтовно опрацювати теоретичну частину, після чого заповнити таблицю 3.1.

Таблиця 3.1

Ступінь впливу сировинних, паливно-енергетичних і трудових ресурсів і районів споживання на розміщення промисловості.

Галузі промисловості і виробництва	Сировинні ресурси	Паливно-енергетичні ресурси	Трудові ресурси	Райони споживання готової продукції

Тема 3: Економічне районування та територіальна організація господарства.

Завдання 1. Скласти таблицю.

Таблиця 3.2

Галузева спеціалізація економічних районів.

Економічний район	Адміністративний склад району	Галузі спеціалізації	Чинники спеціалізації	Найбільші промислові вузли та центри

Методичні рекомендації. Вивчити принципи економічного районування, галузеву та територіальну структуру економічних районів, основні чинники галузевої спеціалізації економічних районів.

За картами навчального атласу України

1. Визначити основні галузі спеціалізації господарства економічного району.
2. Визначити та пояснити головні чинники господарської спеціалізації окремих економічних районів.
3. Виділити найбільші промислові вузли та центри господарської спеціалізації економічних районів.
4. На основі одержаного матеріалу скласти таблицю 3.

Тема 4: Регіон у системі територіального поділу праці.

Завдання 1. Обґрунтувати різницю між категоріями “регіональна економіка” та “економіка регіонів”.

Завдання 2. Господарська ситуація: Ви – економіст промислового відділу фірми, що займається виробництвом продукції для харчування. Сировинна зона фірми приблизно збігається з адміністративними межами району. Для вивчення оптимальності конфігурації території користуються індексом Бойса (I_6), будь-яка форма об’єкта може бути описана індексом конфігурації в межах $0 < I_6 < 200$.

Завдання: Визначити оптимальність конфігурації території адміністративного району, для чого:

1. Виконати розрахунки індексу Бойса оптимальності конфігурації території адміністративного району за формулою:

$$R_i = \sum_{i=1}^n \left| \frac{R_i}{\sum_{i=1}^n R_i} - \frac{1}{n} \right| \times 100, \text{ де}$$

R_i - довжина i -го радіусу, n - кількість радіусів.

2. Дані занести в таблицю, зробивши висновки.

Методичні рекомендації:

1. На кальку перемістити контури адміністративного району разом з пунсоном районного (обласного) центра.

2. Із районного (обласного) центра провести вектори до мажорних точок контуру.

3. Пронумерувати радіуси в порядку зростання за годинниковою стрілкою – $R_1, R_2, R_3, \dots, R_n$ (рис. 1). Слід врахувати, що чим більша кількість радіусів, тим вірогідніший отриманий результат.

4. Виміряти лінійкою довжину радіусів у сантиметрах і перевести у кілометри відповідно до масштабу карти.

5. Занести довжини радіусів у перший стовпчик таблиці 2, а подальші розрахунки виконувати згідно з її стовпчиками.

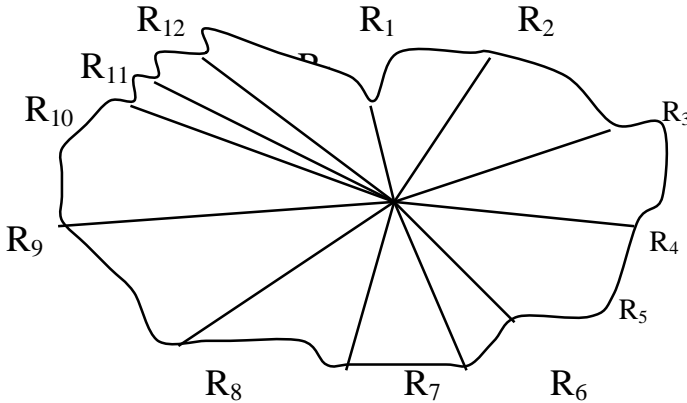

Рис 3.1 – Довільний приклад конфігурації об’єкта.

Таблиця 3.3

Складові індексу Бойса.

R_i	$\frac{R_i}{\sum_{i=1}^n R_i}$	$\frac{1}{n}$	$\left \frac{R_i}{\sum_{i=1}^n R_i} - \frac{1}{n} \right $
-------	--------------------------------	---------------	---

№п/п	відстань			
2				
3				
4				
.п				

Тема 5: Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики

Завдання 1. Скласти комплексну картосхему “Територіальна організація продуктивних сил регіонів України“ та пояснювальну записку до неї.

Методичні рекомендації. 1. Використовуючи довідкову інформацію на контурну карту України масштабними структурними значками нанести найбільші промислові вузли економічних районів.

2. У центрі значка вписати індекс функціональної особливості вузла та ступінь його зрілості. Функціональну особливість вузла відображає його виробничий профіль. За виробничим профілем усі вузли поділяються на три групи :

а) видобувні: 1 – вугільні, 2 – нафтогазові, 3 – руд чорних металів, 4 – руд кольорових металів, 5 – гірничо-хімічної сировини, 6 – будівельної сировини;

б) вузли обробної промисловості: 1 – металургійні, 2 – машинобудівні, 3 – хімічні, 4 – нафтохімічні, 5 – металургійно-хімічні, 6 – текстильні, 7 – металургійно-машинобудівні, 8 – харчової промисловості, 10 – інші;

в) вузли змішаного типу (видобувної та обробної промисловості): 1 – вугільно-енергетичні, 2 – вугільно-металургійні, 3 – вугільно-хімічні, 4 – вугільно-металургійно-машинобудівні, 5 – гірничо-хімічні, 6 – лісопромислові, 7 – інші.

За ступенем зрілості вузли поділяються: на вузли, що сформувалися історично (і), нові вузли (н) та вузли, що формуються (ф).

Щодо визначення розмірів вузлів, можна скористатися такими показниками як обсяг валової продукції, вартість основних виробничих фондів, чисельність промислово-виробничого персоналу та загальна чисельність населення Найбільш доступними є дані про чисельність населення, що проживає у вузлі.

Залежно від чисельності населення промислові вузли поділяються на:

- найбільші (понад 500 тис. чол.)
- великі (251-500 тис. чол.)
- середні (50-250 тис. чол.)
- малі (менше 50 ти. чол.)

3. Секторами, всередині масштабних значків, відобразити галузеву структуру промислового виробництва вузла, здійснивши попередню класифікацію підприємств за галузевою ознакою.

4. Межі промислових агломерацій зобразити на картосхемі пунктирною лінією червоного кольору.

5. Використовуючи виконану картосхему та довідкову інформацію, скласти пояснювальну записку за таким питання для обговорення:

1. Назва, адміністративний склад та параметри району.
2. Основні чинники формування економічного профілю району.
3. Основні елементи територіальної структури промислового комплексу району.
4. Коротка характеристика найбільших промислових вузлів центрів економічного району.

Тема 6. Механізм реалізації регіональної економічної політики.

Завдання 1. Розрахувати оцінку розвиненості ієрархії державної (регіональної) системи міст за формулою Ципфа:

$$P_j = P_i / n, \text{ де}$$

P_j – чисельність населення j -го міста; P_i – населення першого за розміром міста; n – порядковий номер j -го в рангованому ряду міст країни (регіону) в залежності від чисельності мешканців.

Методичні рекомендації. Для розрахунку необхідно підготувати інформацію про чисельність міст в розрізі областей зі статистичного щорічника або із спеціалізованих видань. На основі отриманих результатів дати письмову характеристику розвиненості ієрархії регіональної системи міст.

Завдання 2. Господарська ситуація: Ви – підприємець, що придбав контрольний пакет акцій обласного управління оптової торгівлі споживчими товарами. Частку коштів Ви вклали на придбання пересувних автокрамниць, у найм досвідчених реалізаторів, у будівництво торгових точок. Для організації роздрібної торгівлі необхідно знати ринковий потенціал окремих районних центрів адміністративної області.

Визначити ймовірний ринковий потенціал центрів роздрібної торгівлі для чого необхідно:

1. Розрахувати значення $K_{тгп}$ (коефіцієнт транспортно-географічного положення) для території однієї з областей України; окремо для автомобільних та залізничних шляхів. Розрахунок базується на використанні теорії графів. Граф – фігура певним чином зорієнтована у просторі і яка складається з вершини і ребер (рис.2).

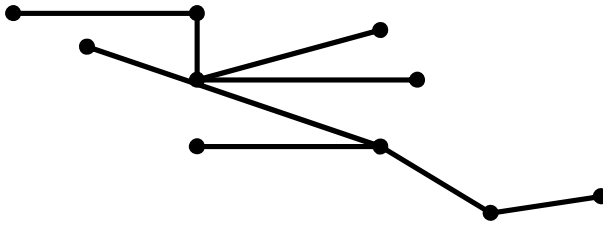

Рис. 3.2 – Приклад звичайного графа.

Методичні рекомендації:

1. На кальку наносять обласний та районні центри;
2. Районні центри з'єднуються між собою прямими лініями без додержання конфігурації;
3. Одержаний граф-об'єкт подальшого аналізу. Нумеруються всі вершини графі (№1 – обов'язково обласний центр);
4. Складається таблиця з результатами розрахунків;
5. Після таблиці виконуються розрахунки за формулою:

$$K_{\text{тгп}} = \frac{\sum P_i}{\sum P_1}$$

Оцінити значення K за критерієм чим нижче значення $K_{\text{тгп}}$, тим вище ринковий потенціал населеного □ о пункту.

Таблиця 3.4

Розрахунок $K_{\text{тгп}}$ для Полтавської області

№ п.п.	Населений пункт	1	2	3	4	5	Σ	$K_{\text{тгп}}$
1	Полтава							
2	Кременчук							
3	Миргород							
4	Лубни							
5	Диканька							

Тема 7: Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.

Завдання 1.

1. Побудувати схему „Галузева структура господарства”.
2. Розрахувати показники рівня розвитку галузей господарства.

Методичні рекомендації.

За статистичними даними зробити аналіз рівня розвитку галузей господарства, порівнявши кількість зайнятих у різних галузях і сферах.

Тема 8: Природний та трудовресурсний потенціал економіки України.

Завдання 1.

1. Визначити рівень забезпеченості компонентну структуру ПРП адміністративних областей та АР Крим.

2. Проаналізувати вплив ПРП на рівень економічного розвитку окремих регіонів України.

Методичні рекомендації.

1. На контурну карту України нанести кордони економічних районів (червоним кольором) та адміністративних областей і АР Крим (синім кольором).

2. Використовуючи дані таблиці 4.8.1, згрупувати адміністративні області за потенціалом природних ресурсів: низький; невисокий; середній; порівняно високий.

Варіаційний розмах (R) визначається як $X_{\max} - X_{\min}$, де X_{\max} – максимальне значення, X_{\min} – мінімальне значення. Величина інтервалу

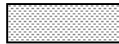
$$I = \frac{R}{m}, \text{ де } m \text{ число груп.}$$

Відобразити на карті способом штрихування рівень забезпеченості АР Крим та адміністративних областей потенціалом природних ресурсів:

низький –

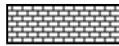
не високий –

середній –

порівняно високий

3. За допомогою секторних діаграм відобразити структуру ПРП адміністративних областей та АР Крим. Розміри секторів повинні бути пропорційні зображуваним величинам. Кожному виду ресурсу надати колір:

мінеральні ресурси - коричневий

водні ресурси - синій

земельні ресурси - чорний

лісові ресурси - зелений

фауністичні - червоний

природно-рекреаційні – жовтий

4. Використовуючи дані таблиці та картограму, зробити письмово висновки про рівень забезпеченості та структуру ПРП в окремих регіонах України (адміністративних областях та економічних районах) та про вплив абсолютної величини та компонентної структури ПРП цих регіонів на рівень їх економічного розвитку.

Забезпеченість потенціалом природних ресурсів адміністративних областей України.

Області	Забезпеченість потенціалом природних ресурсів в (балах)	Компонентна структура ПІПП (в %)					
		мінеральні	водні	земельні	лісові	фауністичні	природно-рекреаційні
1	2	3	4	5	6	7	8
Кримська АР	128	10,0	19,3	39,0	1,8	0,3	29,6
Вінницька	94	2,1	9,7	79,1	3,5	0,5	5,1
Волинська	84	1,0	18,0	55,2	16,2	0,4	9,2
Дніпропетровська	145	68,9	4,8	21,3	0,3	0,4	4,3
Донецька	117	72,8	4,8	16,8	0,4	0,1	5,1
Житомирська	96	5,5	15,9	59,8	12,6	0,7	9,5
Закарпатська	104	3,0	31,5	19,4	17,4	0,1	28,6
Запорізька	97	20,4	20,1	49,7	0,7	0,7	8,4
Івано-Франківська	84	7,5	33,3	24,1	17,6	0,1	17,4
Київська	46	3,8	12,3	59,5	5,5	0,5	18,4
Кіровоградська	126	10,8	11,9	70,3	1,6	0,6	4,8
Луганська	158	73,8	6,8	13,8	0,8	0,2	4,6
Львівська	72	22,5	22,7	29,3	11,1	0,2	6,8
Миколаївська	115	2,8	23,2	66,7	0,5	1,0	5,9
Одеська	72	1,8	11,1	71,8	1,3	0,5	13,5
Полтавська	105	11,5	11,0	68,1	2,9	1,1	5,4
Рівненська	77	5,0	16,4	55,0	16,1	0,7	6,8
Сумська	95	3,4	15,9	65,3	7,6	1,1	6,7
Тернопільська	93	1,2	13,6	75,0	4,7	0,2	5,3
Харківська	70	14,2	11,4	54,6	3,9	0,6	15,3
Херсонська	122	1,6	22,7	67,1	1,0	1,2	6,4
Хмельницька	89	3,5	13,8	72,6	3,8	0,4	5,9
Черкаська	100	5,8	12,7	67,7	4,6	0,9	8,3
Чернівецька	71	5,2	18,3	50,0	12,6	0,2	13,7
Чернігівська	131	10,8	12,9	59,1	6,7	1,0	9,5
Всього	100	28,3	13,1	44,4	4,2	0,5	9,5

Завдання 2. Зробити аналіз територіальної диференціації показників природного руху населення України. Виконати картодіаграму “Природний рух населення України”.

Методичні рекомендації. Для виконання картодіаграм необхідно згрупувати області відповідно до показників природного приросту в 4-5 груп, кожній з груп, надати умовні позначення у вигляді штриховки або кольору і нанести на контурну карту. Інтенсивність штриховки або кольору повинна наростати від найменшого показника до найбільшого. Коefіцієнти зобразити у вигляді стовпчикових діаграм.

Зробити письмовий аналіз територіальної диференціації показників відтворення населення в Україні.

Тема 9: Міжгалузеві комплекси та регіональні особливості їх розвитку.

Завдання 1.

1. На контурну карту України нанести основні райони і родовища паливної промисловості України.
2. Зробити аналіз динаміки видобутку нафти, газу, кам'яного та бурого вугілля за останнє десятиріччя. Побудувати графіки динаміки.

Методичні рекомендації.

Відповідними значками позначити родовища нафти, природного газу, кам'яного та бурого вугілля.

За даними статистичного щорічника побудувати графіки динаміки видобутку нафти, природного газу, кам'яного та бурого вугілля, зробити письмовий аналіз.

Завдання 2. Заповнити таблицю.

Таблиця 3.6

Розміщення легкої промисловості України

Економічні райони	Галузі легкої промисловості	Найбільші центри

За даними таблиці скласти картосхему.

Методичні рекомендації:

На контурній карті України відповідними значками позначити найбільші центри легкої промисловості (з виділенням підгалузей та виробництв):

- виробництво бавовняних тканин і пряжі;
- виробництво вовняних тканин;
- виробництво шовкових тканин;
- виробництво лляних тканин;
- виробництво трикотажних виробництв;
- виробництво панчішно-шкарпеткових виробів;
- швейна промисловість;
- шкіряна промисловість;
- виробництво взуття ;
- хутрова промисловість.

Завдання 3. Розрахувати рівень розвиненості транспортної мережі території за формулою:

$$D = \frac{L}{\sqrt{S * P * Q}}, \text{ де}$$

D – інтегральний коефіцієнт транспортної забезпеченості; L – довжина транспортних шляхів; S – чисельність населення; P – площа території країни (регіону); Q – обсяг вантажів.

Завдання 4. Побудувати графік динаміки вантажообігу та пасажирообігу (за видами транспорту). Зробити висновок.

Завдання 5. Побудувати секторну або стовпчикову діаграму “Структура вантажообігу в 200.. році”. Зробити висновки.

Завдання 6. На контурній карті зобразити сучасну мережу економічних районів макрорівня.

Методичні рекомендації. Для цього необхідно взяти контурну карту і використовуючи знання з економічного районування нанести райони на карту. Окремими значками позначити міста загальнодержавного значення.

Завдання 7. Визначити функціонально-територіальну структуру господарства регіонів України.

Методичні рекомендації. Для виконання даного завдання необхідно спочатку дати визначення понять “структура” та “функціонально-територіальна структура” – це співвідношення між галузями господарства або видами діяльності людей. За своєю роллю галузі району поділяються на головні, базові, супутні, додаткові, місцеві і обслуговуючі. На основі цього і визначити специфіку господарської діяльності регіону.

Тема 12: Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури.

Завдання 1. За допомогою секторних діаграм відобразити структуру експорту-імпорту України. Визначити питому вагу країн світу в торгівлі з Україною.

Методичні рекомендації. Для виконання завдання необхідно детально проаналізувати статистичні дані відповідного розділу статистичного щорічника та відповідні матеріали підручників.

1. За даними статистичного щорічника визначити питому вагу країн в експорті та імпорті, а далі побудувати секторні діаграми, в перших двох секторах показати питому вагу країн СНД в структурі експорту та імпорту України, а в наступних – питому вагу інших країн світу (за регіонами).

2. Використовуючи таблицю “Товарна структура зовнішньої торгівлі України в 2007 році” побудувати секторні діаграми, що відображають структуру експорту та імпорту України в 2007 році.

3. Скласти пояснювальну записку де:

1. Пояснити відмінності в обсязі товарообігу за регіонами світу та

групами країн;

2. Визначити експортні групи товарів, стратегічного експорту України;

3. Проаналізувати структуру імпорту товарів в Україну.

Завдання 2. На контурну карту нанести провідні наукові центри, технополіси, дати аналіз динаміки та структури продукції, що випускається (ракетна, космічна техніка, судно-літакобудування, підприємства військово-промислового комплексу).

Методичні рекомендації. Для цього треба скористатися контурною картою та економічною картою України в атласі. Згідно умовних позначень нанести основні центри науково-технічної (наукомісткої) продукції. Пунсони повинні відрізнятися кольором і діаметром.

Тема 13: Фактори сталого розвитку продуктивних сил.

Завдання 1. Ваша фірма, яка виробляє продукти харчування, освоює нові ринки збуту. Крім загальної інформації Ви не маєте специфічних даних. Попит на Вашу продукцію великою мірою залежить від демографічного потенціалу (кількості і „ваги” населених пунктів). Що знаходиться в регіоні. Необхідно визначити демографічний (споживчий) потенціал території.

Методичні рекомендації. Оцінити споживчий попит на продукцію з урахуванням кількості населення в окремих районах (□егіонах), для чого:

1. Користуючись картою адміністративної області, порахувати районні центри та кількість населення в них.
2. Виміряти лінійкою відстань у сантиметрах, від і-го населеного пункту до інших і перевести в кілометри згідно масштабу.
3. Користуючись формулою

$$V_i = \sum_{j=1}^n \frac{P_j}{d_{ij}}, \text{ де}$$

V_i – демографічний потенціал і-го населеного пункту,

j – кількість населених пунктів;

P_j – кількість населення в і-му населеному пункті;

d – відстань від і-го до j-го населеного пункту.

Дані записати в таблицю.

Таблиця 3.7

Розрахунок демографічного потенціалу Полтавської області

№ п/п	Назва населеного пункту	1	2	3	4	5	V_i
1	Полтава		$P_1/d_{1,2}$	$P_1/d_{1,3}$	$P_1/d_{1,4}$	$P_1/d_{1,5}$	V_1
2	Кременчук	$P_2/d_{2,1}$		$P_2/d_{2,3}$	$P_2/d_{2,4}$	$P_2/d_{2,5}$	V_2
3	Миргород	$P_3/d_{3,1}$	$P_3/d_{3,2}$		$P_3/d_{3,4}$	$P_3/d_{3,5}$	V_3
4	Лубни	$P_4/d_{4,1}$	$P_4/d_{4,2}$	$P_4/d_{4,3}$		$P_4/d_{4,5}$	V_4
5	Комсомольськ	$P_5/d_{5,1}$	$P_5/d_{5,2}$	$P_5/d_{5,3}$	$P_5/d_{5,4}$		V_5

4. На кальку нанести кордони області, всі райцентри, міста обласного (загальнодержавного) підпорядкування, поруч з назвами – значення демографічного потенціалу.

5. Побудувати статистичну поверхню території адміністративного області методом ізоліній. Однакові значення потенціалу з'єднати ізолініями (рис.3). Зробити аналіз.

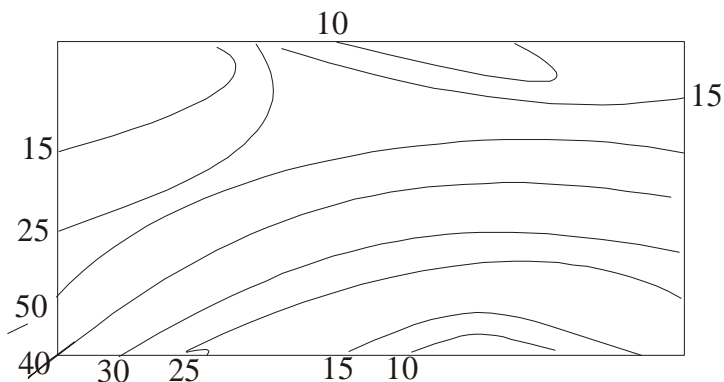

Рис. 3.3 – Приклад побудови статистичної поверхні.

МОДУЛЬ 2. Екологія

Тема 16: Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища

Завдання 1. Зробити аналіз показників розораності території областей України і АР Крим, порівнявши їх з нормативними показниками.

Методичні рекомендації.

1. Використовуючи додаткову інформацію, розрахувати розораність території областей України і АР Крим і скласти таблицю “Загальна площа, рілля, і розораність території України”.

Таблиця 3.8

Назва областей	Загальна земельна площа, тис. га, (S_T)	Рілля, тис. га, (S_R)	Розораність, %, (R_T)

2. Розораність території визначити за формулою

$$R_T = \frac{S_R}{S_T} \times 100 \%, \text{ де}$$

R_T – розораність території

S_R – рілля

S_T загальна земельна площа

2. Визначені показники розораності порівняти з нормами розораності:
 - для лісової зони – 18-20%
 - для лісостепової і степової зони – 25-30%
3. Зробити аналіз та письмово викласти його результати.

Тема 17: Економічна та соціальна ефективність природоохоронної діяльності.

Завдання 1. Побудувати схему функціональної структури екосистеми. Пояснити суть її функціонування.

Методичні рекомендації: 1. Використовуючи додаткову інформацію побудувати структурно-функціональну схему екосистеми.

2. Проаналізувати вплив абіотичних факторів на живу матерію.

3. Зробити письмові висновки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Географические основы управления. Курс лекций по экономической и социальной географии. – М., 2002. – 288 с.
2. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. Навч.посіб. – К.: “Стафед”-2”, 2001. – 144 с.
3. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К.: Наукова думка, 1994. – 195 с.
4. Дудник І.М., Логвин М.М. Працересурсний потенціал Полтавщини: суспільно-географічний аспект. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2004. – 163 с.
5. Дудник І.М. Соціально-економічна екологія. Курс лекцій. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2003. – 226 с.
6. Дудник І.М. Територіальна організація послуг. Курс лекцій. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2002. – 100 с.
7. Екологія для економічних вузів і факультетів. Підручник / Дорогунцов С.І., Хвесик М.А., Коценко К.Ф. та інш. – К., КНЕУ, 2005. – 320 с.
8. Мельник С.А. Управління регіональною економікою. – К.: КНЕУ, 2000. – 124 с.
9. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С. Ю. Управління розвитком регіону. – К.: ЦУЛ, 2006. – 328 с.
10. Навчальний атлас України. - К.: НВП Картографія, 2004.
11. Розміщення продуктивних сил України. Курс лекцій. За ред. І.М. Дудника. – Полтава: РВВ ПКІ, 2000. – 170 с.
12. Розміщення продуктивних сил. За ред. Є.П. Качана. – К.: ВД «Юридична книга», 2004. – 532 с. – 375 с.
13. Сонько С.П., Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок і регіоналістика. – Київ: Ельга, Ніка-Центр 2002. – 380 с.
14. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
15. Потчів О.Г. Теоретичні основи регіональної економіки. – Київ: Видавництво УАДУ, 1997. – 377 с.
16. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.
17. Чернюк Л.Г., Клиновий Д.В. Економіка регіонів (областей) України. – К.: ЦУЛ, 2002. – 644 с.